

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI

TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ

ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

454

**SOTSIAAL-MAJANDUSLIKU ARENGU
PROBLEEME XVII—XX SAJANDIL**

1
UURIMUSI LÄÄNEMEREMAADE AJALOOST III

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

ALUSTATUD 1893. a.

VIHK 454 ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ В 1893 г.

SOTSIAAL-MAJANDUSLIKU ARENGU
PROBLEEME XVII—XX SAJANDIL

UURIMUSI LÄÄNEMEREMAADE AJALOOST III

TARTU 1979

Toimetuskolleegium: H. Piirimäe, J. Konks
Редакционная коллегия: X. Пийримяэ, Я. Конкс

Vastutav toimetaja: H. Ligi
Ответственный редактор: X. Лиги

ROOTSI RIIGI JA EESTIMAA FINANTSSUHTED XVII SAJANDI TEISEL POOLEL

H. Piirimäe

Käesolev artikkel on järjeks sama autori käsitlusele Rootsi riigi ja Liivimaa finantssuhetest XVII sajandil.¹ Töö ülesandeks on välja selgitada, kui suured olid viljakogused ja rahasummad, mis veeti Eestimaalt Rootsi, kui palju toodi Rootsist siia ning milline oli Rootsi ja ta koosseisu kuuluva Eestimaa finantsbilanss.

Ajaloolises kirjanduses pole mainitud probleem uus, kuid enne käesoleva töö autorit pole sellega spetsiaalselt tegeldud. Üldtuntud on seisukoht Baltimaadest kui Rootsi viljaaidast. Et Baltimaade vilja sissevedu Rootsi majanduselule ka omal ajal tähtsaks peeti, seda näitab asjaolu, et 1721. a. sõlmitud Uusikaupunki rahu lepingusse võeti sisse punkt, mille kohaselt pärast Eesti- ja Liivimaa loovutamist Venemaake oli Rootsil õigus Riiaist, Tallinnast ja Kuressaarest tollivabalt vilja välja vedada 50 000 rubla eest aastas.² Sama säte fikseeriti ka 1724., 1735. ja 1743. a. Vene—Rootsi lepingutes.³

«Eesti majandusajaloo» üldkäsitluse raames esitas O. Liiv seisukoha, et kuni mõisate reduktsioonini ei andnud Eesti- ja Liivimaa Rootsi riigikassale kasu, vaid nõudsid kogu aeg juurdemaksu.⁴ Kui suur see juurdemaks oli, selle kohta ei esita O. Liiv isegi mitte näiteid. Arvulisi andmeid on esitatud ainult 1690. aastatest (Eestimaa kogutulu kohta 1691. ja 1696. a.), mis aga siiski võimaldavad autoril teha sisuliselt õige järelduse, et «... provintsid XVII sajandi lõpul mitte üksnes ei katnud nende administratiivseks haldamiseks ja sõjalise kaitse loomiseks minevaid kulusid, vaid andsid ka õige suure ülejäägi, mida valitsus kasutas kulude katteks Rootsis

¹ H. Piirimäe. Rootsi riigi ja Liivimaa finantssuhted XVII sajandil. — Uurimusi Läänemere- ja Baltimaade ajaloo II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 371. Tartu, 1975, lk. 3—32.

² История Эстонской ССР, т. 1, стр. 524.

³ Г. А. Некрасов. Сельское хозяйство и положение крестьянства в Швеции в 20—40-х гг. XVIII в. — Скандинавский сборник III, Таллин, 1958, стр. 26.

⁴ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk. 187.

ja teistes provintside».⁵ Kui palju aga siit teistesse provintsidesse viidi, selle kohta andmeid ei esitata. Tegelikult pole ka esitatud andmed Balti provintside sissetulekute kogusumma kohta mitte tegelike sissetulekute näitajad, vaid riigi arveraamatuis esitatud arvud loodetavate sissetulekute kohta.

Baltimailt Rootsi viidud summade suurust on umbkaudselt püütud hinnata Eesti NSV ajaloo üldkäsitluses. Rõhutades Eesti ja Liivimaa suurt tulukust Rootsi riigikassale, märgitakse, et Rootsi viidud summad moodustasid vahel poole, mõnikord isegi rohkem koloniaalvalduste tuludest.⁶

Statistiliste andmete saamiseks Rootsi riigi ja Eestimaa finantssuhete kohta on autor kasutanud, nagu ka Liivimaa puhul, Rootsi riigiametnike poolt peetud arveraamatuid.⁷ Tähtsaimaks nendest on nn. pearaamatud, mis sisaldavad andmeid riigi kõigi sissetulekute ja väljaminekute kohta. Pearaamatuile on lisatud nn. tõestusdokumendid (verifikatsioonid), mille hulgas leidub maksekorraldusi, allkirju teatud rahasumma või naturaalprodukti saamise kohta jne. Hiljem, kui pearaamatud muutusid järjest paksemaks, on hakatud verifikatsioone juba eraldi kokku koitma.

Eestimaa pearaamatute seeria algab 1659. ja lõpeb 1699. aastaga, millega on ühtlasi määratud ka käesoleva uurimuse kronoloogilised raamid. Nimetatud ajavahemikust (1658—1699) on säilinud 39 pearaamatut, puudu on nad vaid aastast 1669 ja 1673. Seega on andmed väga täielikud. Allikakriitilisest seisukohast on riigi arveraamatud usaldusväärsed. Mitmekordsed sissekanded ja tõestusdokumentide lisamine tegi pearaamatud kergesti kontrollitavaks. Kõikides pearaamatutes leiduvadki märkused nende revideerimise kohta. Mõnikord on revident teinud raamatu servadele kriitilisi märkusi raha ebaõige kulutamise kohta, kuid revideerimine on näidanud esitatud arvude tõelevastavust. Seejuures tuleb siiski alati kontrollida, kas kõik summad, mis on näidatud riigi sissetulekute või väljaminekute all, on seda ka tegelikult. Nii näiteks esinevad väljaminekute all (passiva poolel) ka saamata jäänud sissetulekud, mõnest kohustusest vabastamine jne., sissetulekute all (aktiva poolel) ka riigi tagavarad, võlad riigile, palga kinnipidamine jne. Samuti tuleb kontrollida, kas aktiva poolele kantud sissetulekud ka tõepoolest laekusid ja kas riik oma kohustused ka tõepoolest õiendas. Seega on vajalik riigi arveraamatuis leiduvate andmete kriitiline läbitöötamine.

1. Väljavedu Rootsi ja ta valdustesse

Liivimaaga võrreldes oli Eestimaa osatähtsus Rootsi ja ta ülemereprovintside varustajana mõnevõrra väiksem, kuid alates 1660.

⁵ Sealsamas, lk. 195.

⁶ История Эстонской ССР, т. 1, стр. 390—391.

⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 775—866.

aastatest toimus siiski pidev raha ja vilja väljavedu Eestimaalt Rootsi ja ta valdustesse. Ülevaate sellest väljaveost annab tabel 1.

Tabeli esimeses lahtris on esitatud summad, mis läksid Rootsi kuninga, õukonna ja administratsiooni hulka kuuluvate mitmesuguste kolleegiumide vajadusteks. Need saadetised algasid alles 1674. a., mil kindralkuberner Bengt Horn vastavalt sellekohasele korraldusele võttis Rootsi sõites kaasa 3625 hõbetaalri suuruse summa.⁸ Kaks aastat hiljem, 1676. a., saadeti Rootsi keskasutustele 960 tündrit rukist ja 528 tündrit otra 3348 hõbetaalri eest) ning 16 laevanaela 12 leisikat võid ja 500 tündrit kuivikuid.⁹ Ka järgmise aasta saadeti Rootsi koosnes viljast (870 tündrit rukist 1957 hõbetaalri 16 ööri eest).¹⁰

Saadetised kuningale ja keskadministratsioonile muutusid regulaarseteks alates 1682. a. Need algasid 8880 tündri vilja saatmisega kuninganna Kristiinale (19 980 hõbetaalri väärtuses).¹¹ 1683. a. saadeti kuninganna Kristiinale 1447 $\frac{5}{6}$ tündrit rukist ja niisama palju otra (6515 hõbetaalrit 8 ööri),¹² 1685. a. — 175 $\frac{2}{3}$ tündrit rukist ja niisama palju otra (790 hõbetaalrit ja 16 ööri).¹³ Mõlemal juhul on see läinud palgaks kuninganna residendile Texerale.

1684. a. saadeti Eestimaalt Stokholmi kuningliku kammerkolleegiumi käsutusse 5108 hõbetaalrit (neist 4558 hõbetaalrit ja 18 ööri otseselt ja kummernõunik Gustav Palmi kaudu veel 549 hõbetaalrit 11 ööri).¹⁴ Veidi vähem sai sama asutus Eestimaalt kahel järgmisel aastal: 1685. a. — 3415 $\frac{1}{2}$ hõbetaalrit¹⁵ ja 1686. a. — 2828 hõbetaalrit 18 ööri.¹⁶ Lisaks sellele maksti 3 kirjutajale mõnede erakorraliste tööde eest 690 hõbetaalrit.¹⁷ Kulutused Rootsi õukonnale esinevad Eestimaa väljaminekutes esmakordselt 1685. a., kui õukonna staatide nime all viidi välja 2429 hõbetaalrit 29 ööri.¹⁸

Mitmel aastal sai Eestimaalt raha ka kantseleikolleegium. Summad polnud küll kuigi suured: 1686. ja 1687. a. pidi ta saama kummalgi aastal 1200 hõbetaalrit, 1688. a. — 150 hõbetaalrit.¹⁹ Tegelikult peitub kantseleikolleegiumi nimetuse taga aga sama kuluartikkel, mis 1684. a. esineb stipendiaatide nime all. Nimelt oli

⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 805, l. 49.

⁹ Sealsamas, s.-ü. 807, l. 14 p., 97, 155.

¹⁰ Sealsamas, s.-ü. 808, l. 12 p., 82.

¹¹ Sealsamas, f. 1, nim. 2, s.-ü. 815, lk. 25. 110, 203—204. Pearaamatus peidetud vilja väljaveo kontosse, kus tavaliselt arvestati kindluste varustamist.

¹² ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 817, lk. 16, 233—235, 33.

¹³ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 821, lk. 54, 334.

¹⁴ Sealsamas, s.-ü. 819, lk. 109—112.

¹⁵ Sealsamas, s.-ü. 821, lk. 146.

¹⁶ Sealsamas, s.-ü. 823, lk. 136.

¹⁷ Sealsamas, s.-ü. 829, lk. 39, 174.

¹⁸ Sealsamas, s.-ü. 821, lk. 53—54, 352.

¹⁹ Sealsamas, s.-ü. 823, lk. 134; s.-ü. 829, lk. 171, 407.

Eestimaalt välja viidud (hõbetaalrites)

Aastad	Kuningas, õukond ja Rootsi admi- nistratsioon	Admiraliteet ja Sõjakol- leegium	Rootsi kindluste proviant	Soome	Ingeri- maa	Liivimaa	Pommer, Wismar ja Stral- sund	Diplo- maatia	Kokku
	a	b	c	d	e	f	g	h	i
1637	—	—	—	540	—	250	—	—	790
1659	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1660	—	—	—	—	25 619	—	—	6 400	32 019
1661	—	—	—	—	4 445	2 287	—	—	6 732
1662	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1663	—	—	—	—	6 804	—	—	—	6 804
1664	—	—	—	—	6 833	—	—	—	6 833
1665	—	—	—	—	3 216	16 725	—	—	19 941
1666	—	—	—	—	21 301	1 891	—	—	23 192
1667	—	—	—	—	6 000	—	—	—	6 000
1668	—	—	—	—	12 600	—	—	—	12 600
1670	—	—	—	—	14 318	1 240	—	—	15 558
1671	—	—	—	—	25 398	10 002	—	—	35 400
1672	—	—	—	—	11 610	2 215	—	—	13 825
1674	3 625	—	—	—	3 375	7 235	—	—	14 235
1675	—*	—	—	—	21 070	2 781	—	—	23 851
1676	3 348**	6 028	15 174	—	13 950	2 369	—	17 345	58 214
1677	1 958	—	—	—	5 625	1 395	—	—	8 978
1678	—	—	6 750	—	—	—	—	—	6 750
1679	—	—	—	—	11 610	—	—	—	11 610
1680	—	—	—	—	9 327	—	—	430	9 757
1681	—	—	—	—	6 258	4 500	—	—	10 728
1682	19 980	—	42 282	—	31 699	—	—	—	93 961
1683	6 515	11 182	—	—	26 332	—	—	9 047	53 076
1684	6 308	16 242	—	—	31 685	—	16 000	—	67 235
1685	6 636	6 756	—	—	18 030	—	43 000	8 460	79 870

Tabel 1 (järg)

	a	b	c	d	e	f	g	h	i
1686	3 229	—	38 671	—	5 474	—	10 800	780	58 954
1687	3 900	3 182	65 890	5 400	11 522	—	36 756	200	126 850
1688	1 240	—	47 152	—	2 880	—	40 868	3 470	95 610
1689	3 548	3 082	54 835	—	720	—	39 428	919	102 501
1690	454	21 927	79 168	—	720	—	5 675	—	107 944
1691	38 582	2 754	53 507	—	720	—	2 000	—	97 563
1692	28 440	14 376	47 197	—	720	—	30 380	—	121 113
1693	16 100	3 606	47 907	—	720	—	12 000	—	80 333
1694	23 667	904	64 663	—	720	—	7 452	—	97 406
1695	29 491	245	47 794	2 700	720	—	11 664	—	92 614
1696	54 779	380	54 176	—	720	—	—	—	110 055
1697	21 271	150	—	12 978	720	—	—	—	35 119
1698	32 041	—	—	27 000	13 500	—	—	4 000	76 541
1699	16 204	1 394	58 599	—	60 783	30 000	14 796	23 736	205 512

* 1675. a. pole Rootsi läinud saadetiste seas rahasse arvestatud 40 säilitist linnaseid ning 13 laevanaela 6 leisikat linu (ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 806, l. 12 p., 104 p.).

** 1676. a. pole Rootsi läinud saadetiste seas rahasse ümber arvestatud 16 laevanaela 12 leisikat võid ja 500 tündrit kuivikuid.

3 noort rootsi aadlikku saadetud Moskvasse vene keelt õppima ja määratud neile stipendiumiks à 400 hõbetaalrit aastas.²⁰ 1684. a. olid nad selle ka kätte saanud. 1686. a. saadeti selleks otstarbeks Eestimaalt välja aga ainult 400 hõbetaalrit, mis maksti stipendiumiks Enoch Lilliemarckile.²¹ Kaks teist noort aadlimeest võisid oma stipendiumi vaid «alandlikult nõuda».²² Järgmisel aastal on tekkinud võlast 400 hõbetaalrit ära makstud.²³ 1688. a. kantseleikolleegeiumile ettenähtud 150 hõbetaalrit läks kantseleitöötajale Gabriel Buxbohmile erakorraliste tööde eest.²⁴

Vahel sai Eestimaalt raha ka Stokholmis tegutsev reduktsioonikomisjon (kolleegeium). 1687. a. pidi ta saama 600 hõbetaalrit, kuid sai tegelikult vaid 300.²⁵ 1692. a. maksti aga sama kolleegeiumi ametnikele Eestimaalt 3440 hõbetaalrit 29 ööri.²⁶ Juhuslikuks saadetiseks võib pidada 200 hõbetaalrit mäekolleegeiumile 1691. a.²⁷ 1692. a. maksti Eestimaalt palka ka Stokholmis tegutsevale likvideerimiskomisjonile (2187 hõbetaalrit 16 ööri) ja eksekutsioonikomisjoni mõnedele liikmetele (343 hõbetaalrit ja 24 ööri).²⁸

Rootsi riigi keskasutuste eest maksti 1680. aastate lõpul ja 1690. aastate algul Eestimaalt raha ka mitmesuguste konkreetsete väljaminekute katteks. Nii näiteks maksti 1687. a. riiginõunik Gustav Baneri pärijaile tagasi Varbla mõisa ühe aasta rendina 2000 hõbetaalrit.²⁹ 1689. a. saadeti vastavalt Stokholmi reduktsioonikomisjoni otsusele Uplandi maapealikule rahas ja viljas 2380 hõbetaalrit 30 ööri.³⁰ Samal aastal saadeti Karlskrona kiriku ehitamiseks 1167 hõbetaalrit, millele järgmisel aastal lisandus veel 454 hõbetaalrit.³¹ 1691. a. saadeti Örebrosse 2345 hõbetaalrit mõningate mõisate väljalunastamiseks.³² Omapärase väljaminekuna esineb 1692. a. pearaamatus «neiu Hedwig Mörneri pulmaabi».³³ Tegemist on kuninganna õukonda kuuluva aadlidaamiga, kellele riigikontori poolt nõutud summa on Tallinna Rendikojast ka tõepoolest välja makstud.

Kulutused Rootsi kuningakoja ja keskasutuste ülalpidamiseks

²⁰ Sealsamas, s.-ü. 819, lk. 15, 123—124, 195.

²¹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 823, lk. 133—134, 296.

²² Sealsamas, lk. 133.

²³ Sealsamas, s.-ü. 825, lk. 161. Peale Enoch Lilliemarcki said oma stipendiumi kätte ka Carl Klingstedt ja Johan Sparfwenfeldt, kes samuti olid saadetud Moskvasse õppima (ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 825, lk. 288, 339). Puudu jääva osa sai viimane kätte 1688. a. (Sealsamas, s.-ü. 829, lk. 171, 489—491).

²⁴ Sealsamas, s.-ü. 829, lk. 171, 407.

²⁵ Sealsamas, s.-ü. 825, lk. 35, 161.

²⁶ Sealsamas, s.-ü. 843, lk. 234, 430.

²⁷ Sealsamas, s.-ü. 839, lk. 211—212, 366.

²⁸ Sealsamas, s.-ü. 843, lk. 236, 432, 240, 616.

²⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 825, lk. 45—46.

³⁰ Sealsamas, s.-ü. 832, lk. 171—172.

³¹ Sealsamas, l. 318; s.-ü. 836, l. 101.

³² Sealsamas, s.-ü. 839, lk. 213—214.

³³ Sealsamas, s.-ü. 843, lk. 250, 399, 486.

kasvasid järsult alates 1691. a., millal lisandusid mitmed suuremad väljaminekud. Nii on Eestimaa kanda jäetud osa õukonna ülalpidamiseks kuluvatest summadest (1691—1697 — 14 100 hõbetaalrit aastas). Enam-vähem pidevalt hakkas üsna suuri summasid saama ka Stokholmi Rendikoda, kellele saadetud summade suurus on aga aastate viisi tublisti varieeruv, mida iseloomustavad järgmised andmed:

Tabel 2

Saadetised Eestimaalt Stokholmi Rendikojale

Aastad	Hõbetaalrid
1691	21 937
1692	5 397
1693	2 000
1694	9 567
1695	15 391
1696	34 679
1697	1 171
1698	21 791
1699	—

Tabelist 2 selgub, et väljavedu selle keskasutuse vajadusteks oli eriti suur 1696. a., kui vaatamata suurele näljahädale Stokholmi Rendikojale saadeti ligi 35 000 hõbetaalri suurune rahasumma.

Üksikisikuist oli 1696.—1699. a. Eestimaa palgal veel riiginõunik Jacob Gyllenborg, kellele maksti 1696. ja 1697. a. 6000 hõbetaalrit aastas, 1698. a. — 8200 hõbetaalrit ja 1699. a. koguni 8800 hõbetaalrit.³⁴

Tabelis 1 on Rootsi keskasutuste kulude hulka kantud ka raha, mis maksti Rootsi pensionäridele (1698. a. — 2050 hõbetaalrit, 1699. a. — 1250 hõbetaalrit). Samuti kuulub sellesse kulude liiki kindralmajor Nils Strömbergi nimele 1699. a. pearaamatusse kantud 6153 hõbetaalrit 16 ööri, mis pole läinud mitte selle sõjaväelase palgaks, vaid Jönköpingi linnuse alla kuuluvate Rudhofi ja Möllenugneni karjamõisate väljaostmiseks (koos loomade ja majakraamiga).³⁵

Eraldi kuluartiklina on tabelis 1 (lahter b) esitatud summad, mis läksid Rootsi sõjakolleegiumile ja admiraliteedile. Need kulu- tused algasid 1676. a., kui admiraliteedi vajadusteks osteti 1875 hõbetaalri eest kanepit ja sõjakammernõunik Lars Elldstierna nõudel 778 hõbetaalri eest 20 tündrit (16 laevanaela 12 leisikat) võid ning 1500 tündrit rukist (3375 hõbetaalrit) laevameeskondadele

³⁴ ENVS RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 856, l. 143; s.-ü. 858, l. 144; s.-ü. 861, lk. 268, 270; s.-ü. 864, lk. 137, 266.

³⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 864, lk. 530.

Narvas leiva küpsetamiseks.³⁶ 1683. a. saadeti Eestimaalt 800 hõbetaalrit nn. «laskemoona staatidele» (Ammunitions Staten) ja 3182 hõbetaalrit admiraliteedile püsside eest tasumiseks.³⁷ Samadel aadressidel saadeti Eestimaalt raha välja ka kahel järgmisel aastal.³⁸

1680. aastate lõpul ja 1690. aastate algul hakkas admiraliteet enam-vähem pidevalt Eestimaalt raha saama. Väga suur summa oli määratud Eestimaalt admiraliteedile 1689. a., kui talle pidi saadetama 25 008 hõbetaalrit 25 ööri.³⁹ Suurem osa sellest (21 926 hõbetaalrit 24 ööri) oli määratud admiraliteedi erakorraliste koosseisude palkadeks, kusjuures see kulutus pidi kaetama redutseeritud mõisate rendist. Kuna sealt aga loodetud määral ei laekunud, jäi kogu see summa 1689. a. admiraliteedile võlgu.⁴⁰

1691. a. pidi admiraliteet vastavalt riigikontori kirjale 27. märtsist 1691. a. saama Eestimaalt 12 000 hõbetaalrit oma erakorraliste koosseisude jaoks ja 1691 hõbetaalrit oma sõjameeste kassa jaoks.⁴¹ Viimane summa saadi ka tõepoolest Stokholmi saata, kuid staatidele määratud raha maksti tegelikult vaid osaliselt.⁴² Võlg maksti ära järgmisel aastal koos juurde nõutud 139 hõbetaalriga, nii et 1692. a. sai admiraliteet Eestimaalt tegelikult 11 076 hõbetaalrit 16 ööri.⁴³

Viimast korda esineb Rootsi admiraliteet Eestimaa väljaminekutes 1699. a., millal ta arvele on kantud 1000 hõbetaalrit.⁴⁴ Tegelikult on see summa makstud Käsmu lahes kinnikülmunud kroonu laeva kaptenile Carl Raabile.

Erakorraliste «laskemoona staatide» nimele maksti 1692. a. Tallinna Rendikojast 2000 hõbetaalrit 1000 bajoneti valmistamise eest.⁴⁵ Samaks otstarbeks on 1693. a. Eestimaalt välja viidud 3200 hõbetaalrit.⁴⁶

³⁶ Sealsamas, s.-ü. 807, l. 87, 100.

³⁷ Sealsamas, s.-ü. 817, lk. 94—95, 97, 174.

³⁸ 1684. a. said «laskemoona staadid» 6000 hõbetaalrit. Admiraliteedile saadeti Stokholmi jälle 1591 hõbetaalrit püsside eest tasumiseks ning lisaks sellele veel admiraliteedile proviandi näol Kalmarisse 125 sälitist rukist ja 25 sälitist linnaseid kokku 7074 hõbetaalri eest. (ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 819, lk. 107—108, 191, 114, 123—124, 231). 1685. a. olid need summad 2165 hõbetaalrit «laskemoona staatidele» ja 1591 hõbetaalrit admiraliteedile. (Samas, s.-ü. 821, lk. 146, 258, 56).

³⁹ Sealsamas, s.-ü. 832, lk. 170.

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 832, lk. 181. Väljaminekute kontosse kanti see Eestimaa väljaminekuna sisse (Samas, lk. 21). Tegelikult sai admiraliteet sellel aastal Eestimaalt vaid 3082 hõbetaalrit, mis läks admiraliteedi sõjameeste kassale (Samas, lk. 197—198). Alles 1690. a. on admiraliteet eelmisel aastal võlgu jäänud summa kätte saanud (Samas, s.-ü. 836, lk. 93 p.).

⁴¹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 839, lk. 210.

⁴² Sealsamas, lk. 534.

⁴³ Sealsamas, s.-ü. 843, lk. 233—234, 542.

⁴⁴ Sealsamas, s.-ü. 864, lk. 271—272, 495.

⁴⁵ Sealsamas, s.-ü. 843, lk. 238.

⁴⁶ Sealsamas, s.-ü. 846, lk. 253—254.

Kahel aastal on makstud Eestimaa arvelt raha ka sõjakolleegi-
mile Stokholmis: 1692. a. — 1299 hõbetaalrit 8 ööri⁴⁷ ja 1684. a.
kindralstaabile Skånes 1576 hõbetaalrit 18 ööri.⁴⁸

Sõjaliste asutuste kulutustega liituvad veel väiksemad summad,
mis sajandi lõpul saadeti Rootsi «sõjameeste kassadele». Neist
admiraliteedi sõjameeste kassale saadeti 1694. a. 716 hõbetaalrit,
Vadstena sõjameeste kassa sai samal aastal 188 hõbetaalrit ning
järgnevatel aastatel: 1695. a. — 245, 1696. a. — 380, 1697. a. — 150
ja 1699. a. — 394 hõbetaalrit.

Nagu Liivimaal nii kulutati ka Eestimaal XVII saj. lõpul suuri
summasid Rootsi kindluste varustamiseks viljaga. Pearaamatutes
on vastavad summad esitatud kindluste proviandiga varustamise,
vilja väljaveo, vahel aga lihtsalt «saadetiste» (Öfwersändningar)
nime all. Need saadetised algasid 1676. a. ning muutusid pideva-
teks alates 1686. aastast. Jälgides tabel 1 vastavas lahtris nende
viljasaadetiste üldsummat (rahalisel väljenduses), näeme, et kui
mitte arvestada esimesi aastaid, kõikus see tavaliselt 50 000 hõbe-
taalri ümber aastas. Erandlikult suur oli see 1690. a., millal Rootsi
kindlustele saadeti vilja ligi 80 000 hõbetaalri eest. Tavalisest suu-
rem oli väljavedu ka 1687. ja 1694. a. Tavalisel hulgal veeti
vilja välja suure näljaaja (1695—97) esimestel aastatel. Ainult
1697. a. pole vilja enam Rootsi emamaa magasinidesse viidud,
kuid küllalt suured olid siiski saadetised mujale.

Lähem ülevaade kindlustest ja viljamagasinidest Rootsis, kuhu
veeti välja Eestimaa vilja, on antud tabelis 3. Selgub, et peamiseks
sihtkohaks kroonu viljasaadetistele oli Stockholm. Väljavedu teis-
tesse magasinidesse ei olnud regulaarne. Silmatorkavalt suur osa
on kuulunud Kalmarile ja Lõuna-Rootsi linnadele Malmöle, Halm-
stadile jt. Kuid ka Lääne-Rootsi tähtsaima sadama Göteborgiga on
Tallinnal olnud sel eesmärgil otseühendus. Nimekirjast ei puudu
aga ka kaugel põhjas asuv Luleå («teiste» all 1696. a. — 3780
hõbetaalri eest).

Seoses eespool vaadeldud suurte viljakoguste väljaveoga jäi
Eestimaa kanda ka osa prahirahast.⁴⁹

Afбетahning»), kuid selle all on ka muud veod. Vilja väljaveoks kulutatud sum-
made eraldamine pole alati võimalik või on summade väiksusega võrreldes liiga
töömahukas.

Vilja vedu Eestimaa magasinest Soome (tabeli 1 lahter «d»)
oli üsna juhuslik. Nii on 1637. a. viidud Tallinnast Turusse 500
tündrit jahu.⁵⁰ Teise summamana Eestimaa sama aasta väljamine-
kutesse kantud 500 hõbetaalrit tähistab tegelikult Soomest saa-
mata jäänud summat.

1687. a. saadeti Tallinnast Helsingi magasisse 2400 tündrit

⁴⁷ Sealsamas, s.-ü. 843, lk. 231—232, 633—634.

⁴⁸ Sealsamas, s.-ü. 819, lk. 262—264.

⁴⁹ Paljudel aastatel esineb prahiraha küll eraldi kuluartiklina («Frachters

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 777, l. 8.

Tabel 3

Vilja väljavedu Eestimaalt Rootsi kindlustustele ja garnisonidele (hõbetaalrites)

Aastad	Stokholm	Göteborg	Kalmar	Land- skrona	Halmstad	Malmö	Sunds- vall	Mar- strand	Mujale	Kokku
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
1676	—	9 774	—	—	—	—	—	—	5 400	15 174
1677	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1678	—	—	—	—	—	6 750	—	—	—	6 750
1679—1681	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1682	—	6 642	—	10 260	6 480	11 340	—	7 560	—	42 282
1684—1685	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1686	20 959	—	7 560	4 167	1 125	4 860	—	—	—	38 611
1687	10 045	12 375	3 780	3 240	7 650	5 760	5 310	13 950	—	62 110
1688	43 552	—	—	—	—	—	900	—	2 700	47 835
1689	46 357	—	1 620	—	—	—	6 048	—	810	54 168
1690	65 290	—	11 826	—	—	—	2 052	—	—	79 168
1691	38 657	—	14 850	—	—	—	—	—	—	53 507
1692	36 289	7 668	—	—	—	3 240	—	—	—	47 197
1693	30 897	9 288	—	—	—	4 266	—	3 456	—	47 907
1694	32 587	20 196	6 804	—	1 620	3 456	—	—	—	64 663
1695	43 883	—	2 835	—	1 076	—	—	—	—	47 794
1696	30 902	—	—	—	—	4 644	8 910	—	9 720	54 176
1697—1698	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1699	39 195	6 138	4 500	—	4 266	4 500	—	—	—	58 599

rukist 5400 hõbetaalri väärtuses.⁵¹ Suure näljahäda ajal (1695—1697) viidi 1695. a. Tallinnast Helsingisse 600 tündrit rukist ja 600 tündrit otra (2700 hõbetaalrit).⁵² 1697. a., kui näljahäda Eestimaal oli eriti kohutav, viidi Helsingisse 1000 tündrit rukist ja niisama palju otra ning Viiburisse 1451¹/₁₀ tündrit rukist ja 2216²/₁₀ tündrit otra, seega kokku 3668 tündrit vilja.⁵³ Ka 1698. a. saadeti Tallinnast vilja nii Helsingisse kui ka Viiburisse, seejuures võrdsest 13 500 hõbetaalri eest.⁵⁴ Selle summa väärtuses viidi Helsingisse 2500 tündrit rukist ja 3500 tündrit otra, Viiburisse 1500 tündrit rukist ja 4500 tündrit otra, kokku seega 12 000 tündrit vilja.

Kõige pidevam oli väljavedu Eestimaalt Ingerimaale, (tabel 1 «e»), kusjuures sisuliselt oli tegemist Ingerimaa garnisonide viljaga varustamisega. Kui mitte arvestada tolleaegseid administratiivpiire, lähevad need summad väljaveo alla küll mõnevõrra tinglikult, sest tegu oli eeskätt Narva garnisoni varustamisega.

Saadetised sellel adressil algasid 1661. a., kui Narva garnisoni jaoks osteti ja saadeti kohale 81 sälitist (1944 tündrit) otra ja 100 tündrit soolasilku.⁵⁵ 1663. a. pidid Ingerimaa staadid saama kammerkolleegiumi korraldusel Eestimaal 1662.—1663. a. tolliviljast 6443 ³/₄ tündrit.⁵⁶ Tegelikult suudeti sellel aastal saata Ingerimaale siiski tunduvalt vähem — 700 tündrit rukist ja 2324 tündrit otra, s. o. kokku 3024 tündrit vilja 6804 hõbetaalri eest. Umbes samas väärtuses viidi vilja Ingerimaale ka järgmisel aastal (1518 ¹/₂ tündrit rukist ja niisama palju otra).⁵⁷ Kogu see vili läks tegelikult Narva garnisonile. Ka järgmiste aastate pearaamatud näitavad, et Ingerimaa staatide all mõeldi eeskätt seal viibivate Rootsi sõjavägede varustamist viljaga. 1665. a. oli see saadetis küll tunduvalt väiksem — 896 tündrit rukist ja 176 tündrit otra.⁵⁸ Seevastu väga suur saadetis läks Eestimaalt Ingerimaale 1666. a., kui Narva garnisoni ülalpidamiseks suunati sinna laevaehitusabi nime all laekunud viljast 7100 ¹/₆ tündrit.⁵⁹

Suured saadetised Rootsi sõjavägede ülalpidamiseks Ingerimaal läksid Eestimaalt teele 1671. a. Ingerimaa staatide nime all saadeti Tallinnast välja 7200 tündrit rukist ja otra (21 600 hõbetaalrit) ning 4 kompanii ülalpidamiseks veel 1688 tündrit (3798

⁵¹ Sealsamas, s.-ü. 825, lk. 189, 201—202.

⁵² Sealsamas, s.-ü. 853, lk. 458.

⁵³ Sealsamas, s.-ü. 858, l. 154 p., 229 p.—230, 233, 252 p.—253.

⁵⁴ Sealsamas, s.-ü. 861, lk. 299.

⁵⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 794, l. 65. Selle aasta saadetised Liivi- ja Ingerimaale on arvestatud Eestimaal pearaamatuis koos. Eraldamine on teatud viljahindu arvestades.

⁵⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 796, l. 29.

⁵⁷ Sealsamas, s.-ü. 797, l. 54.

⁵⁸ Sealsamas, s.-ü. 798, l. 39.

⁵⁹ Sealsamas, s.-ü. 799, l. 53.

hõbetaalrit).⁶⁰ Suhteliselt suur oli väljavedu Ingerimaale ka 1675. a.

Väljavedu Ingerimaale iseloomustavad suured kõikumised. Täielikult puudus see vaid 1678. ja 1698. a. Teistel aastatel, kuni 1680. aastate alguseni, kõikus Ingerimaale saadetud vilja väärtus 3000 ja 21 000 hõbetaalri vahel. Sellest tunduvalt rohkem veeti Ingerimaale vilja aastatel 1682—1684. Neist 1682. a. oli põhjuseks asjaolu, et lisaks saadetistele staatide järgi nõuti summasid veel Ingerimaa kindlustamiseks (fortifikatsiooniks). 1683. a. läks kogu summa jälle teele Ingerimaa staatide nime all, kuid lisaks viljale (3086 $\frac{1}{2}$ tündrit rukist ja niisama palju otra) saadeti sinna ka 12 442 hõbetaalrit 29 ööri sularahas.⁶² 1684. a. läks kogu 31 683 hõbetaalrit 18 ööri Ingerimaa staatide arvele, kuid seejuures märgiti, et see summa on tegelikult nii Ingerimaa fortifikatsiooniks kui ka garnisonide ülalpidamiseks.⁶³ Sellest summast maksti rahas 14 000 hõbetaalrit, ülejäänud 17 683 hõbetaalri 10 ööri katteks saadeti Ingerimaale rukist ja otra.⁶⁴

Järgnevatel aastatel on väljavedu Eestimaalt Ingerimaale vähenenud. 1687. a. polegi enam Eestimaal ette nähtud kulutusi Ingerimaa staatidele. Selle asemel on aga jälle tehtud kulutusi Ingerimaa kindlustele — 10 522 hõbetaalrit.⁶⁵ 1688. a. oli Ingerimaa staatide nime alla Eestimaa kuludesse kantud 2880 hõbetaalrit, kuid tegelikult moodustab selle summa redutseeritud Joala mõisa 1685.—1688. a. rent, mis on sisse nõutud ja ära kasutatud Ingerimaa kindralkuberner Jöran Sperlinghi poolt.⁶⁶ Edaspidi määrati Joala rendi suuruseks 720 hõbetaalrit aastas⁶⁷ ning paljude aastate jooksul kanti see Eestimaa väljaminekute arvestusse kulutusena Ingerimaale. 1698. a. Eestimaa pearaamatus ei esine eraldi «Ingerimaa staate», kuid tegelikult saadeti sellel aastal Eestimaalt Narva garnisonile kindluste varustamise nime all 2040 tündrit rukist ja 3960 tündrit otra,⁶⁸ seega 6000 tündrit vilja.

Vahetult Põhjasõja eel, 1699. a. on Eestimaa arvel Ingerimaad toetatud palju suurema summaga kui kunagi varem. Allikate lähemal vaatlusel selgub, et tegemist on Ingerimaa kindlustamisega ja

⁶⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 803, l. 92, 93 p.—94.

⁶¹ Nimelt kanti selle aasta staatide järgi Ingerimaa arvele 5160 tündrit vilja 11 610 hõbetaalri väärtuses (ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 815, lk. 84, 199), millele lisandus eelmise aasta võla arvel veel 3393 $\frac{2}{3}$ tündrit 7635 hõbetaalri 24 ööri väärtuses (Samas, lk. 100—102, 199). Ingerimaa fortifikatsiooniks saadeti rahas veel 12 453 hõbetaalrit 12 ööri (Samas, lk. 60, 199).

⁶² ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 817, lk. 96, 211, 175.

⁶³ Sealsamas, s.-ü. 819, lk. 13, 107, 108.

⁶⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 819, lk. 194, 225—228.

⁶⁵ Sealsamas, s.-ü. 825, lk. 180. Lisaks sellele summale on 1000 hõbetaalrit makstud riiginõunik ja kindralkuberner Jöran Sperlingile kulutuste eest, mis ta on teinud Ingerimaal ja Käkisalml läänis (Samas, lk. 160).

⁶⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 829, lk. 179—180, 317, 400, 844.

⁶⁷ Sealsamas, s.-ü. 832, lk. 182, 690.

⁶⁸ Sealsamas, s.-ü. 861, lk. 299—300, 404—406, 538.

muude sõjaliste ettevalmistustega. Erakorraliste fortifikatsioonistaatide nime all saadeti Ingerimaale 54 354 hõbetaalrit, erakorraliste laskemoonastaatide nime all aga 6428 hõbetaalrit 29 ööri.⁶⁹

Saadetised Liivimaa staatidele (tabeli 1 lahter «f») esinesid põhiliselt 1660. ja 1670. aastatel.⁷⁰ 1661. a. saadeti Daugavgrīva garnisonile 10 sälitist (s. o. 240 tündrit) rukist ja 30 sälitist (720 tündrit) otra.⁷¹ Kõige suuremad olid saadetised Liivimaale 1665. a. Oma kirjaga 26. juulist 1665. a. käskis kammerkolleegium Liivimaa garnisoni ülalpidamiseks ära kasutada ka Tallinnas tagavaraks jäänud vilja.⁷² Selle alusel saadetigi Tallinnast Riiga 1296 1/2 tündrit rukist ja 1239 1/2 tündrit otra, kokku 7608 hõbetaalri eest.⁷³ Kuna aga Liivimaa garnisonide ülalpidamisega oli sellel aastal suuri raskusi, käskis kammerkolleegium üle anda Liivimaale ka «laevaehitusabist» laekunud vilja, mis esialgse korralduse kohaselt oleks pidanud minema Ingerimaa staatidele (viimastele määrati Eestimaa tollivili).⁷⁴ Tegelikult anti selle korralduse täitmiseks Liivimaale vilja Eestimaa vanadest tagavaradest ja tolliviljadest 3039 tündrit (9117 hõbetaalri väärtuses).⁷⁵ Küll aga saadeti sama korralduse alusel järgmisel aastal Eestimaa «laevaehitusabist» Liivimaale 630^{7/18} tündrit vilja.⁷⁶

1670. aastate algul esineb Eestimaalt Liivimaale saadetud raha ja vilja saajana pidevalt «Pärnu akadeemia». Sellega mõeldi ülikooli, mis oli Tartus tegutsenud Academia Gustaviana nime all ja mida kavatseti uuesti avada Pärnus.⁷⁷ Vastavalt 1699. a. koostatud eelarvele pidi ülikoolile kuluma 8125 hõbetaalrit aastas.⁷⁸ Kuna aga ülikool tegelikult veel ei töötanud, kulus raha vaid ehitus- ja remonditöödeks, kusjuures rahasumma oli tunduvalt väiksem eelarves ettenähtust.⁷⁹ 1670. a. saadeti «Pärnu akadeemia» ülesehitamiseks Eestimaalt Liivimaale 275 5/9 tündrit rukist ja sama palju otra.⁸⁰ 1671. a. maksti Eestimaa rüütelkonnalt nõutud sellekohase erakorralise maksu arvel samaks otstarbeks 3282

⁶⁹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 864, lk. 137, 267—270, 604.

⁷⁰ Ilmselt juhusliku pisisaadetisena saadeti 1637. a. Liivimaale 250 hõbetaalrit (ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 777, l. 7).

⁷¹ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 794, l. 65.

⁷² Sealsamas, s.-ü. 798, l. 179.

⁷³ Sealsamas, l. 37, 181.

⁷⁴ Sealsamas, l. 187—187 p.

⁷⁵ Sealsamas, l. 38.

⁷⁶ Sealsamas, s.-ü. 799, l. 53.

⁷⁷ Vt. lähemalt: H. Piirimäe. Academia Gustavianast Gustavo-Carolinani. — «Tartu Riiklik Ülikool», 1973, 30. nov. ja 28. dets.

⁷⁸ H. L. C. Backmeister. Nachrichten von den ehemaligen Universitäten zu Dorpat. — Sammlung der Russischen Geschichte. Bd. 9. St. Petersburg, 1764, S. 197—199.

⁷⁹ H. Piirimäe. Tartu ülikooli finantsidest XVII sajandil. — Eesti NSV ajaloo küsimusi VIII. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 340. Tartu, 1974, lk. 58—59.

⁸⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 802, l. 17, 54.

hõbetaalrit 16 ööri⁸¹ ning Tallinna Rendikojast veel 1240 hõbetaalrit.

Järgmistel aastatel jäid saadetised «Pärnu akadeemia» nimele siiski väiksemaks (1672. a. — 975 hõbetaalrit, 1674. a. — 180 hõbetaalrit 12 ööri), kadusid 1675. a., kuid esinesid uuesti suure summana 1676. a., mil Eestimaalt saadeti ikka veel taastamata ülikooli jaoks 1937 hõbetaalrit rahas.⁸² Tegelikult kustutati 1676. a. Liivimaa väljaminekute nimekirjast kulutused ülikoolile ning ei sellel ega ka järgmisel aastal pole enam talle raha makstud.

Saadetised Eestimaalt Pommerisse ja Wismarisse (tabeli 1 lahter «g») esinevad Eestimaa väljaminekutes pidevalt 1684.—1695. a., kusjuures eriti suured olid need 1680. aastate lõpul. Osalt on tegemist vilja viimisega Stralsundi ja Wisuari garnisonidele, kuid suure osa sellest väljaveost moodustas siiski raha.

Liivimaaga võrreldes olid kulutused Rootsi riigi diplomaatiale Eestis hoopis juhuslikud (tabel 1 lahter «h»). 1660. a. maksti Eestimaa kassast 6400 hõbetaalrit kuninglikule saatkonnale Moskvas.⁸³ Ka 1676. a. väljaminekutes esineb saatkond (Legation) Venemaale,⁸⁴ mille all on ilmselt mõeldud kulusid väga teravas välispoliitilises olukorras Meeksi jõel venelastega läbirääkimisi pidava Rootsi saatkonna⁸⁵ ülalpidamiseks. Vastavalt kammerkolleegiumi kirjale 27. aug. 1680. a.⁸⁶ on kuninglikule saatkonnale tehtud kulutusi ka 1680. a. Kuigi kammerkolleegium on selle taotlemisel hädaldanud, oli nõutud ja makstud summa suhteliselt väike, eriti kui arvestada, et selle hulka kuulus ka tasu laevasõidu eest.⁸⁷

Hoopis suuremad olid kulud 1683. a., kui Eestimaal tuli vastu võtta Stokholmist tagasi saabunud ja siitkaudu Venemaale siirduvat Vene saatkonda eesotsas saadik Konrad Nikitiniga. Ainuüksi kulude lühike loetelu võtab enda alla 9 fooliolehekülge,⁸⁸ millele lisanduvad kviitungid üksikasjaliste nimekirjadega. Tuli maksta mündrikele, kes aadlike pagasi maale toimetasid, voorimeestele, tõlgile jt., aga eriti palju kulus söögi ja joogi peale.

Veel suuremad olid siiski kulutused komisjonile, kes pidas Vene—Rootsi piiril läbirääkimisi («piirikohtumine») 1685. a. Kokku kulutati sellele 8377 hõbetaalrit 30 ööri,⁸⁹ millele lisandub

⁸¹ Sealsamas, s.-ü. 803, l. 66—68, 93 p.—94.

⁸² Sealsamas, s.-ü. 807, l. 83, 152 p.—153.

⁸³ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 793, l. 44.

⁸⁴ Sealsamas, s.-ü. 807, l. 78.

⁸⁵ Vt. lähemalt: H. Piirimäe. Kaubanduse küsimused Vene—Rootsi suhetes 1661.—1700. a. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 113. Tartu, 1961, lk. 34—39.

⁸⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, s.-ü. 812, l. 383.

⁸⁷ Sealsamas, l. 43, 95 p.—96.

⁸⁸ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 817, lk. 175—184.

⁸⁹ Sealsamas, s.-ü. 821, lk. 169, 261—264.

veel 82 hõbetaalrit 16 ööri Pihkvast saadetud Vene kulleri Stephan Petrovitš Tatjanini vastuvõtuks.⁹⁰

Ka järgnevatel aastatel tuli Eestimaal teha kulutusi Rootsi diplomaatilistes huvides. 1686. a. maksti Rootsi alalisele esindajale Moskvast Christoffer Kockile (Kocken) 480 hõbetaalrit (120 tuka-tit) mõnede erakorraliste väljaminekute katteks.⁹¹ 1688. a. saadeti samale Kockile Rootsi kaubahoovi ülesehitamiseks Moskvast⁹² 2000 hõbetaalrit⁹³ ning 1689. a. samaks otstarbeks veel 919 hõbetaalrit (tegelikult vene rublades).⁹⁴ 1688. a. saadeti ka Pihkva kaubahoovi ülesehitamiseks⁹⁵ Eestimaalt sinna 404 hõbetaalrit.⁹⁶ Jät-kusid ka kullerite ja teiste Venemaa esindajate vastuvõtud. 1687. a. võeti vastu Vene kuller Boris Mihailovit, kusjuures 10 päeva jook-sul kulutati talle 200 hõbetaalrit.⁹⁷ Järgmisel aastal on Venemaa esindajaid Tallinnas peatunud õige mitu, nii et nende ülalpidami-seks tuli kulutada juba 1066 hõbetaalrit.⁹⁸

Pärast ligi 8 aasta pikkust vaheaega (1690—1697) tuli Eesti-maal teha uusi kulutusi Rootsi riigi diplomaatia huvides alles XVII sajandi lõpul. 1698. a. saadeti 4000 hõbetaalrit Rootsi resi-dendile Regensburgis Georg Snoilskyle.⁹⁹ Järgmisel aastal sai sama diplomaat Eestimaalt aga juba 9853 hõbetaalrit 24 ööri.¹⁰⁰ Suurimaks väljaminekuks selle kuluartikli osas oli aga Narva Rendikojale saadetud 13881 hõbetaalrit 22 ööri, mis läks Rootsi erakorralisele saatkonnale Moskvast.¹⁰¹

Tabeli 1 viimases lahtris on esitatud kokkuvõtted Eestimaalt väljaviidud summade kohta. Selgub, et väljavedu Eestimaalt muu-tus juba 1660. aastatel pidevaks, kuid kuni 1680. aastateni on iga-aastase summa suurus tugevalt kõikunud. Suurima ulatusega oli väljavedu sellel perioodil 1676. a. Väga järsk tõus on toimunud 1682. a., mida võib seostada riigi sissetulekute suurenemisega mõi-

⁹⁰ Sealsamas, lk. 170, 268, 678—679.

⁹¹ Sealsamas, s.-ü. 823, lk. 175 p.—176, 1294—1295.

⁹² Tulekahjus mahapõlenud Rootsi kaubahoovi taastamine kerkis üles 1685. a. 30. jaan. 1685. a. Vene tsaaridele Ivanile ja Peetrile saadetud kirjas märkis Rootsi kuningas Karl XI, et mõned aastad tagasi mahapõlenud kauba-hoovis ei leidu muud kui põlenud kivimaja ja üks väike puuehitus. Русско-шведские экономические отношения в XVII веке. Сборник документов. М.—Л., 1960, стр. 461). Kuningas teatas, et ta saadab kaubahoovi taastamiseks Moskvasse oma komissari Chr. Kosheni (Koch, Kock, Kocken), kes peab selleks ostma tsaarilt või tema alamatelt soodsa hinnaga kive ja lupja. Pärast Moskvasse saabumist jäi Kochen sinna residendiks.

⁹³ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 829, lk. 191—192, 607.

⁹⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 832, lk. 183—184, 343, 353—354.

⁹⁵ Palju vaidlusi tekitanud Pihkva kaubahoovi kohta vt. lähemalt: H. Pii-rimäe. Kaubanduse küsimused, lk. 68—72.

⁹⁶ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 829, lk. 199—200, 426.

⁹⁷ Sealsamas, s.-ü. 825, lk. 187—188, 507.

⁹⁸ Sealsamas, s.-ü. 829, lk. 197—198, 446.

⁹⁹ Sealsamas, s.-ü. 861, lk. 271—272, 476—477.

¹⁰⁰ Sealsamas, s.-ü. 864, lk. 273—274, 529.

¹⁰¹ Sealsamas, lk. 297—298.

Eestimaalt väljaviidu koostis

Aastad	Raha (hõbe- taalrites)	Rukis (tündrites)	Oder (tündrites)	Linnased (tündrites)	Kokku vilja (tündrites)	Muud saade- tised (hõbe- taalrites)	Kokku (hõbe- taalrites)
	a	b	c	d	e	f	g
1660	6 400	7 368	4 260	—	11 628	440	32 019
1661	—	2 184	720	—	2 904	480	6 732
1663	—	700	2 324	—	3 024	—	6 804
1664	—	1 518 ^{1/2}	1 518 ^{1/2}	—	3 037	—	6 833
1665	—	3 712	2 935	—	6 647	—	19 941
1666	—	?	?	—	7 731	—	23 192
1667	—	800	1 200	—	2 000	—	6 000
1668	—	1 500	2 700	—	4 200	—	12 600
1670	—	3 456 ^{1/2}	3 456 ^{1/2}	—	6 913	—	15 568
1671	4 523	5 048	6 275	—	11 323	—	35 400
1672	975	2 856	2 856	—	5 712	—	13 825
1674	5 590	1 894	1 938	—	3 832	—	14 235
1675	81	5 946	4 618 ^{1/2}	960	11 524 ^{1/2}	—	23 851
1676	19 283	14 799	3 169	—	17 968	3 375	58 214
1677	—	2 990	1 000	—	3 990	—	8 978
1678	—	3 000	—	—	3 000	—	6 750
1679	—	4 160	1 000	—	5 160	—	11 610
1680	—	3 022	1 386	—	4 408	—	9 757
1681	—	4 013	768	—	4 781	—	10 728
1682	12 453	22 247	13 979	—	36 226	—	93 961
1683	32 671	4 534 ^{1/2}	4 534 ^{1/2}	—	9 069	—	53 076
1684	42 478	7 422	3 837	600	11 859	—	67 235
1685	65 523	?	?	—	6 700	—	79 870
1686	9 483	15 987	7 067 ^{1/2}	3 601	26 655 ^{1/2}	537	58 954
1687	41 695	18 424 ^{1/2}	15 898	2 055 ^{1/2}	36 378	1 531	126 850

Tabel 4 (järg)

	a	b	c	d	e	f	g
1688	36 288	15 442	10 815	1 066	27 323	94*	95 610
1689	37 787	11 063 ^{1/2}	11 264	480	22 807 ^{1/2}	187	102 501
1690	28 776	14 307	14 276	339	28 922	320	107 944
1691	44 056	8 800	10 911	696	20 407	—	97 563
1692	32 426	19 034	6 934	1 461	27 429	—	121 113
1693	32 426	6 212	8 472	4	14 688	—	80 333
1694	25 291	20 687	11 329	70	32 086	—	97 406
1695	30 456	14 082	13 256	—	27 338	—	92 614
1696	54 779	10 593	13 259	—	23 852	—	110 055
1697	22 141	3 351	2 417	—	5 768	—	35 119
1698	36 041	6 040	10 362	—	16 402	—	76 541
1699	132 317	13 911	18 707	—	32 618	—	205 512

* 1688. a. on Lihulast Rootsi viidud veel hulgaliselt kariloomi, kelle hinda pole arveraamatuis arvestatud. Nende hulgas on 22 hobust, 29 sälgu ja 10 varssa, 122 pulli ja 211 härga, 78 lammast, 256 lehma, 106 mullikat, 161 vasikat, 31 kitse, 81 siga jm. (ENSV RAKA, f. I, nim. 2, s.-ü. 829, l. 719).

sate reduktsiooni tagajärjel. Aastatel 1687—1692 viidi igal aastal välja juba üle 100 000 hõbetaalri. 1693. a. on märgata summa vähenemist, kuid kahel järgmisel aastal läheneb see uuesti 100 000 hõbetaalrile. Ilmselt ei ole ikaldus ja suure näljaaja algus 1695. a. end veel kohe tunda andnud või õigemini — Rootsi võimud pole lasknud end ikaldusest mõjutada ja on sinseid tagavarasid julgesti välja vedanud. 1696. a. on ikaldus ilmselt end küll juba tunda andnud, kuid väljavedu oli siiski veel väga suur, eriti kui arvestada, et samal ajal paljude teadete järgi inimesi «suri nagu kärbseid».¹⁰² 1697. a. väljavedu oli küll ainult $\frac{1}{3}$ heade aastate omast 1680. aastate lõpul ja 1690. aastate algul, kuid tuleb arvestada, et 1696. a. lõikus tegelikkuses jäi ära. Kohati saadi $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ seemnest, kohati äpardus saak täiesti.¹⁰³ Üllatavalt kiire on olnud Eestimaa riigimajanduse kosumine pärast näljaaega. 1699. a. viidi raha ja vilja välja juba ulatuses, mis ületas ligi kahekordselt ka 1680. aastate lõpu ja 1690. aastate alguse taseme.

Hinnates väljaveo dünaamikat selle suuruse järgi rahalises arvestuses, tuleb küll arvestada hõbetaalri väärtuse langust umbes $\frac{1}{4}$ võrra, kuid ka pärast sellist korrektiivi on vaieldamatu väljaveo väga suur kasv.

Väljaveo struktuuri selgitamiseks on tabelis 4 esitatud kokkuvõtted raha, vilja ja ka muude põllumajandussaaduste väljaveo suuruse kohta. Tabelist selgub, et 1660. ja 1670. aastail pandi suhteliselt suurem rahasumma Eestimaa kanda vaid 1676. a. seoses Rootsi suurriigi diplomaatiliste vajadustega. Olukord muutus 1680. aastate algul, kui redutseeritud mõisate rendi näol hakkas kõrvuti viljaga Eestimaa riigikassasse laekuma ka senisest hoopis suuremaid rahasummasid. Oma osa oli aga ka riigi sissetulekute kasvul kaubanduselt võetavate tollide näol. Just 1680.—1690. aastad olid üheks suureks tõusuperioodiks Eestimaa tähtsaima sadama — Tallinna — kaubanduses.¹⁰⁴

XVII saj. kahel viimasel aastakümnel kõikus Eestimaalt aastas väljasaadetud rahasumma tavaliselt 25 000—45 000 hõbetaalri vahel. Eriti suur oli raha osatähtsus 1685. a. Väga suur oli välja viidud summa ka suurde näljaaega langeval 1696. a. (ligi 55 000 hõbetaalrit). Raha väljavedu mitmekordistus 1699. a., kui Eestimaalt pumbati välja juba üle 132 000 hõbetaalri.

Pidev oli vilja väljavedu Rootsi ja ta valdustesse. Enamasti läks see vili Rootsis, osalt aga ka Soomes ja Põhja-Saksamaal asu-

¹⁰² O. Liiv. Suur näljaaeg Eestis 1695—1697. Tartu—Tallinn, 1938, lk. 40.

¹⁰³ Sealsamas, lk. 34.

¹⁰⁴ Vt. lähemalt: X. A. Пийримяэ. Тенденция развития и объем торговли Прибалтийских городов в период шведского господства в XVII веке. — Скандинавский сборник VIII, Tallinn, 1964, стр. 106—107; X. A. Пийримяэ. Некоторые вопросы транзитной торговли России со странами западной Европы через Tallinn в XVII в. — Экономические связи Прибалтики с Россией. Сборник статей. Рига, 1968, стр. 100—102.

vate Rootsi garnisonide varustamiseks. Kuni 1685. a. oli aastane väljavedu tavaliselt mõni tuhat tündrit. Erandlikult suur oli see 1682. a. (üle 36 000 tündri) ja 1676. a. (ligi 18 000 tündrit). Tavalisest tunduvalt suurem oli vilja väljavedu (11 000—12 000 tündrit) 1660., 1671., 1675. ja 1684. a.

Vilja väljavedu Rootsi ja ta valdustesse kasvas järsult alates 1686. aastast. Siit peale oli see tavaliselt ikka üle 20 000 tündri aastas. Rekordiliseks kujunes 1687. a., kui välja veeti üle 36 000 tündri. Tavalisest tunduvalt rohkem (üle 32 000 tündri) veeti vilja välja ka 1694. ja 1699. a. Suhteliselt väike oli väljavedu 1697. a., kuid ei saa unustada, et ka see viljakogus (5 768 tündrit) veeti välja tuhandete inimeste näljasurma arvel. Tavalisest vähem viidi Eestimaalt vilja välja ka 1693. ja 1698. a. Neist viimasel juhul oli ilmselt põhjuseks näljaaja järelmõju (1697. a. ei jätkunud seemet rukki külviks). Näljaaja lausa traagilist olukorda arvestades võib pidada väga suureks väljavedu 1696. a. Näljahädaliste abistamise asemel viidi Rootsi valitsuse korraldusel Eestimaalt välja ligi 24 000 tündrit vilja. Selle vilja kasutamine näljahädaliste abistamiseks oleks võimaldanud näljasurmast päästa vähemalt 20 000 inimest.

Väljaveetud viljast olid rukis ja oder enamasti ligilähedaselt võrdsetes kogustes, kuid sageli esineb sellest ka suuri kõrvalekaldumisi, eriti rukki kasuks. Rukki osatähtsus oli silmatorkavalt suur 1670. aastate teisel poolel, aga ka 1682., 1686., 1688., 1694. ja eriti 1692. a. (suhe 3:1). Odra osatähtsus oli suhteliselt suurem 1691., 1693., 1698. ja 1699. a.

Mõnedel aastatel, eriti 1680. aastate lõpul ja 1690. aastate algul, veeti rukki ja odra kõrval välja vähemal määral kaeru ja linnaseid, harvemini nisu. Kõige suuremad olid need kogused 1696. a., kui Eestimaalt viidi Rootsi 2296 tündrit linnaseid, 1176 tündrit kaeru, 121 tündrit nisu ja 8 tündrit segavilja. Suhteliselt suur oli linnaste ja kaerte osakaal ka järgmisel aastal (1625 $\frac{1}{2}$ tündrit linnaseid, 530 tündrit kaeru).

Üksikuil aastail, eriti aga 1680. aastate lõpul, viidi Rootsi ka muid põllumajandussaadusi. Tegemist on redutseeritud mõisatest saadud sissetulekutega, mis sel ajal laekusid veel osaliselt natuuras. Põhiliselt on tegemist kahe saaduste grupiga: 1) toiduained, 2) lina, linane lõng ja lõuend. Toiduainetest on 1686. a. viidud Rootsi 8 $\frac{1}{2}$ tündrit soolaliha, 77 $\frac{1}{2}$ leisikat ja 6000 tükki kuivatatud liha, 11 tündrit soolakala, 35 leisikat 18 naela kuivatatud kala ja 7 tündrit herneid.¹⁰⁵ 1687. a. viidi Rootsi 180 $\frac{1}{2}$ leisikat võid, 225 lammast, 488 kana, 19 kalkunit, 12 000 silku, 6 $\frac{1}{2}$ tündrit herneid ja 14 $\frac{1}{2}$ leisikat juustu.¹⁰⁶ 1689. a. veeti toiduainetest Rootsi 13 $\frac{1}{2}$ leisikat kuivatatud härjaliha, 39 leisikat kuivatatud lamba-

¹⁰⁵ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 823, lk. 703.

¹⁰⁶ Sealsamas, s.-ü. 826, lk. 546, 548.

liha ja 10 leisikat loomarasva.¹⁰⁷ 1690. a. 35½ leisikat lamba- ja kitseliha, 33¼ leisikat võid, 22½ leisikat seapäid, 7 leisikat 17 naela loomarasva jne.¹⁰⁸

Lõuendit viidi riigi arvel Rootsi 1686. a. — 1828 küünart, 1687. a. — 2225 küünart, 1688. a. — 583½ küünart, 1689. a. — 438 küünart, 1690. a. — 804 küünart jne. Tegemist on põhiliselt ühe mõisa (Kehtna) toodanguga. Seda arvestades pole kuigi suured ka lina- ja lõngakogused. Muudest tekstiiltoodetest viidi Rootsi hobusetekke ja viljakotte. 1688. a. esinevad väljaveetu seas ka lukud ja muud ilmselt mõisas sepiostatud esemed.¹⁰⁹ Põllumajandussaadustest viidi 1687. a. välja 48½ leisikat Matsalu ja Lihula mõisates kasvatatud humalaid,¹¹⁰ sageli viidi Rootsi loomanahku ja 1687. a. isegi heinu (217 koormat).¹¹¹

2. Sissevedu Eestimaale

Kõrvuti andmetega raha, vilja ja mõnikord ka muude saaduste väljaveo kohta leidub riigi arveraamatuis sissekandeid ka raha ja naturaalkaubade sisseveo kohta. Finantssuhetest täieliku ülevaate saamiseks on vaja teada nimetatud sisseveo suurust.

Ülevaate Rootsist ja ta valdustest Eestimaale sisetoodud summadest annab tabel 5. Võrreldes seda Liivimaale saabunud saadetistega,¹¹² näeme, et üldpilt on veelgi juhuslikum ja hõredam. Puuduvad pidevad saadetised, nagu need esinesid Liivimaa sissetulekutes teatud aastatel. Ka ei olnud need saadetised kuigi suured. Kui Liivimaal saadetised mujalt olid ühel aastal ligi 200 000 hõbetaalrit ja mitmel aastal ületasid 100 000 hõbetaalrit, siis Eestimaal on kõige rohkem mujalt saadetud vahendeid laekunud 1682. a., kuid ka see rekord oli vaid veidi üle 48 000 hõbetaalri. Tabelist selgub ka, et ainult 4 aastal (nimelt 1660., 1661., 1677. ja 1682.) ligi 50 aasta sees oli mujalt toodud vahendeil oluline osa provintsi sissetulekute struktuuris. Seega on vähemalt Eestimaa osas ekslik O. Liivi väide, nagu oleksid Baltikumini provintsid kuni reduktsioonini vajanud pidevalt juurdemaksu Rootsi riigikassast.¹¹³

Jälgides Eestimaale toodud summade päritolu, näeme, et saadetised Rootsist olid üpris harvad ja juhusliku ilmega. Suurimateks nende seas olid 2 laevaga 1660. a. Stokholmi tõrvakompanii direktorite poolt Tallinna saadetud vaskplaadid 8000 hõbetaalri

¹⁰⁷ Sealsamas, s.-ü. 832, lk. 419—420.

¹⁰⁸ Sealsamas, s.-ü. 836, l. 213 p.—214.

¹⁰⁹ Sealsamas, s.-ü. 829, lk. 719.

¹¹⁰ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 826, lk. 548.

¹¹¹ Sealsamas.

¹¹² H. Piirimäe. Rootsi riigi ja Liivimaa finantssuhted, lk. 24—25.

¹¹³ Eesti majandusajalugu I. Tartu, 1937, lk. 187.

Rootsist ja ta valdustest Eestimaale toodud summad (hõbetaalrites)

Aastad	Rootsist	Soomest	Ingerimaalt	Liivimaalt	Kokku
1630	—	17 551	—	—	17 551
1631	—	17 625	—	—	17 625
1632	—	5 607	—	—	5 607
1633	—	18 685	—	—	18 685
1634	—	17 184	—	—	17 184
1636	—	1 520	—	—	1 520
1637	—	2 902	—	—	2 902
1639	—	641	—	—	641
1645	—	—	—	1 996	1 996
1659	—	—	—	—	—
1660	8 000	17 736	—	—	25 736
1661	—	13 278	—	—	13 278
1662—65	—	—	—	—	—
1666	2 747	—	3 200	—	5 947
1667—70	—	—	—	—	—
1671	94	—	—	—	—
1672	—	—	—	—	—
1674	—	1 785	—	—	1 785
1675—76	—	—	—	—	—
1677	—	—	28 946	1 185	30 131
1678	—	—	—	448	448
1679—80	—	—	—	—	—
1681	—	—	—	4 500	4 500
1682	—	—	5 400	42 869	48 269
1683—88	—	—	—	—	—
1689	9 480	—	—	—	9 480
1690—93	—	—	—	—	—
1694	—	—	—	4 706	4 706
1695	—	—	—	—	—
1696	100	—	—	—	100
1697	—	—	—	—	—
1698	100	—	—	—	100

väärtuses.¹¹⁴ 1689. a. on saadetud küll sellest veel suurem summa — 9480 hõbetaalrit, kuid see on tegelikult tasu Stokholmi saadetud vilja eest.¹¹⁵ 1666. a. on kammerkolleegium andnud vekslitega major Jacob Duncani ja rittmeister G. v. Neffelhorsti kompaniide varustamiseks 5947 hõbetaalrit, millest 3200 on tulnud Narva ja Nevanlinna tubakalitsentsist.¹¹⁶

Mitmetel aastatel toodi Eestimaale mõningaid summasid Soomest. Sissevedu Soomest oli eriti intensiivne olnud 1630. aastail, kui sealt toodud rahasummade, vilja ja muude toiduainetega aidati

¹¹⁴ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 793, l. 9 p.

¹¹⁵ Sealsamas, s.-ü. 832, lk. 699—702.

¹¹⁶ Sealsamas, s.-ü. 799, l. 57 p., 58 p.

ülal pidada Tallinna garnisoni. Mõnikord nimetatakse ka Soomest Eestimaale saabunud saadetisi lihtsalt proviandiks. Peale rukki, odra ja linnaste kuuluvad Soomest toodud tähtsamate toiduainete hulka või, liha ja kala. Sõdurite varustamiseks lihaga toodi Soomest Tallinna ka kariloomi.

Nagu selgub tabelist 5, toodi Soomest Eestimaale raha ja naturaalprodukte sageli summas, mis kõikus 17 000—18 000 hõbetaalri vahel. Vaadeldaval perioodil (XVII saj. II poolel) toodi suurim summa Soomest Eestimaale 1660. a. — 17 736 hõbetaalrit, millest 6100 hõbetaalrit saadi tsentraliseeritult Soome suurtest meretollidest, 4728 hõbetaalrit laekus Viiburi, 260 hõbetaalrit Porkala neeme (Porkala udd), 430 hõbetaalrit Helsingi ja 204 hõbetaalrit Hango neeme tollidest.¹¹⁷ Neile summadele lisandub Helsingi rentmeister Jacob Gerckenilt laekunud 6014 hõbetaalrit (kokku seega 17 736 hõbetaalrit).

1661. a. Tallinna toodud 13 278 hõbetaalri suurune summa pärines täielikult Soomest. Sellest on Soome linnade suurtest meretollidest saadud 4625 hõbetaalrit, Turust on toodud 4500 hõbetaalrit, kuna ülejäänud summa pärines Helsingist.¹¹⁸ Helsingi «sõjaabist» on pärit ka 1785 hõbetaalrit, mis toodi Tallinna 1674. a.¹¹⁹

Saadetised Ingerimaalt esinevad Eestimaal sissetulekutes ainult kolmel aastal. 1677. a. on Ingerimaal panditud mõisate raha laekunud 15 000 riigitaalrit ja 3224 64-öörilist-riigitaalrit,¹²⁰ mis kokku moodustavad 28 948 hõbetaalrit. 1682. a. nõuti Ingerimaalt kuninga kroonimismaksuna (Krönningh Bewillningk) 1200 tündrit rukist ja 1200 tündrit otra kokku 5400 hõbetaalri väärtuses.¹²¹ Peeraamatu servale tehtud märkusest selgub, et see pole küll veel laekunud,¹²² kuid võlgade hulgas seda ei arvestata.¹²³

Nagu mõningatel aastatel Eestimaalt Liivimaale, nii on teatud aastatel vastupidiselt sellele toodud vilja ka Liivimaalt Eestimaale. Nii on 1677. a. toodud Tartust 526^{13/20} tündrit teravilja 1085 hõbetaalri väärtuses.¹²⁴ Järgmisel aastal toodi Tartust 199^{1/6} tündrit rukist 448 hõbetaalri väärtuses.¹²⁵ 1694. a. on Liivimaa kindralkubermangust saadetud Eestimaale 2353 tündrit otra 4706 hõbetaalri väärtuses.¹²⁶

Hinnates kriitiliselt andmeid Eestimaale toodud vilja ja rahasummade kohta, tuleb arvesse võtta järgmisi momente.

1) Mõningatel juhtudel pole mujalt toodud summad määratud

¹¹⁷ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 793, l. 8 p.—11 p.

¹¹⁸ Sealsamas, s.-ü. 794, l. 14 p.—17 p.

¹¹⁹ Sealsamas, s.-ü. 805, l. 7.

¹²⁰ Sealsamas, s.-ü. 808, l. 86 p.—87 p.

¹²¹ Sealsamas, s.-ü. 810, lk. 16.

¹²² Sealsamas, lk. 109.

¹²³ ENSV RAKA, f. 1, nim. 2, s.-ü. 815, lk. 213, 215.

¹²⁴ Sealsamas, s.-ü. 808, l. 7.

¹²⁵ Sealsamas, s.-ü. 809, l. 7.

¹²⁶ Sealsamas, s.-ü. 850, l. 31, 62 p., 246 p.

vastavas provintsis tarvitamiseks, vaid need viiakse sealtkaudu mujale. Peamiselt kehtib see küll ainult mõnede viljasaadetiste kohta, mis liikusid Baltimaade kahe naaberprovintsi vahel. Nii näiteks toodi 1681. a. vastavalt Stokholmist tulnud korraldusele Liivimaalt Tallinna 1712 tündrit rukist ja 288 tündrit otra kokku 4500 hõbetaalri väärtuses.¹²⁷ Tallinnast saadeti see vili aga kippar Jurgen Assmuse laevaga Stettini, kuhu see ka juba sama aasta septembris kohale jõudis.¹²⁸ Veel suurem kogus teravilja toodi väljavedamiseks Liivimaalt Eestimaale 1682. a. — nimelt 13 359 tündrit rukist ja 5694 tündrit otra kokku 42 869 hõbetaalri väärtuses.¹²⁹

2) Loomulikult tuleb kõigi mujalt toodud vahendite puhul arvestada seda, et neid ei saadatud siia Baltikumi vallutatud provintside ega kohaliku elanikkonna vajaduste katteks. Tegemist oli lihtsalt Rootsi suurriigi ressurssidest suhteliselt väikese osa ümberpaigutamisega sinna, kus ajutiselt ei laekunud küllalt sissetulekuid sinna saadetud sõjaväe kõigi vajaduste rahuldamiseks.

3) Võrreldes Eestimaalt väljaviidud rahasummade ja viljakogustega, oli siiatoodu väga tagasihoidlik.

3. Eestimaa finantsbilanss Rootsi riigiga

Otsustamaks Eestimaa valdamise kasulikkuse üle Rootsi riigi seisukohalt, tuleks vastandada raha, vilja jms. sisse- ja väljavedu, s. o. koostada Eestimaa finantsbilanss tema suhetes Rootsi riigi teiste osadega. Andmed saadud bilansi kohta on esitatud tabelis 6.¹³⁰

Selgub, et vastandina Liivimaale oli Eestimaa bilanss peaaegu alati negatiivne, s. o. siit viidi tunduvalt rohkem välja, kui toodi sisse. Kui mitte arvestada vaadeldavasse perioodi mittekuluvaid 1630. aastaid, oli ainsaks aastaks, millal veidigi suurem summa tuli Eestimaale juurde maksta, 1677. a.

Võrreldes aga teistel aastatel siit saaduga, oli ka see tühine. Kuni 1680. aastateni olid ülejäägid Rootsi riigile siiski suhteliselt väikesed. Siis toimus aga riigi sissetulekute ulatuslik kasv redutseeritud mõisate rendi ja kaubanduselt võetavate tollide näol. Otsustav osa oli seejuures kahtlemata esimesel faktoril. Nagu Liivimaal, nii tähendas reduktsioon ka Eestimaal riigi üldisesse kas-

¹²⁷ Sealsamas, s. ü. 814, lk. 12, 83, 534.

¹²⁸ Sealsamas, lk. 535—537.

¹²⁹ Sealsamas, s. ü. 815, lk. 16.

¹³⁰ Bilansi tähistused tabeli lahtris «c» (+ ja —) on tehtud Eestimaa seisukohalt vaadatuna (kasulik või kahjulik). Kui Eestimaale toodud summad ületavad väljaveo, märgib seda «+», kui aga Eestimaalt väljaveetud summad ületavad sisseveo, märgib seda «-». Bilansi tähistusi antud seoses ei tohi segi ajada bilansi mõistega kaubanduses.

Tabel 6

Eestimaa bilanss Rootsi riigi teiste provintsidega (hõbetaalrites)

Aastad	Sisse toodud	Välja viidud	Bilanss + rohkem sisse toodud - rohkem välja viidud	Bilanss Liivimaad arvestamata
	a	b	c	d
1637	2 902	790	+ 2 112	- 2 363
1639	641	—	+ 641	
1645	1 996	—	+ 1 996	0
1659	—	—	—	
1660	25 736	32 019	- 6 283	
1661	13 278	6 732	+ 6 546	+ 8 833
1662	—	—	—	
1663	—	6 804	- 6 804	
1664	—	6 833	- 6 833	
1665	—	19 941	- 19 941	- 3 216
1666	5 947	23 192	- 17 245	-15 354
1667	—	6 000	- 6 000	
1668	—	12 600	- 12 600	
1670	—	15 558	- 15 558	-14 318
1671	—	35 400	- 35 400	-25 398
1672	—	13 825	- 13 825	
1674	1 785	14 205	- 12 420	- 5 215
1675	—	21 151	- 21 151	-21 070
1676	—	58 214	- 58 214	
1677	30 033	8 978	+ 21 055	+21 365
1678	448	6 750	- 6 302	
1679	—	11 610	- 11 610	
1680	—	9 757	- 9 757	
1681	4 500	10 728	- 6 228	- 6 258
1682	48 089	93 961	- 45 872	-88 561
1683	—	53 076	- 53 076	
1684	—	67 235	- 67 235	
1685	—	79 870	- 79 870	
1686	—	58 954	- 58 954	
1687	—	126 850	-126 850	
1688	—	95 610	- 95 610	
1689	9 480	102 501	- 93 021	
1690	—	107 944	-107 944	
1691	—	97 563	- 97 563	
1692	—	121 113	-121 113	
1693	—	80 333	- 80 333	
1694	4 706	97 406	- 92 700	
1695	—	92 614	- 92 614	
1696	100	110 055	109 955	
1697	—	35 119	- 35 119	
1698	100	76 541	- 76 441	
1699	—	205 512	-205 512	-175 512

sasse minevate summade ulatuslikku suurenemist, kuigi mitte nii suurtes mastaapides kui Liivimaal. See aga andis Rootsi võimudele võimaluse ka siinsete ressursside väljaveo mitmekordistamiseks.

Korrektiivid, mis on tehtud Liivimaad arvestades, et kindlaks määrata bilanssi Rootsi riigikassa seisukohalt (lahter «d»), on enamasti vastupidised sellele, mida nägime Liivimaa puhul. Kui Liivimaad mitte arvestada, oli Eestimaa negatiivne bilanss enamasti väiksem, s. o. vähenesid Rootsi riigikassasse läinud summad.

Seega oli Liivimaa ja Eestimaa finantsvahekordades Rootsi riigi teiste provintsidega mõningaid erinevusi, mis seletuvad sellega, et Liivimaa oli rohkem piiriprovinnts (suhetes Poolaga), kus tuli pidada rohkem sõjaväge, pöörata suuremat tähelepanu kindlustele jne. Pealegi oli tegemist uue vallutatud alaga, mis esialgu vajas juurdemaksu. Eestimaa osas toimus selle provintsi puhtakujuline ekspluateerimine Rootsi emamaa huvides.

Kõigist riiklikest kuludest Eestimaal moodustasid väljaviidud summad kuni 1680. aastateni tavaliselt $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$, nii mõnelgi aastal aga veel suurema osa. Väga suur oli väljaveo osakaal 1682. a. (70,5%). Järgnevalt kõikus see näitaja 50% ümber, olles sellest pigem suurem kui väiksem. Erandlikult väiksem oli väljaveo osatähtsuse näitaja 1697. a. (31,6%), kuid suure näljaaja eriolukorda arvestades oli ka $\frac{1}{3}$ väga suur arv. 1699. a. moodustas väljavedu Rootsi ja ta teistesse valdustesse juba üle 77% Eestimaa kõigist väljaminekutest.

Loomulikult tuleb arvestada, et bilanss Rootsi riigi teiste provintsidega riigimajanduse sfääris ei ole samastatav kogu majandusliku suhtlemisega, nagu ka suureulatuslik vilja ja raha väljavedu Rootsi riigi poolt ei ammenda Baltimaade kogu ekspluateerimist Rootsi võimu perioodil. Iseenesestki mõista tuleb riikliku ekspluateerimise kõrval arvestada ka ekspluateerimist feodaalide poolt. Talurahva seisukohalt vaadatuna poleks põhjust vahet teha, kas ta ekspluateerijaks oli baltisaksa või rootsi feodaal. Baltimaade ja Rootsi riigi teiste alade vahelise bilansi seisukohalt oli erinevus siiski selles, et baltisaksa mõisnikud tarbisid oma mõisate saadused kas oma mõisas või kohalikes linnades, rootsi suurfeodaalid, kes elasid alaliselt Rootsis, lasid oma mõisate saadusi sinna järele saata. Kahjuks puuduvad meil allikad, mis võimaldaksid teha ulatuslikke statistilisi kokkuvõtteid nende mõisate puhastulu ning raha ja põllumajandussaaduste väljaveo kohta.

Ka senises kirjanduses on selles küsimuses tulnud piirduda vaid näidetega. Oxenstiernate Liivimaa mõisate majandust XVII saj. I pooltel on uurinud E. Dunsdorf.¹³¹ Oma monograafias «Eesti

---

¹³¹ E. Dunsdorfs. Uksenšernas Vidzemes muižu saimnicības grāmatas 1624—1654. Rīga, 1935.

mõisamajandus XVII sajandil» on A. Soom pidanud mõisate tulukust uurides piirduma Karksi-Ruhja, Kastre, Purtse ja Viimsi mõisatega ühe majandusaasta ulatuses.¹³² Eriuurimuses kaubanduse kohta rootslastest omanikele kuuluvate Baltimaade mõisate ja Rootsi vahel on A. Soom läbi töötanud Rootsis leiduvad arhiivimaterjalid, kuid jõudnud järeldusele, et käsitlust ei saa lõpetada statistilise ülevaatega.¹³³ Autor piirdub seetõttu näidetega Rootsi saadetud produktide kohta üksikutest aastatest mõne mõisa ulatuses (peamiselt Purtse mõis, De la Gardie mõisad Hiiumaal ja Tarvastu mõis). Tööst selgub, et rukis ja oder müüdi tavaliselt Baltimaade linnades, kuna seevastu kaer, liha, või, kalad, lõuend, lõimelõngad jms veeti välja Rootsi.¹³⁴ Olenevalt turukonjunktuurist saadeti mõningatel aastatel Rootsi aga ka rukist ja otra. Kõigi Rootsi veetud saaduste loetelu annaks aga väga pika nimekirja. Teiselt poolt on küll ka mõningaid kaupu, eriti raua ja rauast tööriistu (kirved, saed, kühvlid jms.) saadetud Rootsist siinsetesse mõisatesse,¹³⁵ sest Rootsis olid need odavamad kui Baltimail. Igal juhul oli aga mõisate bilanss Rootsis elava feodaali kasuks.

Iseenesestki mõista tuleb kogu majanduselu uurimisel peale riigi- ja eramajanduse bilansside arvestada ka kaubanduse või, täpsemalt öeldes, laevatatud kaupade bilanssi. Viimane haarab naturaalse osa riigi- ja eramajanduse sisse- ja väljaveost ning lisaks sellele kaupmeeste poolt ülesostetud kaupu, kuid arvestamata jäävad saadetised sularahas. Kõike seda arvestades tundub olevat lootusetu koostada Rootsi ja ta ülemereprovintside bilanssi majanduselu kõiki sfääre arvestades. See pole aga olnudki käesoleva töö ülesandeks.

Kokku võttes võib öelda, et oma finantssuhetes Rootsi riigi teiste osadega ei olnud Eestimaa Rootsi suurriigi võrdseks provintsi, vaid valduseks, mis oli koloniaalse ekspluateerimise objektiks Rootsi emamaa huvides. Nagu selgus käesolevas töös toodud arvulistest andmetest, veeti XVII saj. teisel poolel pidevalt raha ja vilja Rootsi ja ta teistesse valdustesse. Analoogiliselt Liivimaaga muutus Eestimaa valdamine Rootsi riigile eriti kasulikuks 1680.—1690. aastail. Sissetulekute kasv mitmesugustest tuluallikatest, eriti aga redutseeritud mõisatest, andis Rootsi riigile võimaluse mitte ainult oma kõigi siinsete kulutuste katmiseks kohalikest ressursidest, vaid võimaldas ka järsult suurendada raha ja vilja väljavedu. See väljavedu ei lakanud isegi suure nälja ajal 1695.—1697. a. Rootsi kindluste varustamine Eestimaaal toodetud leivaviljaga põhjustas kümnete tuhandete inimeste näljasurma.

¹³² A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, S. 346—373.

¹³³ A. Soom. Varutransporterna mellan Sverige och de svenskägda baltiska gårdarna under 1600-talet. Särtryck «Svio-Estonica», vol. XVIII, s. 86.

¹³⁴ Sealsamas, lk. 54.

¹³⁵ Sealsamas, lk. 63—64.

ФИНАНСОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ШВЕЦИЕЙ И ЭСТЛЯНДИЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Х. Пийримяэ

Резюме

Предлагаемая статья является продолжением нашего исследования финансовых отношений между Лифляндией и Швецией в период шведского господства в XVII в. (опубликовано во II томе данного серийного издания). Цель настоящей статьи — определить доходность Эстляндской провинции для Швеции в 1659—1699 гг. Автор провел статистические подсчеты количества денежных средств и количества зерна, вывезенного из Эстляндии в Швецию, а также общего объема средств, поступавших в Эстляндию. В качестве источников использованы бухгалтерские книги по Эстляндии, хранящиеся в Центральном государственном историческом архиве ЭССР в Тарту.

Данные о вывозе средств из Эстляндии в Швецию и в другие ее владения представлены в таблице 1 (в серебряных талерах). На первом месте в этой таблице находятся средства, вывозившиеся для нужд королевского двора и различных центральных административных учреждений, на втором месте — расходы на адмиралтейство и военные учреждения. Вывоз для нужд двора и центральных государственных учреждений стал постоянным с 1682 года. Особенно большую сумму (54 779 серебряных талеров) вывезли в этих целях в 1696 году, в год всеобщего голода. Для нужд адмиралтейства в Эстляндии первоначально покупали пеньку, сливочное масло и рожь для выпечки хлеба судового провианта, а начиная с конца 1686-х гг. регулярно посылали и немалые денежные средства.

Большая часть всех средств, составлявших эстляндский вывоз, шла на снабжение шведских крепостей и их гарнизонов (табл. 1 «с»). Этот вывоз стал регулярным с 1686 года. Обычно для снабжения гарнизонов в Швецию из Эстляндии ежегодно вывозили зерна примерно на 50 000 серебряных талеров, а в 1690 г. — даже почти на 80 000 серебряных талеров. Основную роль среди подобных крепостей и государственных складов зерна играл Стокгольм (табл. 3); в качестве пунктов назначения неоднократно упомянуты также города Кальмар, Мальмё, Халмстад, Гётеборг и др.

В иные годы зерно, вывозимое из Эстляндии, направляли в Финляндию. В 1697 году, когда голод в Эстляндии стал особенно страшным, из Эстляндии вывезли в Хельсинки и Выборг всего 3688 бочек зерна, однако после стихийного бедствия количество вывозимого зерна увеличилось, и в 1698 году оно составило уже

12 000 бочек. Зерно, вывозимое в Ингерманландию, шло обычно в основном на снабжение гарнизона города Нарвы, который находился в территориальных владениях Ингерманландии. Чрезвычайно большие суммы были отправлены в Ингерманландию в 1682—1686 и 1699 гг. в связи с интенсивным проведением крупных фортификационных работ.

Вывоз средств в соседнюю провинцию — Лифляндию отмечен в основном лишь в 1660—1670-е годы. Вывоз в шведские владения в Германию (в Померанию и Висмар) проводился регулярно в 1684—1695 гг. и стал особенно значительным в конце 1680-х годов. Расходы на дипломатию шведского государства делались в Эстляндии менее регулярно, нежели в Лифляндии. Наибольшее их количество в Эстляндии зафиксировано в 1683 году в связи с приемом русского посольства и в 1699 году в связи с поездкой чрезвычайного шведского посла в Москву.

Итоговые подсчеты общей суммы вывезенных из Эстляндии средств (табл. 1 «i») свидетельствуют о том, что вывоз государственных ресурсов из Эстляндии стал постоянным в 1660-х годах, но до 1680-х годов его объем в значительной степени колебался. Существенный рост наблюдался начиная с 1682 года. В 1687—1696 гг. сумма, вывозимая в год, колебалась вокруг 100 000 серебряных талеров. Хотя в 1697 году вывезли лишь одну треть обычной суммы (более 35 000 серебряных талеров), следует учесть, что это произошло в условиях страшного голода. В 1699 году вывоз в Швецию и ее владения насчитывал уже более 205 000 серебряных талеров и составлял более 77% всех государственных расходов в Эстляндии.

Данные о составе эстляндского вывоза (табл. 4) показывают, что в 1660—1670-е годы из Эстляндии вывозили в основном зерно. Вывоз денег резко увеличился в начале 1680-х годов. С этого времени денежная сумма, ежегодно вывозимая из Эстляндии, колебалась обычно в пределах 25 000—45 000 серебряных талеров. За 1699 год из Эстляндии выжали уже более 132 000 серебряных талеров. До 1685 года вывозили обычно несколько тысяч бочек зерна в год, в виде исключения чрезвычайно много — в 1682 году (более 36 000 бочек) и в 1676 году (почти 18 000 бочек), а начиная с 1686 года обычно вывозили более 20 000 бочек в год. В условиях страшной смертности во время Великого голода (1695—1697 гг.) можно считать чрезмерно большим вывоз в 1696 и 1697 годах (соответственно почти 24 000 и 5768 бочек).

Кроме зерна (в основном ржи и ячменя, иногда и овса, пшеницы и солода), в иные годы, особенно в конце 1680-х годов, в Швецию вывозили и некоторые другие сельскохозяйственные продукты (мясо, рыбу, сыр, хмель, лен, полотно и т. д.).

Наряду с данными таможенных книг о вывозе из Эстляндии, встречаются также записи о ввозе государственных средств в

Эстляндию (табл. 5), однако этот ввоз был незначительным по объему и встречался не каждый год. Лишь в 1682 году ввоз был чрезвычайно большим (более 48 000 серебряных талеров).

Финансовый баланс, полученный путем сопоставления ввозившихся и вывозившихся средств (табл. 6), показывает, что из Эстляндии почти всегда значительно больше вывозили, чем ввозили. Однако до 1680-х годов средства, предназначенные для шведской государственной казны, были относительно небольшими. Существенный рост государственных доходов в результате редукиции имений и прироста поступлений от таможенных сборов дало шведскому государству возможность резко увеличить эксплуатацию прибалтийских ресурсов.

В заключение можно сказать, что Эстляндия в своих финансовых отношениях со Швецией не находилась в равном положении с другими провинциями великодержавного государства, а являлась объектом колониальной эксплуатации со стороны Швеции.

FINANCIAL RELATIONS BETWEEN SWEDEN AND ITS PROVINCE OF ESTONIA IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY

H. Piirimäe

Summary

This study, a continuation to another paper on financial relations between Livonia under Swedish rule and the Swedish State in the 17th century (published in the 2nd volume of the present series), is to show what profits Sweden could derive from its province of Estonia during the period of 1659—1699. The study is based on statistical material on the total amount of grain and money exported from and imported to Estonia during this period as it is registered in the account-books of the Swedish State at present in the collections of the Central State Archives of the ESSR (Tartu).

Table 1 presents the exports in silver thaler from Estonia to Sweden and its possessions. The exports were distributed as follows: Columns 1 and 2 show the sums allotted to the Swedish Court and the Central State Apparatus, and to the Swedish Admiralty and the Military *Collegium* (the chief military administrative department) respectively. From 1682 the central offices in Sweden began to receive their regular share of exports from Estonia. The largest sum of money (54,779 silver thalers) arrived in 1696, in the year of the Great Famine in Estonia. From 1680 on the Swedish Admiralty came to receive regularly paid sums of money from

Estonia while before that Estonia had mostly served as a supplier of various commodities such as hemp, butter and rye to bake bread for sailors.

The bulk of exports from Estonia was spent on the maintenance of Swedish forts and garrisons (Table 1, Column "c"). The first shipment for Swedish forts came in 1676, and in 1686 and later the forts were regularly provided with grain and money from Estonia. The annual amount of grain exported for that purpose estimated at the value of 50,000 silver thalers rose to 80,000 silver thalers by 1690. Among the consignees of corn Stockholm got the lion's share (Table 3), but Kalmar, Malmö, Halmstad, Göteborg and some other places should also be mentioned.

For several years Estonia exported grain and money to Finland, a Swedish territory at that time. In 1697 when Estonian was ravaged by a devastating famine the amount of corn exports to Helsinki and Viborg was 3,688 tuns, and it had risen to 12,000 tuns by 1698 when the consequences of the famine could still be felt all over the country. Corn and money exports from Estonia to Ingria were mostly used to maintain the garrison of the Narva Fort. Large-scale fortification work carried out in Ingria account for the extremely large exports in the years of 1682—1686 and in 1699.

Money and commodities were exported to Livonia mostly in the period of 1660—1670 (Table 1, Column "f"). Exports to the Swedish possessions in Germany (Pommer and Wismar) were carried out regularly in the period of 1684—1695 reaching its peak in 1680.

Estonia did not contribute so much as Livonia to fostering Swedish diplomatic relations. In this connection one should mention larger sums Estonia paid on the occasion of the reception given to the Russian deputation in 1683, and to cover the expenses of the extraordinary Swedish legation's visit to Moscow in 1699.

The figures of the total export turnover (Table 1, Column "i") show that in the 60s of the 17th century there was systematic export of state resources from Estonia to Sweden although the volume of exports has fluctuated considerably throughout the period of 1660—1680. In 1682 a rapid increase in exports could be noted. In 1687—1696 the annual exports averaged 100,000 silver thaler. In 1697 the export fell to $\frac{1}{3}$ of that of prosperous years, but keeping in mind the devastating famine which was ravaging the country at the time, the exports must be considered extremely large. In 1699 the export to Sweden and its possessions exceeded already 205,000 silver thaler and constituted more than 77 per cent of the State expenses export turnover of Estonia.

Table 4 presents the structure of exports from Estonia. The most important article of export in 1660—1670 was corn. In the first half of the 1680s money export increased markedly. Since

that period the annual sum exported fluctuated between 25,000—45,000 silver thaler. In 1699 a sum of 132,000 silver thalers was extorted from Estonia. Till 1685 the annual amount of corn exported was some thousands of tuns but in 1682 and in 1686 the corn export was exceptionally large (about 18,000 tuns and over 20,000 tuns respectively). Beginning with 1686 more than 20,000 tuns of grain was exported from Estonia every year. The amount of grain exported in 1696 (about 24,000 tuns) and in 1697 (5,768 tuns) must be considered excessively large in view of the fact that those were the years when mass starvation and hunger death took a heavy toll of the local population.

In some years, especially in the second half of the 1680s the list of commodities exported included besides corn (mostly rye and barley but also some oats, wheat and malt) some other agricultural produce such as meat, fish, cheese, cloth, hop, etc.

The state account-books contain also some entries concerning the imports of money and commodities to Estonia (Table 5). The imports were comparatively small and of irregular kind. The record in imports belongs to 1682 when the imports exceeded the value of 48,000 silver thaler.

The financial balance of Estonian exports and imports in the 17th century testifies to considerably large exports from Estonia to Sweden throughout the period. However, until 1680 the surplus for export to Sweden was considerably small. Ever increasing state revenue from the rent of reduced customs and duties allowed the Swedish Government to raise the amount of exports of money and corn from Estonia in the last two decades of the 17th century.

In conclusion it may be said that in the financial relations with the other provinces of Sweden Estonia was rather a possession mercilessly exploited by the parent country than an equal province of the Swedish State.

VABADE MAAKÄSITÖOLISTE ETNILINE PÄRITOLU EESTIS XVIII SAJANDIL

J. Linnus

Eesti rahvakultuuri kujunemist on mõjutanud küllalt erinevad tegurid. Teatud tähtsus oli siin muinasaja hõimuerinevustel ja looduslik-geograafilistel tingimustel, samuti paikkonna majanduslikul struktuuril ja suhtlemisintensiivsusel naaberrahvastega. Kõik see aitas kaasa ka märgatavate paikkondlike erinevuste kinnistumisele. Kohapealse kultuuritraditsiooni kandjaiks olid vastava paikkonna põlisasukad, s. o. pered, kes elasid seal pikemat aega. Kuid samal ajal asus maal alati ka väljastpoolt tulnud võõrasukaid. Nende hulgas oli nii teistest kihelkondadest tulnud talupoegi kui ka peamiselt linnade kaudu maale asunud mittekohaliku päritoluga inimesi. Kus võõrasukate erikaal oli küllalt suur, seal võisid nad paikkonna kultuuritraditsiooni ka oluliselt mõjutada. XVII ja XVIII sajandi arhiiviallikad näitavad, et võõrasukate juurdevool oli küllalt suur eriti peale laastavaid sõdu ja katkuaastaid. Nii oli 1630-ndate aastate lõpul võõrasukaid rohkesti just Viru- ja Harjumaal (perede üldarvust üksikutes mõisates kuni 36,8 ja 21,4%). Lõuna-Eestis oli võõraid perede üldarvust 17,1%.¹

XVIII sajandi adramaarevisjonides pole võõrasukad kirja pandud ühesuguse põhimõtte alusel. Eestimaa mõisad koostasid iga revisjoni ajal spetsiaalse nimistu — *fremde und freie Leute*, mille alusel võib hästi näha võõra pere käekäiku. Adrataludesse paigutatud võõrad sulasid üsna ruttu põlisasukate sekka. XVIII sajandi teise veerandi revisjonides on selle kohta hulganisti näiteid. Sel viisil arvati pärisorjastatud talupoegade hulka just eesti ja soome päritoluga võõrasukad. Mitmesugused maal elavad ametimehed (käsitöölised, kõrtsmikud, möldrid) olid aga hoopis liikuvad, nende oskusi kasutas ka mõis ja just selle tõttu need mehed säilitsid oma erilise seisundi. Valdavalt olid nad soome, rootsi ja

¹ J. V a s a r. Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. — «Eesti Kirjandus», 1931, nr. 11, lk. 555—563. Vt. ka J. V a s a r. Eestlaste tõuline kujunemine ajaloolisel ajal. — «Olion», 1931, nr. 1, lk. 3—5. Eesti rahva ajalugu. Toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. 2. kd. Tartu, 1933, lk. 928—948.

saksa päritoluga. XVIII sajandi keskel kujuneski niiviisi Eestimaa maarahvastikus välja kaks sotsiaalselt teravalt eristunud rühma — ühelt poolt pärisorjastatud talupojad, teiselt poolt liikumis- ja elukutse valiku vabadust omavad vabad — *freie Leute*. Ja kuuluvust vabade hulka tuli nüüd juba dokumentaalselt tõestada. Kui sakslane, rootslane või soomlane loeti juba etnilise päritolu alusel vabaks, siis eestlane võis vabaks saada ainult mõisniku poolt antud vabakirja alusel. Mõnigi vaba meistermees jäi XVIII sajandi kolmanda veerandi adramaarevisjonides kirja panemata selle tõttu, et tema kuuluvus vabade hulka oli väljaspool kahtlust (eriti saksa käsitöölised). Liivimaa mõisates oli mittekohaliku päritoluga ametimehi hoopis juhuslikumalt ja suures enamuses olid nad ikka sakslased. Adramaarevisjonides pandi neid kindlasti kirja vaid siis, kui nad asusid XVII sajandi lõpu vakuraamatutes fikseeritud taludes. Maatud ja vastrajatud taludes elunevad võõrad võisid jääda ka märkimata.² Terminit *freie* siin ei kasutatud. Termin *fremde all* toodi ära vaid väljastpoolt pärinevad pärisorjastatud talupojad. Nii on XVIII sajandi adramaarevisjonides võõrasukad kirjas mitme erineva nime all. XVIII sajandi lõpu hingeloendid tunnevad vaid terminit *freie Leute* ja seda ikka sotsiaalse rühmituse tähisena. Liivimaa mõisate hingeloendite koostajad kasutavad aga vahel termineid, mis rõhutavad piiri saksa ja mitesaksa vabade vahel (näiteks *Deutsche Freye, Freye Bauer Leute, Freye Leute Bauer Standes* jne.)

XVIII sajandil paikneb võõraste ja vabade inimeste põhimass Põhja-Eesti mõisates. H. Ligi on juba avaldanud adramaarevisjonides märkimist leidnud võõrasukate arvu.³ Kõige enam on neid endiselt Viru- ja Harjumaal ning seda eriti XVIII sajandi teisel veerandil. Näiteks oli Virumaal 1732. aastal võõraid pärustalupoegade arvust 9,7%, Harjumaal 5,7% (vt. tabel 1). Kui aga arvesse võtta juba pärustalupoegade hulka arvatud võõrad, siis on see suhtarv mõnevõrra veelgi suurem (näiteks Virumaal 1739. aastal 10,9%).⁴ XVIII sajandi kolmanda veerandi adramaarevisjonides võõraste ja vabade arv langeb selle tõttu, et nüüd on märgitud vaid vabad inimesed. Liivimaa mõisates elavate võõrasukate arvu ei saa täpselt kindlaks teha, kuid igal juhul oli neid tunduvalt vähem kui Eestimaal. Seda näitab küllalt veenvalt 1782. aasta hingeloendus. Eestimaa mõisates elas sel ajal 6585 vaba inimest, kes väga suures enamuses olid mittekohaliku päritoluga. Maa-

² H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711—1816. — Uurimusi Läänemere- ja Põhja-Eesti ajaloo ajaloost II. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 371. Tartu, 1975, lk. 33—100.

³ H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Eestimaal XVIII sajandil. — Uurimusi Läänemere- ja Põhja-Eesti ajaloo ajaloost I. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 316. Tartu, 1973, lk. 263—266, tabel 4. Pärustalupoegade üldarvu (mõisateenijate) annab samas tabel 3.

⁴ J. Linnus. Põhja-Eesti võõrasukad XVIII sajandi keskel. — Läänemere- soomlaste rahvakultuurist. Toim. J. Linnus. Tallinn, 1970, lk. 111—115, tabel 2.

Vabade ja võõraste inimeste protsent pärustalupoegadest mõisateenijateta
Eestimaal XVIII sajandil

	1732	1757	1782		Vabade ja võõraste protsent pärustalupoegadest
	Vabade ja võõraste protsent pärustalupoegadest	Vabade ja võõraste protsent pärustalupoegadest	Pärustalupoegade arv	Vabade ja võõraste arv	
1	2	3	4	5	6
Harjumaa					
Kuusalu	4,23	3,54	5 296	180	3,40
Jõelähtme	6,68	0,82	3 006	116	3,86
Harju-Jaani	6,40	2,67	3 484	135	3,87
Jüri	4,99	4,01	3 804	184	4,83
Kose	6,71	2,64	5 438	272	5,00
Juuru	6,75	2,60	5 107	145	2,84
Rapla	4,41	1,66	6 387	255	4,06
Hageri	5,82	2,39	5 150	177	3,44
Nissi	8,18	0,90	3 288	75	2,28
Keila	8,65	3,45	6 594	286	4,34
Harju-Madise Risti	{ 2,39	0,32	5 179	44	0,84
Kokku	5,75	2,34	52 733	1 869	3,54
Virumaa					
Kadrina	1,53	0,67	6 069	161	2,65
Haljala	9,01	2,12	6 403	168	2,62
Viru-Nigula	10,10	1,51	5 122	179	3,47
Lüganuse	14,60	1,09	3 167	120	3,79
Jõhvi	17,79	1,02	7 360	380	5,16
Vaivara	37,73	11,86	2 055	397	19,31
Rakvere	12,95	2,44	3 380	95	2,81
Viru-Jaagupi	8,14	2,70	4 026	250	6,21
Väike-Maarja	5,43	3,00	4 174	141	3,38
Simuna	4,32	2,21	5 193	230	4,43
Kokku	9,73	2,16	46 949	2 121	4,51
Järvamaa					
Ambla	4,60	3,36	4 600	364	7,91
Järva-Madise	3,18	0,40	2 420	79	3,26
Järva-Jaani	1,85	1,94	3 543	106	2,99
Koeru	5,28	2,47	4 251	307	7,22
Peetri	5,97	0,54	4 786	124	2,59
Paide-Anna	5,27	—	1 564	50	3,20
Türi	7,42	1,17	4 441	87	1,96
Kokku	4,89	2,60	25 605	1 117	4,36

Tabel 1 (järg 1)

1	2	3	4	5	6
Läänemaa					
Noarootsi	4,46	0,52	3 159	74	2,34
Vormsi	—	—	1 704	11	0,65
Lääne-Nigula	6,05	3,60	3 638	68	1,87
Ridala	3,03	1,36	3 740	145	3,88
Martna	5,35	3,89	2 828	77	2,72
Kullamaa	3,01	2,91	6 176	236	3,82
Märjamaa	5,80	7,03	2 722	201	7,38
Vigala	5,72	3,81	3 112	45	1,45
Kirbla	14,18	9,28	1 704	111	6,51
Lihula	3,20	4,15	1 052	41	3,89
Karuse	1,79	4,61	2 412	146	6,05
Hanila	3,73	5,05	3 478	126	3,62
Mihkli	3,51	4,73	926	69	7,45
Kokku	4,14	3,49	36 651	1 350	3,68
Hiiumaa					
Pühalepa	?	?	3 361	65	1,93
Käina	?	?	4 533	31	0,65
Reigi	?	?	1 653	32	1,94
Kokku	?	?	9 547	128	1,34
Eestimaal kokku ilma Hiiumaata	6,55	2,41	161 938	6 457	3,98
Eestimaal kokku	?	?	171 485	6 585	3,84

rahvastiku üldarvust oli vabu ca 3,5%. Lõuna-Eesti mõisate hingeloendid on säilinud vaid osaliselt ja nende alusel oli vabu maarahvastikust vaid ca 1,5%. Vabade üldarvu võime selle alusel hinnata umbes 3000 hingele.⁵ Saaremaal näib see suhtarv olevat veelgi väiksem.

Adramaarevisjonides ja hingeloendites on küllalt järjekindlalt märgitud võõra ja vaba mehe tegevusala, amet. Siit selgubki, et nende hulgas kasvas pidevalt mitmesuguste ametimeeste, eriti käsitöölise erikaal. Kuna viimaseid harilikult pärisorjastatud maa-rahva hulka ei arvatud, siis kasutamegi allpool alati terminit *vaba*. Oleme nende sekka aga lugenud ka neid peamiselt eesti ja soome päritoluga meistermehi, kes ajapikku oma vabamehe seisundi kaotasid. See aitab paremini jälgida just soomlastest meistermeeste käekäiku. Eestimaa mõisates on vabad käsitöölised üsnagi täpselt kirjas ja selle alusel on ajavahemikus 1732—1782

⁵ J. Linnus. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tallinn, 1975, lk. 26—27.

Vabade käsitöölaliste arv Eestimaal XVII sajandil

	Üldarv aastatel 1732—1782	1732	1744	1757	1765	1774	1782
Harjumaa	484	51	79	83	89	131	183
Virumaa	482	94	73	91	92	108	190
Järvamaa	254	30	52	48	45	61	107
Läänemaa	384	48	70	84	89	92	138
K o k k u	1604	223	274	306	315	392	618

teada 1604 meistermeest (vt. tabel 2). Liivimaa mõisate osas ei saa anda andmete lünklikkuse tõttu mingit vabade üldarvu. Lõuna-Eestis viidi kõigis mõisates adramaarevisjonid läbi aastatel 1721—1724, 1744 ja 1757—1758. Saaremaalt on esimesed andmed säilinud alles aastast 1731. Nagu eespool juba märkisime, ei tarvitsetud revisjoni käigus sugugi kõiki vabu meistreid kirja panna. Seda näitab ka adramaarevisjonide andmete võrdlemine kirikute meetrikaraamatutega. Kuid igal juhul elas vabu käsitöölisi pidevalt maal hoopis juhuslikumalt kui Põhja-Eestis. Seda kinnitab hästi ka esimeste hingeloenduste andmestik. Tõsi küll, Lõuna-Eesti ja Saaremaa osas on vastavad andmed olemas ca 90 protsendi mõisate kohta. Kuid ka olemasolev aines näitab meistermeeste suhteliselt väiksemat esinemist selle ala mõisates (vt. tabel 3). Vabade käsitöölaliste üldarvu võiksime arvestada 1782. aastal 400 piirides (eriti vene rändkäsitöölaliste kohta on teated väga lünklikud).

Tabel 3

Vabade käsitöölaliste arv Liivimaal XVIII sajandil

	1721	1744	1757	1782
Pärnumaa	20	22	15	75
Viljandimaa	17	19	19	65
Tartumaa	19	24	17	82
Võrumaa	3	11	6	70
Saaremaa	23*	18	17	29
K o k k u	82	94	74	321

* Andmed 1731. aasta revisjonist (ka tabelis nr. 5).

Vabade käsitöölise arv, esinemissagedus, paiknemine ja tegevusalad on trükisõnas juba käsitlemist leidnud.⁶ Käesolevas artiklis vaatleme lähemalt vabade meistrite etnilist päritolu, mis maakäsitöö kui terviku seisukohalt on oluline küsimus. Käsitöölise omandas küllalt sageli vajalikud ametioskused sünnimaal (Soomes, Rootsis, Saksamaal, Venemaal) või Eesti linnades (eriti Tallinnas). Maale tööle minnes võtsid nad kaasa mitte ainult õpitud tehnilised oskused ja väljakujunenud esteetilised tõekspidamised, vaid kindlasti ka vastava eriala spetsiifilise terminoloogia, käsitöölisele iseloomulikke kombeid, laulu- ja muinasjuturepertuaari jne. Kõik need rahvakultuurile varem tundmatud nähted kandusid suuremal või vähemal määral ka talurahva ellu-ollu ja seda esijoones nendes paikkondades, kus mittekohaliku päritoluga meistermehed olid pidevamalt vahetus kontaktis talupoegkonnaga. Seega võib käsitöölise etnilise päritolu kindlakstegemine kergendada rahvakultuuri paikkondliku omapära kujunemisloo väljaselgitamist. XVIII sajandi revisjonides on küll otseseid, küll kaudseid andmeid, mis lubavad määratleda vaba mehe etnilist päritolu. Adramaarevisjonides on küllalt sageli vabu otseselt nimetatud soomlasteks, rootslasteks jne. Kuid ka andmed sünni- ja väljaõppe kohast, vanemate elukoht ja elukutse, vaba mehe enese varasem käekäik lubavad teatud tõenäosusega kindlaks teha käsitöölise etnilise kuuluvuse. Eestimaa mõisate revisjonide andmed on ka nendes küsimustes alati täielikumad. Olemasolevate allikate alusel saame eristada soome, rootsi, saksa, vene ja eesti päritoluga vabu mehi. Andmete puudulikkuse tõttu peame aga paljude meistrite etnilise kuuluvuse jätma lahtiseks. Põhja-Eesti kihelkondades on kohati vabu käsitöölisi küllalt palju (näiteks 1732. aastal Jõhvis 20, Haljalas 19, Viru-Nigulas 11, Raplas ja Kullamaal 9; 1744. aastal Amblas 21, Hagerisi 18, Vigalas 15, Kosel 12; 1757. aastal Viru-Jaagupis 18, Kullamaal 17, Keilas ja Viru Nigulas 15, Amblas 14; 1782. aastal Jõhvis 51, Amblas 45, Raplas 36, Kosel 30, Simunas 26, Kullamaal 25 jne.). Ka kihelkondade vahel on olulisi erinevusi käsitöölise etnilises kuuluvuses (vt. tabel 4). Lõuna-Eesti ja Saaremaa osas on andmed lünklikud. Vabu meistreid on siin ühes kihelkonnas korruga ikka tavaliselt alla 10. 1721.—1724. aasta revisjonis on meistermehi kõige enam kirjast Põltsamaal ja Laiusel (6 meest); 1744. aastal Rāpinas ja Tõstamaal (9), Põltsamaal (6), Võnnus (5); 1757. aastal Tarvastus (6), Rāpinas (5). Käsitöölise koondumist teatud paikkonda on vahel põhjendanud aleviku või suurmõisa olemasolu (näiteks Põltsamaa, Tarvastu). Saaremaal oli vabu meistreid enam Muhus ja Kihelkonnal (ikka 3—6 meest). Etniliselt kuuluvuselt on aga Liivimaa meistermehed hoopis ühelaadsemad — sakslaste kõrval on vaid mõned venelased ja soomlased. Esitame ka need andmed tabelis. Iga kihelkonna kohta

⁶ J. Linnus. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul.

Vabade käsitööliste etniline päritolu Eestimaa kihelkondades ajavahemikul
1732—1782

	Soom- lasi	Rootslasi	Sakslasi	Venelasi	Eestlasi	Päritolu ei selgu	Kokku
1	2	3	4	5	6	7	8
Harjumaa							
Kuusalu	22	4	3	—	3	6	38
Jõelähtme	12	—	1	—	2	4	19
Harju-Jaani	15	3	2	1	6	7	34
Jüri	10	1	11	3	10	9	44
Kose	16	4	20	9	10	16	75
Juuru	15	1	16	—	3	10	45
Rapla	6	6	26	6	7	13	64
Hageri	23	3	7	—	6	9	48
Nissi	4	—	7	—	2	4	17
Keila	27	3	21	2	16	17	86
Harju-Madise	2	—	1	—	—	1	4
Risti	1	—	3	2	2	2	10
Kokku	253	25	118	23	67	98	484
Virumaa							
Kadrina	11	4	14	—	3	4	36
Haljala	32	4	9	—	6	8	59
Viru-Nigula	12	4	22	5	3	7	53
Lüganuse	7	4	13	—	—	3	27
Jõhvi	17	3	20	33	3	14	90
Vaivara	7	2	15	3	—	8	35
Rakvere	12	4	8	2	3	7	36
Viru-Jaagupi	14	4	15	11	2	10	56
Väike-Maarja	12	2	15	1	1	8	39
Simuna	11	2	27	1	3	7	51
Kokku	135	33	158	56	24	76	482
Järvamaa							
Ambla	17	3	52	8	6	8	94
Järva-Madise	9	—	9	5	1	6	30
Järva-Jaani	12	2	11	1	2	4	32
Koeru	9	2	24	4	—	6	45
Peetri	3	2	9	—	3	6	23
Paide-Anna	—	—	2	—	—	2	4
Türi	12	1	6	1	1	5	26
Kokku	62	10	113	19	13	37	254
Läänemaa							
Noarootsi	1	3	2	—	2	2	10
Vormsi	—	4	1	—	—	1	6
Lääne-Nigula	3	11	5	—	1	5	25

Tabel 4 (järg)

1	2	3	4	5	6	7	8
Ridala	3	10	6	—	5	3	27
Martna	3	8	10	—	3	13	37
Kullamaa	14	3	21	2	12	11	63
Märjamaa	13	5	19	—	2	12	51
Vigala	6	2	12	—	2	9	31
Kirbla	8	—	4	—	7	4	23
Lihula	2	—	2	—	1	6	11
Karuse	2	3	6	—	4	15	30
Hanila	1	—	10	—	3	19	33
Mihkli	3	1	2	—	1	6	13
Pühalepa	—	—	9	—	—	1	10
Käina	1	—	5	—	—	—	6
Reigi	—	3	3	—	—	2	8
Kokku	60	53	117	2	43	109	384
Eestimaa kokku	410	121	506	100	147	320	1604

anname vabade meistrite kohta 2 arvu. Uks näitab meistrite üldarvu kolme adramaarevisjoni, teine aga 1782. aasta hingeloendite alusel (vt. tabel 5). Allpool aga vaatleme vabade meistrite etnilist päritolu nende andmete alusel, mida sisaldavad adramaarevisjonid ja esimesed hingeloendid.⁷

Soomlasteks peame Soomest tulnud või soome vanematest sündinud mehi. Allikad ei võimalda kahjuks eraldada soomlastest Soomest tulnud rootsi päritoluga mehi. Ka Ingerimaalt tulnukad olid põhiliselt soome päritoluga ja selle tõttu arvatud soomlaste hulka. Soome käsitöölisi leidis eelkõige Eestimaa mandriala mõisates. Aastatel 1732—1782 märgiti revisjonides 410 soome päritoluga meistermeest, mis moodustas Eestimaa vabade meistrite üldarvust ühe neljandiku. Soomlaste hulgas oli suhteliselt vähem selliseid mehi, keda vaid ühes revisjonis pandi kirja (186 meest = 45%, kubermangu keskmine 62%). Selle üheks põhjuseks oli asja-

7 Meie ajaloolases kirjanduses pole kujunenud kindlat terminit, millega märgistada inimese kuuluvust ühte või teise etnosesse. Kõige enam kasutatakse siin terminit *rahvus* ja sellest tulenevat *rahvuslik kuuluvus*, *rahvuslik koostis*, *rahvuslik struktuur* (näiteks H. P a l l i. Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973, lk. 8, 35, 48). Kindlasti tuleks aga siin lähtuda nõukogude ajaloo-eaduse üldtunnustatud mõistest *etnos*, mis on ju üldnimetus kõigile etnilise ajaloo arenguetappidele (hõim, hõimude liit, orjanduslik ja feodaalne rahvas, kapitalistlik ja sotsialistlik rahvus). Rahvuslikust kuuluvusest saab rääkida ikka ainult siis, kui konkreetne etnos on vastavale arenguetapile jõudnud. Eestis oleks see alles 19. sajandi teisel poolel. Feodaalaja etnost tähistame terminiga *rahvas*. Viimase tähendus eesti keeles on aga väga mitmekesine. Selle tõttu ongi otsustav selle perioodi kohta kasutada üldnimetust *etniline päritolu*, *etniline kuuluvus*, *etniline struktuur* jne. Hõimuline kuuluvus jäägu ikka meie muinasaega, rahvuslik kuuluvus kapitalismi- ja sotsialismiajastusse.

Vabade käsitöölaliste etniline päritolu Liivimaal XVIII sajandil

	Soomlasi		Rootslasi		Sakslasi		Venelasi		Eestlasi		Päritolu ei selgu		Kokku	
	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites	Adramaa-revisjonides	Hinge-loendites
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Pärnumaa														
Mihkli	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	2	—	7	—
Pärnu-Jaagupi	—	2	—	—	5	4	—	1	—	—	3	11	8	18
Vändra	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	16	3
Töstamaa	—	—	—	—	10	6	—	—	—	1	6	2	16	9
Audru	—	—	—	—	8	12	—	—	—	—	2	2	10	14
Pärnu	—	—	—	—	5	14	—	—	—	—	—	—	5	17
Tori	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	3	1	7
Saarde	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Halliste	—	—	—	—	5	2	—	—	—	—	—	—	5	2
Karksi	—	—	—	—	5	5	—	—	—	—	—	—	5	5
Kokku	—	2	—	—	44	48	—	1	—	2	13	22	57	75
Viljandimaa														
Helme	—	1	—	—	5	10	1	—	—	—	—	2	6	13
Tarvastu	—	—	—	—	4	6	—	—	—	—	4	—	8	6
Paistu	—	—	—	—	2	7	—	1	—	—	3	—	5	8
Viljandi	—	—	—	—	5	4	—	—	—	—	—	—	5	4
Suure-Jaani	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	2	—	4	1
Pilistvere	1	2	—	—	1	9	—	—	—	3	5	1	7	15

Tabel 5 (järg 1)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Kolga-Jaani	1	—	—	—	1	3	—	—	—	—	1	—	3	3
Põltsamaa	—	—	—	—	9	15	—	—	—	—	8	—	17	15
K o k k u	2	3	—	—	29	55	1	1	—	3	23	3	55	65
Tartumaa														
Laiuse	1	2	—	—	11	11	—	—	—	—	—	—	12	13
Palamuse	1	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	1	2	5
Torma	—	1	—	—	3	21	—	—	—	—	1	—	4	22
Kodavere	—	—	—	—	1	4	—	—	—	—	—	2	1	6
Maarja-Magda- leena	—	—	—	—	4	—	1	—	—	—	—	—	5	—
Äksi	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	2	—	5	—
Kursi	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Tartu-Maarja	—	—	—	—	1	7	4	—	—	—	2	—	7	7
Võnnu	5	—	—	—	2	2	—	1	—	—	—	—	7	3
Kambja	1	—	—	—	4	8	—	—	—	4	—	—	5	12
Nõo	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	2	—	5	—
Puhja	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Rannu	1	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	1	3	3
Rõngu	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	1	1
Otepää	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Sangaste	—	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	—	9
K o k k u	10	3	1	—	34	70	7	1	—	4	8	4	60	82
Võrumaa														
Räpina	—	—	—	—	3	8	11	1	—	—	—	—	14	9
Põlva	—	—	—	—	—	17	1	—	—	—	—	1	1	18
Kanepi	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1
Urvaste	—	—	—	—	1	9	—	7	—	—	—	—	1	16
Vastseliina	—	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	10

Tabel 5 (järg 2)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Rõuge	—	—	—	—	1	12	1	—	—	1	—	—	2	13
Hargla	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	1	1	3
Karula	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kokku	—	—	—	—	7	59	13	8	—	1	—	2	20	70
Saaremaa														
Muhu	—	—	—	—	10	11	—	—	—	—	2	—	12	11
Põide	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	—	3	—
Jaani	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Karja	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	—	4	—
Mustjala	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Kihelkonna	—	—	—	—	12	2	—	—	—	—	2	—	14	2
Kärla	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Kaarma	—	—	—	—	6	7	—	—	—	—	—	—	6	7
Valjala	—	—	—	—	3	4	—	—	—	—	—	—	3	4
Püha	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	1	3
Anseküla	—	—	—	—	5	1	—	—	—	—	2	—	7	1
Jämaja	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	2	—
Ruhnu	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Kokku	—	—	—	1	49	28	—	—	—	—	9	—	58	29
Liivimaa														
kokku	12	8	1	1	163	260	21	11	—	10	53	31	250	321

olu, et just Virumaal kasutasid soome meistermehed ka maad ja see tõi kaasa suurema paiksuse. Pikemat aega töötas maal 224 meest, kelledest pooled (113 meest) jäid elama kogu aeg ühte kohta. XVIII sajandi esimesel poolel ja keskpaiku oli soomlaste erikaal Eestimaa vabade meistrite hulgas küllalt suur (1732. aastal 85 meest=42%; 1752. aastal 176 meest=43%) ja Harju- ning Virumaal oli neid isegi kohati üle poole vabade käsitööliste üldarvust. XVIII sajandi teisel poolel tuli uusi soome asukaid Põhja-Eesti rannikualadele vaid üksikuid. Selle tulemusena hakkas vähenema soomlaste erikaal ja absoluutarvgi (1765. aastal 99 meest=33%; 1774. aastal 76 meest=23%; 1762. aastal 85 meest=14%). Osa soomlasi sulas kas eesti maarahva või sakslastest linlaste hulka. XVIII sajandi lõpul sunnikäsitöölisena maal töötavaid teise või kolmanda põlve soomlasi võib vaid veel tinglikult arvata soomlaste hulka. Oma elulaadilt kaotasid nad kindlasti juba oma vanemate etnilise eripära.

Soomest tulnud käsitööliste sünnikohad asusid Lõuna-Soome rannikualadel. Kõige täpsemalt on need märkimist leidnud 1751.—1753. aasta vabade küsitluses. Arvukamalt tuli soome meistermehi Porvoo (31 meest), Viiburi (22 meest) ja Helsingi (21 meest) kandist, vähem juba Haminast (10 meest) ja Turust (8 meest). Teistest paikkondadest tulnukaid oli vaid üksikuid. Ootusepärast jäid soomlased esmalt peatuma Põhja-Eesti rannikualadele. Selle tõttu oli XVIII sajandi esimesel poolel neid kõige enam Virumaa rannikihelkondades (Haljalas — 17, Jõhvis — 9, Viru-Nigulas — 6). Harjumaal asusid soomlased elama Kuusalu kihelkonda (6 meistermeest) või läksid üle Tallinna Hagerisse (11 meest), Keilasse (7 meest) ja Kose kihelkonda (6 meest). Järva- ja Läänemaal töötasid vaid üksikud soome käsitöölised. 1740-ndatel aastatel hakkas soome käsitöölise arv kasvama. Viru rannikult ja Tallinna kaudu läks soome käsitöölisi nüüd elama nii Harju- kui Järva- ja Läänemaa kihelkondadesse (Harju-Jaanis 8, Kosel 9, Juurus 7, Hageris 9, Keilas 13, Amblas 10, Järva-Madisel, 6, Kullamaal 8, Märjamaal 9). Need olid osalt juba teise põlvkonna soomlased, s. o. soome vanematest pärinevad Eestimaal sündinud ja siin väljaõppe saanud käsitöölised. Virumaal asus soomlasi enam tööle ka rannikust kaugemale (Rakveres 8, Viru-Jaagupis 6 meest). Arvukamalt oli teise põlvkonna meistermehi just Harju- ja Järvamaal. 1782. aasta hingeloenduse andmeil elas enamuses Eestimaa kihelkondades ikka mõni soomlasest käsitööliline. Mõnda kihelkonda koondus neid enamgi (Kuusalus 8, Jüris, Kosel 6, Viru-Jaagupis 7). Aastatel 1732—1782 Eestimaal asunud soome käsitöölise paiknemine pole olnud kihelkonniti ühesugune. Reas kihelkondades töötas poole sajandi kestel üle 20 soome meistermehe (Haljalas 32, Keilas 27, Hageris 23, Kuusalus 22). Harilikult tuli neid mehi kihelkonna peale kümmekond. Kuid Läänemaal peatus soomlasi veelgi vähem.

Soome päritoluga vabade käsitööliste arv Eestimaal aastatel 1732—1782

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	26	36	7	6	75
Puusepp	9	4	1	—	14
Püttsepp	1	—	1	2	4
Rattategija	2	1	1	1	5
Treial	4	7	2	2	15
Tisler	5	4	3	3	15
Parkal	1	—	—	—	1
Karusnahaparkal	1	2	—	1	4
Sadulsepp	—	1	—	—	1
Kingsepp	10	15	5	7	37
Kangur	76	40	37	27	180
Rätsep	3	5	3	2	13
Talurätsep	6	14	1	5	26
Kasuksepp	2	2	—	1	5
Müürsepp	1	1	1	1	4
Ehituspusepp	6	3	—	—	9
Võrgukuduja	—	—	—	1	1
Köietegija	—	—	—	1	1
Kokku	153	135	62	60	410

Soome päritoluga meistermehed töötasid Eestimaal 18 erialal (vt. tabel 6). Kõige enam oli nende hulgas kangruid (180 meest — 44%), kelledest üle poole (93 meest) töötas maal pidevalt. Soome kangrud peatusid esijoones Harju- ja Virumaa mõisates. Kuid ka Järvamaal oli ligi veerandsada alaliselt töötavat soome kangrut, lisaks veel paarteist ajuti tööd leidnud meest. Just soomlaste hulgas leidis rohkesti kangruid, kes kohe mitu aastakümnet elasid teatud paikkonnas. Näiteks Paunkülas, Ravilas ja Kose kirikumõisas leidis tööd Tallinnas väljaõppe saanud Jürgen Danielsohn (Kose 1744—1782).⁸ Keila kihelkonnas asusid kangrud Johansonid — Johan Väanal (1732—1752), Arvi Ääsmäel ja Sakus (1732—1757) ning Carl Väanas (1751—1765). Kärša ja Vao mõisad olid peatuskohaks Johan Kirokile (Väike-Maarjas 1732—1757). Kaarli mõisas sai maad kangur Simon Rosch (Rakvere 1732—1757), Võle mõisast tema ametivend Hindrich Erichsohn (Haljalas 1732—1757). Valgu mõis oli Jacob Steinbornile ainsaks elukohaks, kuna Johan Grönholm töötas kokku 5 mõisas (Märjamaa 1739—1782). Seppi oli soomlaste hulgas kokku 75 ja osalt olid nad

⁸ Ruumi kokkuhoiu eesmärgil ei tooda artiklis otseseid viiteid allikatele. Antakse aga alati vastava mõisa nimi ja aastaarv. Viimane näitabki, millisest adramaarevisjonist või hingeloendusest fakt pärineb. Nende andmete alusel on kerge leida soovitud kohta algallikates.

püsivalt maale tööle jäänud (40 meest). Soome sepad peatusid kõige enam Virumaa rannakihelkonna ja Keila mõisates. Sepad vahetasid küllalt sageli oma elukohta ja selle tõttu vaid üksikud nendest jäid pikemaks ajaks ühe mõisa piirkonda (Harkus Thomas Mustjas 1751—1774, Mõdrikul Steffan Orre 1732—1757), Idaveres Andreas Dahlströhm 1752—1782, Uhtnas Erich Nieberg ja Vigalas Carl Klever 1739—1757). Soome rätsepaid liikus Põhja-Eestis ringi 39 ja valdavalt olid need ikka talurätsepad. Vaid üksikud said vajaliku väljaõppe linnades ja omasid seega juba suuremaid ametioskusi ka mõisasakste teenindamiseks. Nii oli Kuimetsa mõisarätsepaks Otto Heinrich Feindling (Juuru 1739—1757) ja Triigil Andreas Ohmann (Kose 1782). Soome päritoluga kingseppi oli 37 ja suurem osa neist töötas vaid juhuti maal. Parema väljaõppe saanud mehed teenindasid esijoones mõisarahvast. Nii oligi Johann Laks Riisipere mõisa leival (Nissi 1753), kuna Elias Quist koos 2 selli ja 2 õpipoisiga töötas Kolga mõisas (Kuusalu 1774). Viiburist tulnud kingseppmeister Samuel Zimmermann aga peatus Haljala mõisates (1732—1752). Ka Carl Lutter töötas Väike-Maarja ja Viru-Jaagupi mõisasakstele (1750—1765). Aa mõisa kingsepp Matthias hankis vanas eas elatust karjusena (Lüganuse 1739—1765), Läänemaal ringi rännanud Matthies Westbergil polnud vanas eas enam võimalik Tallinna tagasi sõita ja elas talu saunas (Mihkli kirikumõis 1753). Ainsa soomlasena jõudis Hiiu-maale Kassaris ajuti leiba teeniv Otto Reinholdsohn (1750—1752). Soome puuseppi pole palju — üldse 14 ja elama jäid nad peamiselt Harjumaa mõisatesse (9 meest). Treialeid oli 15 ja enam asus neid Virumaal (7). Puutöömeestest oli soomlaste hulgas veel 15 tiserit, 5 rattategijat ja 4 püttseppa. Soome päritoluga olid 5 parkalit, 1 sädulsepp, 4 müürseppa, 9 ehituspuseppa, 1 võrgukuduja ja 1 köietegija.

Soome käsitöölised õppisid ametit mitmel pool. Soomest tulnukad said osalt väljaõppe juba Soome linnades ja selli rännuaastad tõid neid Eestisse. Selliseid meistermehi saab revisjonide alusel kindlaks teha 14 ja valdavalt olid nad kangrud. Porvoo poiss Thomas Kraftenberg sai sellikirja Stokholmist ja töötas mõned aastad Aru mõisas (Ambla 1750—1753). Turus sai väljaõppe Adilas töötav kangur Andreas Gladman (Hageri 1744—1757) ja ilmselt ka ajuti Teenusel töötav Jürgen Johann Greenholm (Kullamaa 1782). Porvoo linnas olid õppinud kangruks Järvamaal peatunud Hinrich Strömberg (Ambla 1744—1757) ja Stephan Forsberg (Järva-Madise 1752—1757). Haminast said sellipaberid Thomas Hornberg, kes tegi kutsetööd Kalvi ning Kabala mõisas (Viru-Nigula 1752—1774), ja Hinrich Kirchn, kes üle Kolga ranna, Tallinna ja Tartu jõudis lõpuks Sõtke ja Paeküla mõisasse (Märjamaa 1753). Viiburist tuli õppinud kangruna Põriki ja Aru mõisasse leiba teenima Matthies Lamber (Ambla 1750—1757), kuna Michel Greenmann töötas 14 aastat Tartumaa mõisates ja vanema mehena

juba Järvamaal (Prandi 1752, Rõa 1757, Prääma 1765, Ervita 1744—1782). Kingseppadest sai Soomes väljaõppe vähemalt 2 meest. Helsingi sellikirjaga Jürgen Angelius peatus algul Avandusel, vana mehana aga pidas Kautjalas kõrtsi (Jüri 1739—1752). Viiburi meistrikirjaga tuli Samuel Zimmermann tööle Haljala mõisatesse (Võle, Kavastu, Vanamõisa 1732—1752). Ka 2 rätsepat tuli Eestisse sellipaberitega. Viiburi mees Lorentz Hinsius rändas sellina üle Helsingi ja Tallinna lõpuks Rõhu mõisa (Simuna 1739—1752), kuna Porvoo mees Johann Lehmann peatus mõned aastad Pada ja Vasta mõisas (Viru-Nigula 1752—1757). Mitmed soome käsitöölised õppisid ametit Tallinna meistrite juures. Viimaste hulgas oli kangruid 12, rätsepaid 2, seppi 5 ja müürseppi 1. Tallinnast mindi tööle esijoones Harju- ja Virumaale (kokku 14 meest). Küllalt tavaline oli isa ametioskuste omandamine. Revisjonide andmeil jätkas isa ametit 22 soome kangrut, 4 kingseppa, 16 seppa, 2 puuseppa ja 2 tiserit.

Liivimaa kubermangu tuli soome käsitöölisi tööle väga juhuslikult. Adramaarevisjonides nimetati soomlasteks vaid 12 meistermeest (Võnnus ja Kambjas kangrud, Rannus ja Pelistveres kingsepp, Palamusel, Võnnus ja Kolga-Jaanis rätsep, Laiusel sepp ja Äksis tellisepõletaja). Ka XVIII sajandi lõpu hingeloendustes on kirjas vaid mõni üksik soomlane. Etnilise kuuluvuse määramisel lähtume vahel üksnes meistermehe nimest. Mõned Läänemaal asunud soome perede liikmed hiljem tööle Pärnumaale. Are mõisa 1782. aasta hingeloendis on kirjas kangur Jacob Steenberg ja Chistophor Nieländer. Helme mõisa sepp Jacob Nieländer läks Tõlliste mõisa kõrtsmikukuks (1782—1795). Laiuse kihelkonnas elasid vanas eas kangrusell Carl Friedrich Niströhm ja kangur Johann Ohmann, Tormas kangur Nciklas Nieländer. Nende üksikute soome päritoluga kangrute mõju vastava paikkonna maakäsitöölle ei saanud olla suur.

Rootslaste hulka on arvatud Rootsis sündinud mehed, samuti rootslastest vanemate järeltulijad, pärinegu need siis Rootsist või rannarootslaste aladelt. Revisjonides on korduvalt mõistet *Rootsi* kasutatud riikliku kuuluvuse näitajana. Selle tõttu nimetati ka Rootsi riigi koosseisu kuuluvast Soomest tulnud vahel rootslasteks. Nende hulgas võis muidugi olla ka üksikuid Soomes elanud rootslasi. Eestimaa mõisates on aastail 1732—1782 märkimist leidnud 121 rootsi käsitöölisel 10 erialal, mis vabade meistermeeste üldarvust on vaid 8%. Enam elas rootsi päritoluga mehi Lääne- ja Virumaal (vt. tabel 7). Läänemaal oli oluline osa muidugi rannarootslastel. Rootslaste kohta pole päritoluandmed kuigi täielikud. 20 käsitöölisel on ise Rootsis sündinud ja osalt seal ka väljaõppe saanud. Kõige enam oli nende hulgas kingseppi. Pikka aega Kärbla mõisas elanud Hans Nielsohn sündis Stokholmis 1713. aastal. Eestisse tuli ta 1736. aastal ilmselt väljaõppinud mehana ja oli Haapsalus kirjas meistrina (Lääne-Nigula 1732—

**Rootsi päritoluga vabade käsitöliste
arv Eestimaal aastatel 1732—1782**

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	5	9	2	13	29
Relvasepp	—	—	—	1	1
Treial	—	2	—	2	4
Tisler	—	1	—	1	2
Karusnahaparkal	—	—	—	1	1
Sadulsepp	—	—	—	2	2
Kingsepp	11	10	4	6	31
Kangur	7	3	2	17	29
Rätsep	1	4	2	6	13
Talurätsep	1	1	—	—	2
Müürsepp	—	3	—	—	3
Paberimeister	—	—	—	4	4
Kokku	25	33	10	53	121

1782). Stokholmis sündinud Andreas Bockström (Bugström) jõudis Eestisse 1717. aastal ja jäi tööle Triigi mõisasse (Kose 1736—1751). Stokholm märgiti sünnikohaks ka Valtus peatunud Marten Folckile ja Perilas kirja pandud Lars Olafsohnile (Rapla, Harju-Jaani 1752). Malmös sündinud Christian Treckmann tuli Eestisse 1709. aastal ja töötas mitmel pool maal 30 aastat. Poeg Andreas jätkas isa ametit Piibe ja Ervita mõisas (Koeru 1753—1757). Visby sellikirjaga aastast 1726 saabus Eestisse Giels Lindström, kes maal töötades leidis märkimist alles XVIII sajandi keskel Karinu mõisas (Järva-Jaani 1752—1757). Saaremaal sündinud Wolmer Lilienthal õppis 5 aastat kingsepaametit Stokholmis, töötas seal veel kümme aastat, et siis Eestisse tagasi tulla ja siin tööd leida. Ajuti peatus see mees Räsna mõisas (Ambla 1752—1754). Upsala mees Adam Johann Limberg pidas kõrtsi Sõmerus (Rakvere 1744), hiljem tegi seda Rootsist sündinud kingsepp Leffström (1765). Uhtna kõrtsmikuks oli Carlskrones sündinud ja Tallinnas väljaõppe saanud Erick Roselin (Rakvere 1739—1757). Christianstadis sündinud kingsepp Olaf Ulberg tuli Eestisse 1742. aastal. 2 aastat töötas ta Vassikveres, siis 8 aastat Palmisel (Kadrina 1752), hiljem Tallinna meistrina juba Kodasool (Kuusalu 1765). Rootsist on sündinud ka 4 rätsepat, kelle ametiõppimise koht aga ei selgu: Erich Edeman töötas Tallinna meistrina maal 26 aastat ja alles siis oli ta kirjas Matsalu mõisa vakuraamatus (Karuse 1774). 1730-ndail aastail tuli Tallinna Hans Hinrich Cahlberg, et siin õppida rätsepaks. Kuna ta aga läks tööle tsunftijänesena, siis arvati ta 1744. aastal õpipoisiseisusest välja. Hiljem töötas ta rät-

sepana Kiideva mõisas (Ridala 1750—1752). Ka Vao mõisas vana mehega elanud rätsep Arwe Kuhlstejn (Väike-Maarja 1739) ja Orinas peatunud Erich Hardenberg (Järva-Jaani 1765) olla Rootsis sündinud. Kangrutest siirdus maale Hans Holm Virumaal ja Matties Niemann Läänemaal, kelle pojad õppisid sepaks. Ka Anijas ajuti asunud Tallinna kangur Paul Pusing pärines Rootsist (Harju-Jaani 1782). Parkalisellina lahkus Stokholmist 1725. aastal Gottfried Forsmann, et püsivalt elama asuda Laukale (Reigi 1732—1752). Juhuti oli veel teisigi meistermehi Rootsist tulnukate hulgas (2 seppa, sadulsepp, treial, müürsepp). 39 mehel olid isad rootslased, kuna 20 vaba pärines rannarootslaste hulgast. 41 korral nimetati käsitöolist lihtsalt rootslaseks.

Rootsi päritoluga käsitöolistest töötasid ligi pooled (59) maal pikemat aega, kuna teine osa (62 meest) oli siin vaid juhuti. Selliseid ajuti maale tööle tulnuid leidis rohkesti kangrute hulgas (22 meest) ja seda esijoones Läänemaal (13 meest). Mitmed kangrud olid aga üsna pidevalt maal tööl. Rannarootsi päritoluga Gustav Berg sai väljaõppe Tallinnas ja oli kangruks Lümandu, Saku, Ohekotsu ja Pühatu mõisas (Hageri 1751, Keila 1757, Rapla 1765—1782). Tallinna meister Carl Nordström jäi aga Kolga mõisa kangruks (Kuusalu 1753—1782). Virumaa mõisates (Samma, Kabala) töötas mitu aastakümnet kangur Gaspar Pohlman (Viru-Nigula, Rakvere 1732—1757). Abraham Kling töötas Tartus ja Viljandis ning lõpuks leidis tööd Läänemaa mõisates — Väike-Lähtlul (Martna 1752) ja Kivimäel (Lääne-Nigula 1765). Ootamatult suur oli rootsi päritoluga käsitöolistes hulgas kingseppade erikaal (32 meest — 26%). Harjumaal peatusid rootsi kingsepad lühemat aega ja need olid just Tallinnast tulnud mehed. Viru- ja Järvamaal olid aga rootslased pidevalt kingsepaametis. Tallinna meister Sacharias Linblom oli kingsepakas Vastas (Viru-Nigula 1765—1782), Gustav Grönmarck Ulvis ja Sammas (Viru-Nigula 1774—1782), Matthias Johann Jordan Sammas ja Kabalas (Viru-Nigula 1744—1765) ja Niclas Ekström Esnas (Peetri 1744—1765), lisaks juba eespool mainitud Rootsist tulnud kingsepad. Rätsepaid polnud rootslaste hulgas palju ja nad töötasid juhuti üksikutes mõisates. Tallinna meistrid tulid küll XVIII sajandi viimastel aastakümnetel tööle Virumaale (Lorentz Hollberg Jõhvis 1765—1795, Carl Lundgren Püssis 1774—1782, Jonas Johann Nordström Vaivara postijaamas 1782). Rootsi sepad jäid hoopis sagedamini maale tööle. Karuse köstri poeg Hinnick Johann Keyser oli mõisasepakas Kodasool (Kuusalu 1751—1753). Peetri köstri poeg Adam Johann Fischer oli aga tööl Seli, Hagudi, Lellapere ja Kehtna mõisas (Juuru 1751, Rapla 1755—1782). Rannarootslane Johann Andreas Adler ja hiljem tema poeg Juhann Gabriel peatusid Hüüru mõisas (Keila 1774—1782). Rootsist tulnud Jacob Nielson oli sepaks Päite mõisas ja poeg Jako Jacob jätkas isa ametit (Jõhvi 1750—1795). Tallinnas õppinud Berend Johann Peerson peatus

Merikülas (Viru-Jaagupi 1750—1757) ja Sõmerus, kus ka poeg Hans Hinrich õppis ameti ära (Rakvere 1765—1782). Stokholmist tulnud Carl Gustav Berg pidas kõrtsi Uus-Varudil (Viru-Nigula 1750) ja Uhtnas (Rakvere 1752), tema poeg Jürgen oli sepp ja kõrtsmik Veltsis (Haljala 1782). Rootsi kangru poeg Hans Hindrich Holm jäi mõisasepana elama Karulasse (Haljala 1744—1757). Tisleri poeg Hans Hinrich Sommer oli sepaks Piibe, Roosna ja Käravete mõisas (Koeru 1732, Ambla 1744—1752), olles ajuti töö ka Vaol (Väike-Maarja 1739). Ka poeg Andreas oli isa käest ameti ära õppinud. Läänemaal elas terve Brandide suguvõsa, kelle esivanemad pärinesid Rootsist ja mehed ise olid ikka seppadeks Martna ja Ridala kihelkonnas (kokku 9 meest). Teistel käsitööladel oli vaid mõni üksik rootslane. Kingsepa poeg Johann Kuhlberg õppis Tallinnas püssimeistriks ja töötab Suure-Lähtru ning Kärbla mõisas (Martna 1750—1757, Lääne-Nigula 1765). Carl ja Andres Brand õppisid ka seda ametit, kuid jäid ilmselt tööle linna (Kiideva, Ridala 1739). Liivimaal pandi rootslasena kirja Visusi mõisa kangur Johann Schlott (Äksi 1758) ja Ruhnus püssimeister Swen Runberg (1782).

Sakslaste erikaal vabade hulgas kasvas eriti XVIII sajandi viimasel veerandil. Revisjonides on sakslased harilikult märgitud sõnaga *deutsch, teutsch*. Saksa päritoluga meistermeeste hulka oleme lugenud neid, kes ise või kelle vanemad (vanavanemad) on sündinud Saksamaal. Ka Baltimaa linnades sündinud ja väljaõppe saanud saksapärase nimega mehed on arvatud sakslaste hulka, samuti tsunftikäsitöölised või tsunftides registreerunud maal töötavad vabad meistrid (*freie Meister auf dem Lande*). Juhuti on revisjonides sakslasteks nimetatud ka soome-rootsi päritoluga mehi. Sellest ilmneb, et revisjonides kasutatav määrang «sakslane» ei tähenda alati mitte etnilist kuuluvust, vaid on teatud sotsiaalse aspektiga. See näitab mittekuuluvust pärisorjastatud eestlaste hulka. Linnades elavad ja maal vaid ajuti töötanud saksa käsitöölised pole väga järjekindlalt revisjonides märkimist leidnud. Üksikjuhtudel on isegi kauemat aega ühes mõisas töötanud mehed vahel adramaarevisjonist välja jäetud. Nii töötas Tallinna sepameister Matthies Ewers pidevalt üle kahe aastakümne Albu mõisas, kuid ära on ta märgitud vaid 1732. aasta revisjonis ja 1753. aasta vabade nimistus (Järva-Madise). Kingsepp Carl Gustav Grabbe oli Padise kloostris mõisas tööl kolmkümmend neli aastat, kuid kirja on ta pandud alles 1782. aasta hingeloendis (Harju-Madise). 1774. aasta Eestimaa adramaarevisjonides ei ole märgitud 14 saksa käsitöölise, kes 1782. aasta hingeloenduse andmetel pidanuks juba maal töötama. Selle tõttu võime arvata, et saksa päritoluga meistermehi on maal töötanud mõneti enam, kui seda näitavad adramaarevisjonid (vt. tabel 8).

XVIII sajandi esimesel poolel ja keskpaiku ei ole saksa käsitöölisi maal kuigi palju. Eesti mandrialal oli neid adramaarevis-

Saksa päritoluga vabade käsitööliste arv
Eestimaa aastail 1732—1782

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	16	24	12	17	69
Vasksepp	1	—	—	—	1
Kullassepp	—	4	3	—	7
Püttsepp	—	1	—	1	2
Treial	—	3	2	2	7
Tisler	15	18	10	10	53
Nikerdaja	1	—	—	—	1
Toolitegija	—	—	2	—	2
Vankritegija	—	4	4	—	8
Parkal	3	3	1	—	7
Karusnahaparkal	—	1	—	—	1
Sadulsepp	5	12	1	4	22
Kingsepp	17	21	13	23	74
Kangur	38	24	28	32	122
Rätsepp	12	20	15	21	68
Talurätsep	1	1	1	1	4
Kasuksepp	2	—	—	—	2
Sukakuduja	—	—	1	—	1
Kalevikuduja	—	—	—	1	1
Pandlategija	—	2	—	—	2
Müürsepp	—	7	4	—	11
Ehitusmeister	1	3	—	1	5
Ehituspusepp	—	1	1	—	2
Pottsepp	3	3	2	1	9
Klaassepp	—	1	1	—	2
Maaler	1	4	1	1	7
Klaasitegija	—	—	11	—	11
Lakkija	—	1	—	—	1
Juustumeister	1	—	—	2	3
Pagar	1	—	—	—	1
Kokku	118	158	113	117	506

jonide andmeil 1744. aastal 114 ja 1757. aastal 119 meest. Vabade käsitööliste hulgas oli sel perioodil sakslasi Eestimaa vaid 22—28%, kuna Liivimaal teadaolevad vabad ongi valdavalt ikka sakslased. Põhja-Eestis oli saksa käsitöölisi enam Jüri, Viru-Jaagupi, Ambla, Järva-Madise, Kullamaa ja Karuse kihelkonnas, Lõuna-Eestis Tõstamaal ja Põltsamaal. Saksa käsitööliste suure liikuvuse tõttu on ühe või teise adramaarevisjoni ajal nende paiknevuses küllalt suuri erinevusi. Näiteks 1744. aastal oli Vigala kihelkonnas töö 7, 1758. aastal aga vaid 3 meistermeest. Viru-Nigulas oli 1744. aastal teenistuses 1, 1752. aastal 2 ja 1757. aastal korraka juba 6 käsitöölisi. Sellel perioodil oli tsunftikäsitöölistel linnades veel küllalt avar tööpõld ja selle tõttu polnud neil ka otsesest vajadusest minna alatiseks maale tööle. Olukord muutus aga XVIII

Saksa päritoluga vabade käsitöölaliste arv
Eestis 1782. aastal

	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa	Pärnumaa	Viljandimaa	Tartumaa	Võrumaa	Saaremaa	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Sepp	5	12	6	5	9	5	12	6	5	28	37	65
Relvasepp	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	2	2
Vasksepp	1	—	—	—	—	—	—	5	—	1	5	6
Kullassepp	—	2	3	—	—	2	—	1	—	5	3	8
Treial	—	4	1	1	—	1	—	—	—	6	1	7
Tisler	14	13	8	6	3	8	2	4	—	41	17	58
Nikerdaja	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
Toolitegija	—	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Vankritegija	—	2	4	—	—	1	2	—	1	6	4	10
Parkal	2	2	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4
Kindategija	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	5	5
Sadulsepp	2	8	—	1	—	—	7	1	—	11	8	19
Kingsepp	11	7	6	14	11	11	12	21	7	38	62	100
Kangur	16	17	13	8	11	—	8	3	10	54	32	86
Rätsep	8	10	9	11	3	10	9	6	2	38	30	68
Sukakuduja	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kalevikuduja	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Mütsitegija	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	4	4
Pandlategija	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	1	2
Müürsepp	—	5	2	—	—	4	3	1	1	7	8	15
Ehitusmeister	—	1	—	1	—	2	1	—	—	2	3	5
Ehituspusepp	—	1	—	—	2	4	2	2	—	1	10	11
Pottsepp	2	2	2	—	2	—	1	—	1	6	4	10
Klaassepp	—	1	—	—	—	1	—	—	—	1	1	2
Maaler	1	2	1	—	—	3	—	3	—	4	6	10
Lakkija	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Klaasitegija	—	—	11	—	1	—	11	—	—	11	12	23
Paberimeister	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	1
Raamatuköitja	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
Juustumeister	1	—	—	2	—	—	—	—	—	3	—	3
Pagar	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	2
Lihunik	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1
Kokku	64	91	69	50	48	55	70	59	28	274	260	534

sajandi lõpukümnetel, kui järsku hakkas suurenema maal töötavate saksa käsitöölaliste arv. Selle nähtuse põhjusi tuleb otsida nii linnakäsitöö kui ka mõisamajanduse arengu erijoontest. Eestimaa kubermangus oli saksa meistermehi 1782. aasta hingeloenduse andmeil 274, mis on vabade käsitöölaliste üldarvust 44%. Liivimaa kubermangus oli samal ajal mittetäielikel andmetel 260 saksa meistrit (=81% üldarvust). Saksa elemendi erikaal oli tegelikult kogu alal veelgi suurem (vt. tabel 9). Oli ju osa Põhja-Eesti soome-rootsi päritoluga mehi saksastunud (saksa nimed, abielus

saksa naistega, revisjonides nimetatakse sakslasteks). Samuti näis suur osa määratlemata etnilise kuuluvusega mehi oma elu-olult enam seotud olevat just sakslastega (saksapärased nimed perekonnaliikmetel).

Saksa käsitöölisi iseloomustab suur liikuvus ja teatud paikondade eelistamine. See ilmes eriti Eestimaa kubermangus. Aastail 1732—1782 oli vabade meistrite hulgas sakslasi 506 meest (=31% vabade üldarvust). Nendest vaid 157 meest (=31%) töötas pidevalt maal ja nad on kirja pandud mitmes revisjonis. Suur osa sakslastest (349 meest) on aga kirjas ainult ühes revisjonis ja seega nende maal töötamine on olnud lühiajalisem. 1774. aastal maal töötanud 100 saksa käsitöölisest oli 1782. aastaks maale tööle jäänud veel 65 meest. Seoses vabade registreerimisega linnadesse ei selgu 1795. hingeloenduses enam paljude saksa meistrite tegelik elukoht. Põhja-Eestis peatusid saksa käsitöölised peamiselt linnadest kaugemal asuvates paikkondades. Linnadele lähemad kihelkonnad jäid ilmselt linnakäsitöölise otsusteks töötamiskohtadeks. Kõige arvukamalt töötas sakslasi Ambla kihelkonna mõisates (52 meest). Kahe-kolmekümne piirides oli neid Kose, Rapla, Keila, Viru-Nigula, Jõhvi, Simuna, Kullamaa ja Märjamaa mõisates. Keila oli nendest ainuke linnalähedane kihelkond, kus peamiselt Tallinnast tulnud saksa meistrid ajuti töötasid. Selle vastu teised kihelkonnad asuvad linnadest ikka kaugemal, mitme linna vahemal. 1782. aasta hingeloenduse alusel sakslaste paiknemises Põhja-Eesti osas olulisi nihkeid ei ole. Kogu Harjumaa põhjaosas oli sakslasi nüüd vaid üksikuid, kes töötasid peamiselt Kose ja eriti Rapla kihelkonna mõisates. Lõuna-Eestis elas sakslasi enam Pärnuga külgnevatel aladel (Audrus 12, Pärnus 14 meistrit), kus ilmselt peatusid ka Pärnu linnakäsitöölised. Teistes Lõuna-Eesti maakondades jäid sakslased tööle ikka kreisilinnadest kaugemal asuvates kihelkondades. Ka siin olid linnalähedased alad linnakäsitöö vahetu mõju all. Nii peatus Viljandi kreisis vabu meistreid enam Helmes (10) ja Pilstveres (9), Tartu kreisis Tormas (21), Laiusel (11), Põlvas (17) ja Rõuges (12). On iseloomulik, et saksa käsitöölisi oli enam just Tartu kreisi lõunaosas. Seal töötanud meistermehed siirdusid peagi vastasutatud Võru linna.

XVIII sajandi revisjonides on vahel antud ka konkreetsemaid andmeid saksa käsitöölise päritolu kohta. Otse Saksamaalt tulnute arv suurenes eriti XVIII sajandi viimasel veerandil. Sisserännanud käsitöölise sünni- ja ilmselt ka väljaõppekohad on asunud esijoonel Põhja-Saksa rannikualadel. Preisist pärines rätsep Johann Gottfried Nuske (Ridala Kiltsi 1765), kuna tema ametivend Peter Brandt tuli Danzigist (Simuna Lasinurme 1782). Seal pärines ka Randvere mõisas meistri juures töötav kangrusell Juhann George Gracohon (Kaarma 1782). Saaremaale on tulnud Preisist veel vankritegija J. C. Harmuth Kotlandil ja pottsepp Bartel Bourvin Turja mõisas (1782). Kuigatsi postijaama sepp Christoph

Lischewsky tuli Preisist (Sangaste 1795), samuti kingsepp Ephreim Rump (Põlva Kähri 1782). Danzigis oli sündinud parkalissell Carl Bosmann (Pärnu Sauga 1782). 1777. aastal tuli Preisist Karuse kirikumõisa elama sadulsepp Johann Gottlieb Patkell (Karuse 1782), kuna Königsbergis sündinud kalevikangur (*Tuchmacher*) Gottfried Polley peatus putkaste mõisas (Käina 1782). Königsbergist oli pärit ka klaassepp Johann Joachim Vonbergen (Simuna Rahkla 1782) ja tisler Johann Rodemann (Simuna Mõisamaa 1774—1782). Tislermeister Heinrich Harderi sünnilinnaks oli Strahlsund (Paistu kirikumõis 1795), kuna kingsepp Johan Glosse sündis Sensburgis (Paistu kirikumõis 1782). Pommerist oli pärit Tõlliste postijaama sepp Joachim Carl Lotsan (Sangaste 1782). Mecklenburgist tuli kangurmeister Kristian Heinecke (Jüri kirikumõis 1782), rätsep Peter Bluhm (Simuna Mõisamaa 1782) ja juustumeister (*Holländer*) Christopher Carl Dreus (Kullamaa Tolli 1782). Mitmed meistermehed on tulnud Lüübekist. Kangur Hans Detlof Messer töötas Nõva (Risti 1744) ja Kiideva mõisas (Ridala 1750), meister Martin Stoffer aga jäi tööle Rahkla mõisasse (Simuna 1750—1765). Kingisepp Erasmus Göörls peatus Orgita mõisas (Märjamaa 1782), tema ametivend sell Johann Herman Barsch aga Sangaste mõisas (1795). Puusepasell Johann Heinrich Schwartz oli vana mehena ajuti Paistu kirikumõisas (1782). Holstein oli sünnikohaks kingsepp Ipsele (Juuru Hõreda 1753) ja Nicklas Boltinile (Viru-Nigula Samma 1765), samuti pikemat aega Räsna, Karkuse ja Kuru mõisas töötanud tislermeister Asmus Heislerile (Ambla 1753—1782). Siit pärines ka mürsepasell Marten (Paistu Oisu 1795). Lauenburgist tuli Eestisse kolm tiserit. Johann Ulrich Rumler töötas üle kümne aasta Aa mõisas (Lüganuse 1753). Tallinnast läks vana mehena maale tööle Marten Niclas Pomperien, kes peatus Valgu ja Udumere mõisas (Märjamaa 1774, Pärnu-Jaagupi 1782). Taali mõis oli Gabriel Hinstreichi viimaseks töökohaks (Tori 1782—1808). Schleswigist pärines kangur Johan Holmberg, kes töötas Tallinna lähistel Lagedi ja Saha mõisas (Jüri 1774, Jõelähtme 1782). Hannoverist tulnud Andres Petterson pidas kangruametit Mõisamaa ja Pae mõisas (Märjamaa 1732, 1750). Mürsepp Johann Kuhrwini sünnikohaks oli Anhalt (Kambja Reola 1782). Saksamaa kesk- ja lõunaaladelt tuli käsitöölisi Eestisse hoopis vähem. Ulem-Sileesiast (Breslau) pärineb mürsepp Johann Jacob Preedel (Simuna Rahkla 1782). Ulem-Lausitzi mees Christoph Friedrich Mantel oli nikerdaja Oru ja Palvere mõisas (Kose 1744—1755). Mõned meistermehed pärinevad Saksist. Leipzigis sündis Poltaava lahingust osavõtnu Johann Christoph Werner, kes peale vangilangemist töötas sepana vene sõjaväes, hiljem aga Nõva, Saku ja Käesalu mõisas (Risti 1732, Keila 1744—1751). Tislerisell Johann Gottlieb Schnärger oli ametis Raeküla mõisas (Väike-Maarja 1782), puusepasell Johann Carl Gottlieb Hermann aga Kähri mõi-

sas (Põlva 1782). Ülem-Saksist tulnud kangur Christoph Manner elas Vana-Vigala ja Pöördu mõisas, kus veel enne surma andis end pärisorjaks (Vigala 1726—1753). Ehituspüüesepasell Johann Andres Wolmeri sünnikohana on märgitud Saksi. Ta töötas algul Kabala mõisas, hiljem vana ja vaesena jäi elama Laimetsa mõisasse (Pilistvere 1782, 1811). Brandenburgist tuli Sauga mõisas ajuti peatunud parkalisell Wilhelm Mattisen (Pärnu 1782). Brauschweigist pärines aga Juuru kirikumõisas töötav tiserisell Heinrich Wooge (1782). Paljude saksa päritoluga meistermeeste kohta pole antud sünni- ega õppimiskohta. Nende hulgas on kindlasti ka Saksamaalt tulnud meistermehi. Osa neist peatus algul mõnes linnas, et siis minna tööle maale.

Rohkesti tuli saksa päritoluga käsitöölisi maale Baltimaalinnadest. Osalt olid need vastavas linnas sündinud või seal väljaõppe saanud mehed, osalt aga peamiselt Saksamaalt tulnud meistermehed, kes antud linnas endid nõuetekohaselt registreerisid. 18. sajandi revisjonid ei võimalda neid kahte rühma tavaliselt teineteisest eraldada. Seda on võimalik teha alles linnakäsitöölise päritolu konkreetse uurimise käigus. Maakäsitöö arengusuundade selgitamisel see probleem pole väga oluline. Oli ju Saksamaa ja Balti linnade käsitöö ilmselt üsna ühelaadse, maakäsitööst erineva ilmega. Linnade vahendav osa pole olnud siin ühesugune. Väga oluliseks värvaks saksa käsitöölisele oli Tallinn, kust tuli meistermehi pea kõikidesse Eestimaa kihelkondadesse ja Liivimaalegi. Ootuspäraselt oli neid meistreid enam linnale lähemates paikkondades. Kuid ka mõnda Harjumaa kihelkonda pole linnameistreid peatuma jäänud (Risti, Harju-Madise). Virumaal oli Tallinnast tulnukaid palju ja nende levik ulatus Viru-Nigula ning Viru-Jaagupi piiridesse. Ida-Virumaa oli juba Narva linnakäsitöö mõjupiirkond. Järvamaa põhja- ja idaosas peatus ikka tulnukaid Tallinnast, kuid maakonna läänepoolses osas neid pea polegi. Siin oli oma osa kindlasti Paide linnameistritel. Läänemaal töötasid Tallinnast tulnud mehed esijoones Kullamaa, Märjamaa ja Vigala mõisates. Haapsalu lähikonda (Noarootsi, Lääne-Nigula, Ridala, Martna) ja Hiiumaale pole need pea kunagi pikemaks tööle jäänud. Eks see ala oli Haapsalu meistermeeste otsene tööpiirkond. Mõned Tallinna mehed asusid elama ka Liivimaa mõisatesse. XVIII sajandi lõpul on hingeloendites kirjas 7 sellist meistrit. Vana mehana jäi Kabala mõisasse elama kangurmeister Gottfried Weekmann (Pilistvere 1782). Rätsep Johann Friedrich Timm peatus Kioma mõisas (Põlva 1782) kuna Johann Friedrich Steinbach teenis Palal mõisarätsepana (Kodavere 1795). Kingseppmeister Gustav Reinhold Ehmman hakkas Tõlliste metsavahiks (Sangaste 1795). Tislermeister Niclas Pomperien asus Valgu mõisast tööle Uduvere mõisasse (Pärnu-Jaagupi 1782). Tallinnas oli vasksepaametis kirjas Vastseliina mõisas töötav meister Peter Gröndahl ja sell Johann Ringberg (1782). Üldse on Tal-

linnast tulnud mehi revisjonides ära märgitud üle 100 ja nende hulgas oli kõige enam kangruid, rätsepaid, kingseppi ja tislereid. Teistest Eestimaa linnadest tuli maale pidevamalt tööle hoopis vähem käsitöölisi. Haapsalust tulnud on ära märgitud vaid 10 ja nad paiknevad põhiliselt Läänemaal. Niisama palju tuli meistreid maale ka Narvast, kuna Rakverest ja Paidest tulnukaid oli veelgi vähem.

Põhja-Eestisse leidsid tee ka mõned Liivimaa linnade käsitöölised. Tartust tulid koos perekondadega ajuti Selli mõisas peatunud kingseppmeister Johan Daniell Pohl ja parkalmeister Johan Erdman Trenkowitz (Simuna 1782). Tartu kangurmeister Andreas Eholm oli kõrtsmikukuks Sargvere mõisas (Peetri 1782). Pärnu rätsepmeister Johan Wilhelm Wichmann teenis mõisatöölisena Palveres (Kose 1782). XVIII sajandi teisel poolel oli ka Kuressaare käsitöölisi elama asunud Eestimaa kubermangu. Kangur Johann Grass töötas juhti Saulepa mõisas (Hanila 1750). *Bauerschneider* Adam Reinhold Schwartz elatus algul rätsepatööst Kõrvetaguse ja Sikeldi mõisas, siis aga hakkas Vigalas möldriks (1753—1782). Sadulsepp Andrian Mathias Wulff jäi tööle Suuremõisas (Pühalepa 1750—1765), kuna püttsepp Gau peatus ajuti Putkastes (Käina 1755). Ei puudu ka Riiast pärinevad käsitöölised. Kangur Gustav Hindberg oli perega Uus-Riisperes (Nissi 1744), kuna haige mehena peatus Lõõra mõisas kangur Gerhard Anton Berens (Kose 1751). Mõned aastad töötas Uniküla mõisas kangur Carel Walter (Väike-Maarja 1744). Peale kangrute tuli Riiast veel seppi. Gaspar Eiland töötas Haiba, Adila, Veltsa ja Lautna mõisas (1739—1765). Riia lukksepa Pfifferlingi poeg Johann Philip teenis Rakvere ja Viru-Nigula mõisates (1732—1782). Tema vend Hans Heinrich tegi sepatööd ja oli mölder Viru-Jaagupis (1757—1782). Vaivara mõisates leidsid tööd sepp Berend Klein (1779—1795). Riiast pärines lukksepp Jacob Mei, kes algul töötas Märjamaal Valgu mõisas ja siis läks Lihula kihelkonda (1774—1795). Mõned Riia meistermehed jäid tööle ka Liivimaa Eesti ala mõisatesse. Vankritegija meister Elias Friedrich Senst peatus vanas eas koos perega Kõnnu mõisas ja siis Tarakveres, kus isa ametit jätkas poeg Gothard (Torma 1782—1795). Vastseliina mõisa teenistuses oli sepana meister Johann George Maschaweck ja sell Johann Langschultz, samuti vaskseppmeister Johann Quist (1782). Näib, et Tallinnast ja Riiast pärit saksa käsitöölisi on vähe peatunud Lõuna-Eestis just Tartu ja Pärnu saksa linnakäsitööliste tugeva konkurentsi tõttu.

Saksa päritoluga käsitöölised tegutsesid väga mitmetel ametialadel. Uhelt poolt olid need eesti talupoegkonnale hästi tuntud tööalad (kangur, sepp, parkal jne.), teiselt poolt maakäsitöös varem tundmatud erialad (kullassepp, vasksepp, klaassepp, toolitegija, maaler jne.). Eestimaal töötasid sakslased XVIII sajandil 26 erialal, kusjuures nende põhimass tegutses vaid 6 erialal (kan-

gur, rätsep, kingsepp, sepp, tislser ja sadulsepp). 1782. aasta hingoenduse alusel töötas Eesti alal saksa meistermehi 30 erialal. Uksikute erialade osatähtsuses pole küll suuri muutusi, kuid ilmneb erinevusi paikkonniti. Nii oli Eestimaa mõneti enam kangruid, tislereid, treialeid ja sadulseppi, Liivimaal aga kingseppi ja ehituspuseppi. Viljandimaal pole ühtegi saksa kangrut, samuti oli neid vähe Võrumaal. Samas töötas aga Võrumaal suhteliselt palju kingseppi. Kõigi nende nähtuste põhjuste selgitamine nõuab üksikute käsitöölade lähemat vaatlust.

Eesti ala minek Vene riigi koosseisu soodustas juba varem väljakujunenud suhtlemist kahe naaberrahva vahel. Vene talupoegi asus üsna arvukalt elama Ida-Virumaale, samuti tuli Eestisse ajuti tööle vene rändkäsitöölisi.⁹ XVIII sajandi revisjonides on vene käsitöölisi kirja pandud ootamatult vähe. Hooajati Eestis töötanud meistermehed pole ilmselt revisjonides märkimist leidnud. Venelaste hulka loeme Venemaalt tulnud käsitöölisi, samuti kubermanguvalitsuselt saadud vabapassiga venepärase nimega meistermehi. Viimaste hulgas oli kõige arvukamalt Kadrioru kroonutalupoegi, kuid leidis ka Venemaa linnadest tulnud (Vologda, Kolomna, Novgorod, Gatšina jt.). Eestimaa kubermangus oli aastatel 1732—1782 märgitud 100 vene käsitöölisi, kes ootuspäraselt peatusid valdavalt Virumaa mõisates (vt. tabel 10). Enamus vene meistermehi on märgitud ühes revisjonis. Vaid 16 meest on pidevamalt maal töötanud. Näiteks Albu mõisas elas 30 aastat ja käis väljaspool ka tööil puusepp Peter. Samas peatus 16 aastat puusepp Michael, kelle pojad Marj ja Siem tegelesid ka

Tabel 10

Vene päritoluga vabade käsitööliste arv.
Eestimaa aastatel 1732—1782

	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa	Kokku
Puusepp	—	2	—	—	2
Tislser	1	—	—	—	1
Vankritegija	—	1	—	—	1
Seemisnahaparkal	—	5	—	—	5
Kingsepp	—	1	—	—	1
Talurätsep	—	5	2	—	7
Kasuksepp	—	—	1	—	1
Müürsepp	1	3	—	—	4
Ehitusmeister	—	—	—	1	1
Ehituspusepp	1	21	7	—	29
Tellisepõletaja	20	18	9	1	48
Kokku	23	56	19	2	100

⁹ J. Linnus. Põhja-Eesti võõrasukad XVIII sajandi keskel, lk. 121—122. A. Moora. Peipsimaa etnilisest ajaloost. Tallinn, 1964, lk. 223—253.

ehitustööga. Viimaseid pole aga revisjonides kunagi märgitud (Järva-Madise 1739—1744). Põlula mõisa all elasid Kadrioru talupojad vennad Laur ja Dimitri, kes elatusid nahaparkimisest (*Semsgärberey*). Kohale jäid nad mitmeks aastakümneks (Viru-Jaagupi 1752, 1774). Niisama kaua peatus Kabala mõisas Novgorodist pärinev rätsep Sergei Osipow (Viru-Nigula 1732—1752). Tema ametivend Prochor töötas Kalina, Kukruse ja Järve mõisa piirkonnas (Jõhvi 1739—1750). Ule kümne aasta tegi rätsepatööd Sosontje Miljanustin Merikülas (Viru-Jaagupi 1732—1739) ja Andres Mallas (Viru-Nigula 1739—1750). Ka mõned puusepad töötasid pikemat aega Virumaa mõisates. Puusepp Spiridon jäigi Rahkla mõisasse elama ja andis end lõpuks pärustalupojaks (Simuna 1739—1752). Vologdast pärinev Peter Zizerin tegi Toila mõisale maa eest puutööd üle 15 aasta (Jõhvi 1739). Gatšina mees Isot Alexeffin töötas Põlula, Rahkla ja lõpuks Kabala mõisas (Viru-Nigula 1739). Liivimaa adramaarevisjonides on XVIII sajandi keskel vaid mõni üksik vene käsitöeline. 1721. aastal peatus Taavri mõisas venelane Pütseppa Ivan, kelle peres oli 4 meest (Tartu-Maarja). Koilas oli aga tööel Retsep Iwan (Põlva). 1744. aasta revisjonides on kirjas juba 13 meistermeest. Puusepad töötasid Holdres ja Rāpinas (8 meest), rätsepad Jõe, Tabivere, Luke, Rāpina ja Uus-Kasaritsa mõisa piirkonnas. 1757. aastal oli üksnes Rāpinas vene puusepp ja 2 tiserit.

1782. aasta hingeloenduses ollakse venelaste märkimisega juba järjekindlam ja selle tõttu on nüüd kogu Eesti alal kirjas 51 käsitöelist (vt. tabel 11). Endiselt asusid vene meistermehed peamiselt Virumaal ja siingi koondusid nad vaid mõnesse mõisasse. Puuseppi oli Toilas 6, Vokas 3, Joalas 4, Roelas 1, tellisepõletajaid Toilas 6, Põlulas 5, Vokas 4, Kükklas 2, Vinnis 1. See viitab vene

Tabel 11

Vene päritoluga vabade käsitöeliste arv
Eestis 1782. aastal

	Harjumaa	Virumaa	Järvamaa	Läänemaa	Pärnumaa	Viljandimaa	Tartumaa	Võrumaa	Saaremaa	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Pütsepp	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	6	6
Tisler	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Vankritegija	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kingsepp	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1	1	2
Talurätsep	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	1	2
Müürsepp	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Ehituspusepp	—	13	1	—	—	1	—	1	—	14	2	16
Tellisepõletaja	—	18	1	1	—	—	1	—	—	20	1	21
Kokku	1	35	3	1	1	1	1	8	—	40	11	51

rändkäsitöölise artellis töötamise viisile. Lõuna-Eesti maakondades oli vene meistermehi hoopis vähe, kokku vaid 11 meest. Rätsep Abraham töötas Pööraveres, kogu perega elas Holstres puusepp Konen Wassillioo. Kaagvere mõis kasutas ajuti vene tellisepõletajate oskusi. Pihkvast tuli vabapassiga Rāpinasse elama vana vene kingsepp. Urvastes andis Vaabina mõis ajuti tööd vene puuseppale ja 6 pütseppale. XVIII sajandi lõpul töötas vene käsitöölisi kindlasti enam maal ja just selle tõttu hakkasid nad silma ka selle aja baltisaksa publitsistidele. Nii teeb korduvaid viiteid vene käsitöölisele Eesti olude hea tundja A. W. Hupel.¹⁰

Vabade käsitöölise hulgas oli ka eestlasi. Nende kindlakstegemine on harilikult võimalik ainult kaudsete andmete alusel. Etnonüümina kasutati nimetust «eestlane» *Ehste* väga harva. Eestlasteks oleme lugenud neid mehi, kelle vanemad või kes ise on kuulunud pärustalupoegade hulka. Ka linnadest tulnud eestipäraste nimedega puuseppade, voorimeeste ja töömeeste pojad olid ilmselt eestlased. Eestimaa kubermangus oli selliseid eesti päritoluga käsitöölisi kirjas igas adramaarevisjonis. Alates XVIII sajandi keskpaigast tuli kuuluvust vabade hulka tõestada dokumentaalselt. Kubermanguvalitsuselt või oma mõisnikult saadud vabakirjaga oli 69 meest, kes elasid peamiselt Harjumaal (36 meest) ja Läänemaal (19 meest). 1782. aasta hingeloendites anti küllalt sageli ka vabakirja saamise aasta. 1760-ndatel aastatel sai vabakirja 14 meest, 1770-ndatel aastatel 19 meest. Revisjonidest kahjuks ei selgu, mis motiividel käsitööline vabaks lasti. Osalt oli nende hulgas vanu ja vigaseid (rätsepad!), mõisatöökõlbatuid mehi, osalt endisi mõisateenijaid. Viimaseid vabastati vanas eas pärisorjusest just tänutäheks kuuleka teenistuse eest. Põhja-Eesti mõisates anti aastatel 1782—1811 vabadus 21 mõisaperre kuuluvale käsitöölisele (kangruid 10, kingseppi 6, rätsepad ja seppi 2, tislereid 1). Vahel oli mõni külakäsitööline end ka vabaks ostnud. Seda tegi Jädiveres ja Vana-Vigalas töötav rätsep Tõnnis (Vigala 1750—1765), Risti kirikumõisas Rettsep Juhhan (1765). Essus rätsep Juhann (Haljala 1784) ja Võnnus Retsep Ado (Ridala 1774). Nii sai vabaks ka Paunküla sepp Kalso Mick (Kose 1751—1774), Ridala kirikumõisas treial Treser Jaan ja Kiltsi mõisas kangur Weber Tõnnis (Ridala 1782—1795). Linnadest tuli Eestimaa mõisatesse 14 meest. Tallinnast tulnud puusepad Pusepp Thomas ja Adam Peterson olid Ravilas kõrtsmikukuks (Kose 1726—1739). Kautjala mõisas peatus kauem Jacob Timmermann (Jüri 1744—1765), kuna puusepp Ribi Hans oli ajuti Adilas (Hageri 1753). Rätsepatöoga tegeles Nõval töömehe poeg Johann (Risti 1732—1744) ja Retsep Mart Tohisool (Hageri 1739—1751).

¹⁰ A. W. Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. 1. Riga, 1774, S. 141; Bd. 2. (Nachtrag zum ersten Band). Riga, 1777, S. 37; Bd. 3. Riga, 1782, S. 220. Vt. ka A. Moora. Peipsimaa etnilisest ajaloost, lk. 223.

Tallinnast tulnud mees Jürri oli algul Humala mõisa piirkonnas rätsepaks, hiljem kõrtsmikuna aga kandis juba Jürgeni nime (Keila 1757—1765). Tallinna mees Weber Jacob oli mõned aastad Rae mõisas (Jüri 1739), kuna Kõnnus pidas kõrtsi sepp Samuel (Kadrina 1782—1795). Pärnu agulist pärinev endine sõdur Kingseppa Jürri jäi elama Idavere mõisasse (Haljala 1726—1739), kuna tema kaaslinlane raesõduri poeg Pusep Jack elas mõned aastad Einmanni mõisas (Järva-Jaani 1739—1744). Tartu vooimeeste poegadest oli kangruks Sagadis Berend (Haljala 1732) ja Karuse kirikumõisas Mattias Johannsohn (Karuse 1752). Seppe Jürri Päites aga arvatakse pärustalupoegade hulka (Jõhvi 1732—1744). Viljandi mees kangur Carl Valentin oli kõrtsmikukuks Aruvas (Jüri 1782).

Aastatel 1732—1782 oli Eestimaa mõisates kirjas 147 eesti päritoluga vaba meest, kes töötasid 13 erialal (vt. tabel 12). Kõige

Tabel 12

Eesti päritoluga vabade käsitöölise arv
Eestimaal aastatel 1732—1782

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	13	6	3	10	32
Puusepp	2	—	1	1	4
Püttsepp	—	—	1	—	1
Treial	2	1	—	3	6
Tisler	5	—	—	2	7
Parkal	—	—	—	1	1
Karusnahaparkal	—	—	—	2	2
Kingsepp	2	1	—	3	6
Kangur	9	8	3	8	28
Talurätsep	26	8	5	13	52
Kasuksepp	1	—	—	—	1
Ehituspusepp	6	—	—	—	6
Ehitusmeister	1	—	—	—	1
K o k k u	67	24	13	43	147

enam oli rätsepaid, seda eriti Harjumaal (26 meest) ja Läänemaal (13 meest). Eesti päritoluga kangrud, kingsepad ja sepad said vabaks põhiliselt 1760—1770-ndatel aastatel ja nad töötasid hajali paljudes mõisates. Paljud eestlased märgiti ära vaid ühes revisjonis ja selle tõttu pole võimalik nende elukäiku konkreetselt jälgida. Nende hulgas oli kindlasti ka selliseid mehi, kes said mõisniku käest loa tähe töötamiseks väljaspool kodukohta. Seega piirdus nende õigus eeskätt vaid töökoha valiku võimalusega. Siia kuulusid esijoones võõraste ja vabade hulka arvatud rätsepad. Vaid 42 meest (=28%) olid revisjonides korduvalt kir-

jas. Ja nendele oli iseloomulik juba hoopis väike liikumine. 33 meest jäid peatuma ikka samasse mõisasse (rätsepaid 12, seppi 10, kangruid 4, puuseppi 3 jne.). Uhe kihelkonna piirides vahetas elukohta 8 meistermeest (Harjumaal 2, Läänemaal 6), kelle hulgas oli 4 rätsepat, 2 seppa, kangur ja treial. Vaid 1766. aastal vabaks lastud kingsepp Ado ületas kodukihelkonna piiri, minnes Väänast elama Nõva mõisasse (Keila 1774, Risti 1782).

Liivimaa kubermangu adramaarevisjonides ei ole andmeid eesti päritoluga vabadest käsitöölisest. Et vabade hulka kuuluvaid eestlasi oli Lõuna-Eestis väga harva, seda näitab ka 1782. aasta hingeloendus (vt. tabel 13). Eestimaa kubermangu oli sel

Tabel 13

Eesti päritoluga vabade käsitööliste arv
Eestis 1782. aastal

	Harjumaal	Virumaa	Järvamaal	Läänemaal	Pärnumaal	Viljandimaal	Tartumaa	Võrumaa	Saaremaal	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Sepp	9	2	3	7	—	1	—	1	—	21	2	23
Puusepp	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Pütsepp	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Treial	2	1	—	3	2	—	—	—	—	6	2	8
Tisler	5	—	—	1	—	—	—	—	—	6	—	6
Vankritegija	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
Parkal	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Kasuknahaparkal	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Kingsepp	2	—	—	2	—	—	—	—	—	4	—	4
Kangur	6	4	3	6	—	—	2	—	—	19	2	21
Talurätsepp	12	4	—	5	—	1	2	—	—	21	3	24
Ehitusmeister	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Ehituspusepp	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kokku	40	11	7	26	2	3	4	1	—	84	10	94

ajal vabade hulgas 84 eesti käsitöölis. Liivimaal oli vastavaid mehi vaid 10. Alles XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul see arv mõnevõrra tõusis. Mittetäielikel andmeil vabastati aastatel 1782—1811 23 mõisakäsitöölis pärisorjusest (kangruid 7, kingseppi 6, rätsepaid, seppi, tislereid, sadulseppi 2, vankritegijaid ja müürseppi 1). Mõnes mõisas lasti vabaks kohe mitu meistermeest. Kadrina mõisas said aastatel 1804—1811 vabaduse eakamad mõisapere liikmed kingsepad Hinrich ja Ado ning kangur Andres (Kodavere). Suure-Kambja mõis andis vabaduse kingsepp Sirwako Sandre Peterile ja müürsepp Hindrichile, Vana-Prangli mõis aga mõisa rätsepale ja mõisasepa ilmselt sepast pojale. Ürvaste mõis tõi Paluperast mõisaperre kangru ja tislari ning andis mõlemale meistermehele lõpuks vabaduse. Mõniste mõis vabastas aas-

tatel 1800—1809 koguni 6 mõisakäsitöolist. Nende hulgas oli 2 Peterburis väljaõppinud meest — tisler Michel, kes läks elama Keilasse, ja sadulsepp Michel, kes asus tööle Mäo mõisasse. Kingsepp Heindrik, sepp Heinrich, sadulsepp Peter ja vankritegija Otto jäid aga ka vabade meestena mõisapere koosseisu. 1811. aasta hingeloendi alusel olid Mõniste mõisakäsitöolisteks peaaegu eranditult vabad eestlased.

Eestlastest vabad meistermehed kandsid valdavalt eestipäraseid nimesid. Revisjonides olid nad märgitud kas eesnime või eesja isanimega. Viimasel juhul liideti vahel isanimele liide son (Tõnnisson, Johanson, Hanssohn jne.). Kasutati ka ametioskusele osutavalt lisanime (Weber, Schneider, Rettsep, Rettseppa, Retseppa, Retsep, Kingsepp, Schuster, Seppa, Schmit, Pusepp, Pusep, Nickri, Treser). Hingeloendite andmetel kandsid vabade eestlaste perekonnaliikmed ikka eestipäraseid nimesid. Eestimaa kubermangus oli vaid 15 vabas peres antud lastele saksapäraseid eesnimesid. Need olid ikka poeglapsed (kokku 17). Vaid mõnel vabal eestlasel olid saksapäraseid nimesid, mis neile anti ilmselt koos vabanemisega pärisorjusest. Neli aastakümnet elas Kasari mõisas maata kangur Christopher Freinthal, *ein Weber aus Bauer Nation* (Kirbla 1744—1782). Meremõisas sai Seppa Jürryst vabanemisel Jürgen Schütz (Keila 1774—1795), Martna kirikumõisas elas vana kangur Adam Krüger (1782), Nõmmkülas kingsepp Hinrich Adler (Noarootsi 1774), Vana-Virtsus sepp Jacob Bergmann (Hanila 1774), Kloostri rätsep Johann Bergmann (Kirbla 1774—1782), Moorastes sepp Marten Ehnstruck (Märjamaa 1765), Vaiknal sepp Adam Göts (Kullamaa 1726—1752), Kukeveres kangur Jakob Johan Falck (Ambla 1782), Russalus Anton Frey (Nissi 1782). Liivimaa mõisates oli mõni eestlane võõrapärase nimega. Kabala mõisa hingeloendites kasutatakse terminit *Freye Bauer Leute* (1795) või *Freye Ehsten* (1811), mille all on kirjas ka sepp Hindrich Falckens ja vankritegija Johann Pahlen. Kõpu mõisas elas 2 Viljandis arvel olevat eestlast — lukksepp Johann Friedrich Sender (*Einwohner ehstnische Nation*) ja kangur Johann Nicolaus Donner. Kangur Otto Reinhold Donner aga peatus Sür-gaveres. Ka Leedi mõisas vabaks saanud kangur Johann Rein-mund siirdus Viljandisse. Peri mõisas töötasid kangrutena vennad Goldbergid, kes hiljem siirdusid Võrru. Sama nime kandis ka Põlva kirikumõisas peatunud vaba kangur. Samuti leidis siin tööd vaba rätsep Carl Lorenz Kirch. Mõlemad mehed läksid hiljem Tartusse. Eestlasi leidis kindlasti ka nende saksapärase nime-dega vabade hulgas, kelle etniline kuuluvus vajalike andmete puudumisel jääb lahtiseks.

Küllalt paljude vabade käsitöoliste kohta on andmed liiga napid, et nende etnilist kuuluvust kindlamalt määrata. Aastatel 1732—1782 on niisuguseid mehi Eestimaa kubermangus 320. Suur osa nendest (225 meest) töötas maal juhuti või vaid ajutiselt ja

neid on märgitud üksnes ühes revisjonis. 95 meest oli aga kirjas mitmes revisjonis ja need kuulusid juba kindlasti maakäsitöölise hulka. Nendest 55 meest töötaski kogu aeg ühe mõisa piirkonnas, 23 meest vahetas töökohti ühe kihelkonna piires ja 14 meest maakonna piires. Mitmesse maakonda ulatusid 3 meistermehe ränded. Nende ebamäärase etnilise kuuluvusega meeste puhul võib küll kaudsete andmete alusel nende päritolu kohta teatud järeldusi teha. Nii saab siin kasutada vaba mehe n i m e. Eesti talupoeg on revisjonides märgitud eesnime või ees- ja isanimega. Ametimeestel lisandub neile sageli ka ametioskusele osutav lisanimi. Sama on maksev ka soome päritoluga võõrasukate kohta. Eestipärase eesnimega (Jahn, Jürri, Michel jne.) mehi oli meid huvitavate vabade hulgas vaid 10. Käsitöölale osutavat lisanime koos eesti eesnimega kandis 21 meest (Kangor Hansz, Weber Johan, Retsep Jacob, Seppa Andres, Zimmermann Mart, Schnicker Johann, Treierre Jaan, Dreser Hinrich, Rattaseppa Joan, Nackor Jac jt.). 17 korral oli isanimele liidetud saksapärase son (Johan Peter-sonh, Hans Michelson, Jürri Jacobson jt.). Võib arvata, et nime- tatud 48 käsitöölise seas on ülekaalus eesti või soome päritoluga

Tabel 14

Etniliselt selgusetu päritoluga vabade
käsitöölise arv Eestimaal aastatel 1732—1782

	Harju- maa	Viru- maa	Järva- maa	Lääne- maa	Kokku
Sepp	12	6	3	11	32
Puusepp	1	—	1	—	2
Püttsepp	1	1	—	—	2
Rattategija	1	—	1	—	2
Treial	5	4	2	2	13
Tisler	—	1	1	5	7
Toolitegija	—	—	1	—	1
Vankritegija	—	—	1	—	1
Sarjategija	—	—	1	—	1
Parkal	1	—	1	—	2
Sadulsepp	—	3	—	—	3
Kingsepp	9	27	5	18	59
Kangur	40	27	14	62	143
Rätsep	4	2	—	3	9
Talurätsep	14	—	5	4	23
Kasuksepp	3	1	—	1	5
Villakraasija	1	—	—	—	1
Tellisepõletaja	—	1	—	—	1
Ehitusmeister	1	—	—	—	1
Ehituspusepp	5	3	1	1	10
Paberimeister	—	—	—	1	1
Juustumeister	—	—	—	1	1
Kokku	98	76	37	109	320

mehed. Ule poolesaja vaba mehe aga kandis vōõrapäraseid ees-
 niimesid (Gasper, Jürgen, Anthon, Christian, Carl, Friedrich,
 Berend, Nicolas, Claus, Andreas, Isack jt. — kokku 27 meest), mil-
 lega kaasub küllalt sageli son-lõpuline isa- või perekonnanimi
 (Reinhold Jürgenson, Berend Ottosohn, Joseph Andresson, Carl
 Johan Hestensohn, Niclas Johansohn, Christian Jürgensohn jt. —
 kokku 29 meest). Need olid esijoones mittekohaliku päritoluga
 (soome, saksa, rootsi) mehed. 216 vabal käsitöölisel oli lisaks ees-
 nimele ka vōõrapärane perekonnanimi. Need olid valdavalt saksa
 päritoluga mehed, lisaks ka üksikuid soomlasi ja rootslasi. Kõige
 enam peatusid need vōõrapärase nimega mehed Läänemaa mõisa-
 tes (88 meest), vähem juba Viru- ja Harjumaal (vastavalt 53 ja
 51 meest), hoopis juhuti Järvamaal (19 meest). Eestimaa kuber-
 mangus töötas määratlemata etnilise päritoluga meistermehi 22
 käsitöölal (vt. tabel 14). Kõige enam oli nende hulgas kangruid,
 kingseppi, rätsepaid ja seppi, juba vähem ehituspuseppi ning
 treialeid, ülejäänud ametialadelt vaid üksikuid. Just kangrute,
 kingseppade ja osalt rätsepate hulgas oli suur vōõrapäraste nime-
 dega meistermeeste erikaal. Küllap siin oli rohkesti neid linna-
 käsitöölisi või linnas väljaõppe saanud mehi, kes lühemat või pike-
 mat aega mõisates teenides endale vajalikku ülalpidamist hanki-
 sid. Kohaliku rahvapärase käsitöötraditsiooniga olid nad kindlasti

Tabel 15

Etniliselt selgusetu päritoluga vabade
 käsitööliste arv Eestis 1782. aastal

	Harjumaal	Virumaa	Järvamaal	Läänemaal	Pärnumaa	Viljandimaa	Tartumaa	Võrumaa	Saaremaal	Eestimaa	Liivimaa	Kokku
Sepp	4	3	—	6	7	1	—	—	—	13	8	21
Puusepp	1	—	1	1	—	—	—	—	—	3	—	3
Trelal	1	1	1	1	—	—	—	—	—	4	—	4
Tisler	—	1	—	2	—	—	—	1	—	3	1	4
Toolitegija	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Vankritegija	—	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2
Sarjategija	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Kingsepp	2	10	1	5	1	—	—	—	—	18	1	19
Kangur	9	3	4	13	14	1	3	—	—	29	18	47
Rätsep	3	2	1	—	—	1	—	—	—	6	1	7
Talurätsep	4	—	3	—	—	—	—	—	—	7	—	7
Kasuksepp	1	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	2
Villakraasija	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Tellisepõletaja	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Ehituspusepp	3	—	—	—	—	—	1	—	—	3	1	4
Pleegitaja	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1
Juustumeister	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
Kokku	29	23	13	30	22	3	4	2	—	95	31	126

vähe seotud. Seevastu revisjonides märgitud 11 poola päritoluga meest olid ilmselt kaotanud oma etnilise omapära (kangur Otto Wagner Hageris, rätsep Retseppa Mick Kosel, kingsepp Friedrich Mikifer Rakveres, Puseppa Steppan Jõhvis, puusepp Iwane Michel Türis, kangur Jürgen Hanssohn Hanilas, Pusepp Andres Vigalas, laualõikaja Jacob Kirblas, kingsepp Thomas Kabalas (Pilistvere), kindategija Conrad Rõngus ja rätsep Tähtveres).

1782. aasta hingeloenduse andmetel oli Eesti alal 126 vaba käsitöölisi, kelle etniline kuuluvus ei ole selge (vt. tabel 15). Valdavalt olid need Põhja-Eestis töötavad meistermehed, kes kandsid võõrapäraseid nimesid ja olid ilmselt oma ametialase väljaõppe saanud vähemalt osalt linnas. Siia kuulusid nii saksa päritoluga mehed kui ka kohapeal saksastunud soome-rootsi asukad. Tervikuna tõid nad kõik maale kaasa linnakäsitöölise iseloomulikke töövõtteid. Lõuna-Eestis oli olukord hoopis teiselaadsem. Kõigepealt oli siin vähe neid vabu, kelle etniline kuuluvus jääb lahtiseks. Ja need vähesedki olid tugevalt seotud just kohaliku maakäsitöoga (valdavalt eesti- või soomepäraseid nimesid — puusepp Jürri Johannsohn Taheval, tisler Thomas Võrus, pleegitaja Christian Immukveres, kangur Martin Sommer ja Hans Heinrich Kokoras, kangur Hindrich Rannus, sepp Christian Wandricht Loopres, rätsep Gustav Toomasohn Taageperas, kangur Johann Bergmann Helmes). Kõige arvukamalt elas selliseid meistermehi Pärnumaal (22). Siin on võõrapärase nimedega käsitöölised osalt eraldatud omaette rühmaks *Freye Bauer Standes*, mis näib viitavat nende mittedaksa päritolule. Siia kuulusid mõned Läänemaalt tulnud vabad mehed (kangrud Meybohmid Pootsis, Carl Frisch Põõraveres, Simonsohnide kangrupere Angus ja Põõraveres, sepp Thomas Sunnin Võllas ja Carl Sunnin Audrus), teisalt arvatavasti Pärnust pärinevad või seal väljaõppe saanud käsitöölised (Knuthide kangrupere, sepad ja kangrud Lüdigid jt.). 1800. aastal võetakse Pärnu linnas arvele 40 sellist talupojaseisusest käsitöölisi, kes 1795. aasta hingeloenduse ajal olid mõisates arvel. Lisaks kantakse linna hingekirja veel 5 sellist käsitöölisi, kes varem polnud iseseisvalt arvel. Seega oli Pärnumaal XVIII sajandi lõpul tööl 45 meistermeest, kes moodustasid teatud vahelüli linna- ja maakäsitöö vahel. Selles osas oli Pärnumaal palju ühist Põhja-Eesti maakondadega, millega ta järsult erines teistest Lõuna-Eesti maakondadest.

Vabad käsitöölised olid Eesti maakäsitöös kõige kvalifitseeritud rühmitus. Oma erialase ettevalmistuse poolest polnud see rühmitus aga ühelaadne. Üks osa meistermehi tõi Eestisse tööle tulles kaasa selle oskuse, mis oli iseloomulik tema kodukandile. Teine osa vabu said väljaõppe Eesti linnades ja kandsid nii linnakäsitöölise iseloomulikke tehnilisi võtteid ka maale. Mõlemal juhul olid uustulnuka käsitöölise oskused paremad kui vastava paikkonna külakäsitöölisel. Mida arvukamalt ja püsivamalt elas teatud paik-

konnas vabu meistermehi, seda enam võisid nad mõjutada ka kohalikku käsitöötraditsiooni.

Linnakäsitööga olid nõrgalt seotud vene ja osalt ka soome päritoluga vabad. Vene ulgkäsitöölisi on enam märgitud Ida-Eestis. Allikates on vene päritoluga võõrad vägagi juhuslikult kirjas ja selle tõttu pole võimalik piiritleda mingit kindlat ala, kus nende mõju oleks eriti märgatav. Seda saab ja tuleb kindlaks teha juba üksikute tööalade konkreetsetel uurimisel. Siin tuleks lähema vaatluse alla võtta ehitustöö (puusepad, tellisepõletajad ja müürsepad), puutöö (püttsepad), nahaparkimine (seemisnahaparkijad) ja rõivaste valmistamine (rätsepad). Enim töid kodust õpitud oskusi kaasa soome sepad, puusepad, treialid, tislid ja rätsepad. Need soome meistermehed asusid esijoonel Põhja-Eesti rannikukihelkondades. Treimistöö ja tislarioskuste levitajaina oli soomlastel kindlasti oluline osa. Muutusid ju vastavad oskused maaomaseks esmalt just nendes paikkondades, kus elasid soome meistermehed (Viru- ja Harjumaa). Paljud soomlased said aga väljaõppe juba linnameistrite juures.

Eesti linnakäsitöölised olid valdavalt sakslased. Saksa päritoluga meistrid ja selle rändas meie linnades küllalt arvukalt veel XVIII sajandilgi.¹¹ Linnades väljaõppe saanud rootsi ja soome päritoluga mehed omandasid tsunftikäsitöölisele iseloomulikud tehnilised oskused ja esteetilised tööspidamised. Kui nad jäid tööle linna, siis need meistermehed tavaliselt ka saksastusid. Maale tööle minnes moodustasid nad aga omapärase puhverühmituse sakste ja talupoegade vahel. Selliseid liikumisvabadust omavaid küllalt hea väljaõppega meistermehi oli XVII ja XVIII sajandil märgatavalt enam just Põhja-Eestis. Ja see oligi üks peamisi põhjusi, miks just selle ala rahvakultuur oli linnakultuuri mõjustustele hoopis vastuvõtlikum. Just linnamoe vahendusel levis ka talurahva seas pottmüts ja lillkiri, triibuline seelik ja kodaratega raha, naastulised vaibad ja mööbliesemed. Kõigi selle tulemusena muutus Põhja-Eesti tarbevara tunduvalt internatsionaalsemaks, teiste Põhja-Euroopa talurahvakultuuridele lähedaseks. Lõuna-Eesti maarahvastik oli etniliselt hoopis selgepiirilise. Baltisaksa linnakultuur mõjustas küll mõisarahvast, kuid talupoegkond jäi sellest üsna kaugele. Selle tõttu püsisid siin palju kauemini jõus vanad traditsioonilised rahvakultuuri nähted. Eranõidiks oli siin vaid Põhja-Pärnumaa. Läänemaa ja Pärnu linna kaudu asus sealsetesse mõisatesse elama rohkesti mittesaksa päritoluga meistermehi. Need olid siingi linnakultuuri elementide kandjaks maale (pikitriibuline seelik, naiste peakatted). Tallinn ja

¹¹ J. Linnus. Käsitöölised Eesti väikelinnades 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVI. Tallinn, 1972, lk. 170—188; J. Linnus. Käsitöölised Tallinnas 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul. — Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XXVII. Tallinn, 1973, lk. 153—166.

Pärnu olidki just need väravad, mille kaudu rahvakultuur uusi nähteid vastu võttis.

Eesti rahvakultuuri uurimisel on harjumuspäraselt silmas peetud vaid talupoegkonda.¹² Käesolevas kirjutises esitatud faktid näitavad, kui vajalik on hoopis diferentseeritum lähenemine sellele väga keerukale küsimusele. Juba rahvastiku professionaalse ja etnilise struktuuri jälgimine võimaldab paremini mõista kohaliku kultuuritraditsiooni kujunemiskäiku. Eestlane oli ikka kontaktis meil elavate võõrasukatega, olgu see maal või linnas. Maaeestlane oli traditsiooniliste kultuurivormide kandjaks, linnaeestlane aga mitmesuguste võõrmõjude esmaseks vastuvõtjaks. Ja koos linnaeestlasega aitasid seda võõrmõju meie rahvakultuuri kanda ka maal elavad vabad inimesed, eriti aga käsitöölised. Meie rahvakultuuri loojaks oli nii linnas kui ka maal elav eestlane. Vaatamata raskele sotsiaalsele survele suudeti ka feodaalajal säilitada ja edasi viia meie rahvale omaseid kultuurivorme. Tihenev kontakt linnakultuuriga tõi aga kaasa internatsionaalsete joonte märgatava kasvu just Põhja-Eestis, kus eestlaste kontakt teiste rahvaste esindajatega oli vilkam ja püsivam. Kogu selle protsessi konkretiseerimine nõuab juba tüsedaid monograafilisi uurimusi.

¹² Eesti varasemas etnograafilises kirjanduses tavaliselt mõistet «rahvakultuur» ei kasutatud. Vastava termini traditsioonilise talurahvakultuuri tähistamiseks võttis järjekindlalt kasutusele G. Ränk (vrd. tema töö «Vana-Eesti rahvakultuur». Tartu, 1935). Selles tõlgenduses on see leidnud fikseerimist ka Eesti nõukogude entsüklopeedias: «eesti rahvakultuur, eesti talurahva põlvest põlve pärandunud ainelise ja vaimse kultuuri, kommete ning sotsiaalsete institutsioonide kogum» (ENE, 2. kd., lk. 156, autor A. Viires). Nii G. Ränk kui ka A. Viires näevad rahvakultuuris ainult meie talurahva, maaeestlaste ürgset kultuuriloomingut. Selle tõttu tuleks nagu välistada linnaeestlaste ja üldse linnakultuuri osa rahvakultuuris. Siin on tegemist küll liiga kitsa ja piiratud lähenemisega. Vastava mõiste määratlemisel oleks siingi otstarbekas lähtuda mõistest «etnos» (vt. viide 7). Rahvakultuuri all tuleks mõista feodaalse eesti rahva kultuuri tervikuna, mille loomisest võttis osa nii maamees kui linnlane. Rahvakultuurile eelnes muinaskultuur, mille hõimulised erinevused kandusid ka rahvakultuuri. Viimane aga muutus väga erinevate tegurite mõjul, võttis vastu rohkesti mõjutusi naaberahvastelt, linnakultuurist. Ja XIX sajandi teisel poolel koos kodanliku rahvuse kujunemisega kasvas veelgi internatsionaalsete joonte erikaal ning rahvakultuur jäi üheks komponendiks kujunevale rahvuskultuurile. Nii võime rääkida eesti etnokultuuri kolmest arenguetapist.

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ВОЛЬНЫХ СЕЛЬСКИХ КУСТАРЕЙ-РЕМЕСЛЕННИКОВ В ЭСТОНИИ В XVIII ВЕКЕ

Ю. Линнус

Резюме

В XVIII веке основную массу сельского населения Эстонии составляли крепостные крестьяне. Но наряду с ними в деревнях жили и так называемые вольные люди (*Freie Leute*), которые в своем большинстве были неэстонского происхождения (финны, шведы, немцы, русские). Эти вольные люди проживали преимущественно на северной и западной территории Эстонии, составляя здесь, например, в 1782 году 3,5% от общего числа местного сельского населения в целом (табл. 1). Среди них преобладали мастера-ремесленники, причем на северном участке количество их колебалось в пределах 250—600 человек (табл. 2, 3), а на южном — в пределах 75—320 человек. На основании таковых ревизий, а также подушных ревизских сказок можно определить не только местожительство этих вольных людей, но и их этническое происхождение (табл. 4, 5).

Среди финнов было больше всего ткачей, портных, сапожников, токарей и столяров (табл. 6), причем, переселяясь из Финляндии, они оседали на жительство обычно в Вирумаа и Хярьямаа, но их сыновья селились уже и на других участках — в Ярвамаа, Ляанемаа, а отчасти также и в южной части Эстонии. Обучение мастерству происходило в Финляндии, но некоторые из них получили выучку в Таллине или же у кого-либо из местных мастеров. Шведские ремесленники прибывали из Швеции или же из соседних участков поселения прибрежных шведов — среди них чаще всего встречаются сапожники, ткачи и кузнецы (табл. 7). Число ремесленников-немцев значительно возрастает в последнюю четверть XVIII века, они приезжают сюда или из Германии (больше всего с территории северной Германии), или же из соседних участков Прибалтики. Как правило, все эти вольные люди были прекрасными мастерами своего дела, получившими основательную выучку приблизительно по тридцати различным видам ремесла. Но основная масса немецких ремесленников работала в качестве ткачей, портных, сапожников, кузнецов, столяров и шорников, т. е. по семи специальностям (табл. 8, 9). Русских ремесленников, занимавшихся отхожими промыслами, в Эстонии было довольно много, но упоминания, сведения о них в архивных источниках носят чисто случайный характер. Известно, что на мызах восточной Эстонии работали посезонно русские мастера по обжигу кирпича, строители-плотники, каменщики, гончары, дубильщики и др. (табл. 10, 11).

Среди вольных людей встречались и эстонцы, которые для удостоверения своего вольного положения должны были предъявлять выданную помещиком отпусчную грамоту. Большая часть их жила в Эстляндской губернии, занимаясь преимущественно такими ремеслами, как портняжничество, кузнечное дело и ткачество (табл. 12, 13).

Нередко установление этнического происхождения ремесленников-кустарей из-за недостатка данных установить невозможно, но в большинстве случаев неэстонские имена и фамилии свидетельствуют о том, что мы имеем дело с иностранцами. Среди этой группы ремесленников неясного этнического происхождения больше всего ткачей, сапожников, кузнецов и портных (табл. 14, 15).

Вольные ремесленники оказали заметное влияние прежде всего в тех местностях, где они проживали в большом количестве и более продолжительное время. Понятно, что именно в Северной Эстонии в XVII—XVIII веках в жизнь и быт местного эстонского крестьянства входят такие новые явления, которые характерны для прибалтийской немецкой городской культуры (полосатые юбки, шляпы-котелки, растительный орнамент и др.), придавая местной народной культуре более интернациональный характер. Проводниками этой городской культуры и следует считать вольных ремесленников-кустарей. Сельское население южной Эстонии было этнически значительно более монолитным, вольных ремесленников иностранного происхождения на этой территории было незначительное количество. Поэтому именно здесь более продолжительное время сохранялись традиционные формы эстонской народной культуры. Следует отметить, что при изучении специфики народной культуры необходимо уделять более серьезное внимание данным этнической демографии, которые помогают правильно понять процесс формирования местных культурных традиций.

DIE ETHNISCHE HERKUNFT DER FREIEN LANDHANDWERKER ESTLANDS IM XVIII. JH

J. Linnus

Zusammenfassung

Im XVIII. Jh. bestand die estnische Landbevölkerung überwiegend aus leibeigenen Bauern. Daneben gab es auf dem Lande sog. freie Leute meist fremder (finnischer, schwedischer, deutscher, russischer) Herkunft. Die freien Leute wohnten hauptsächlich in Nord- und Westestland, wo sie beispielsweise 1782 3,5% der Landbevölkerung bildeten (Tab. 1). Die meisten von ihnen waren

Handwerker. In Nordestland betrug ihre Zahl etwa 250—600; in Südostland 75—320 (Tab. 2—3). Die Hakenrevisionen und die Seelenverzeichnisse erlauben den Wohnort (Kirchspiel, Gutshof) und die ethnische Herkunft (Tab. 4—5) der freien Handwerker festzustellen.

Unter den Finnen gab es am meisten Weber, Schmiede, Schneider, Schuster, Drechsler und Tischler (Tab. 6). Die aus Finnland Kommenden liessen sich namentlich in den Gebieten Viru- und Harjumaa nieder, ihre Söhne wählten den Wohnsitz auch in den Gebieten Järva- und Läänemaa sowie vereinzelt in Südostland. Ein Teil der Handwerker war in finnischen Städten angelernt worden, andere eigneten sich ihre Kenntnisse in Tallinn oder bei ortsansässigen Meistern an. Die Schweden stammten aus ihrer Heimat oder aus den von Schweden besiedelten estnischen Küstengebieten. Meist betätigten sie sich als Schuster, Weber und Schmiede (Tab. 7). Der Anteil der deutschen Handwerker wuchs auf dem Lande besonders im letzten Viertel des XVIII. Jh. Teils stammten sie aus Deutschland (besonders aus den norddeutschen Gauen), teils aus den Städten des Baltikums. Meist besaßen die Handwerker eine gute Ausbildung, sie wirkten auf insgesamt rund 30 Arbeitsgebieten. Die Deutschen jedoch beherrschten überwiegend nur sechs Arten des Handwerks (Weber, Schneider, Schuster, Schmied, Tischler, Sattler; Tab. 8—9). Estland wurde von zahlreichen russischen umherwandernden Handwerkern aufgesucht, in den Archivalien sind sie aber recht zufällig erfasst worden. Hauptsächlich auf den ostestnischen Gutshöfen arbeiteten russische Ziegelbrenner, Zimmerleute, Gerber, Maurer, Fassbinder usw. (Tab. 10—11). Unter den freien Leuten gab es auch Esten, die einen vom Gutsherrn ausgestellten Freibrief besitzen mussten. Die freien Esten lebten überwiegend im Gouvernement Estland (in Nordostland), unter ihnen war stärker das Amt des Schneiders, Schmieds und Webers verbreitet (Tab. 12—13). Recht oft bleibt die ethnische Herkunft des freien Mannes ungeklärt, da die vorhandenen Angaben recht knapp sind. Meist tragen sie nichtestnische Vor- und Nachnamen und sind offensichtlich auswärtiger Herkunft. Unter ihnen gibt es mehr Weber, Schuster, Schmiede und Schneider (Tab. 14—15).

Der Einfluss der freien Handwerker ist grösser in jenen Gegenden, wo sie in grösserer Zahl und über eine längere Zeit hinweg lebten. Im XVII.—XVIII. Jh. übernahm die nordestnische Landbevölkerung als erste eine Reihe neuer Kulturerscheinungen, die ursprünglich der baltendeutschen städtischen Kultur (Korbmütze, Blumenmuster, gestreifter Rock usw.) eigen waren. Im Ergebnis eignete sich das dortige Gebrauchsgut zahlreiche internationale Züge an. Die Verbreitung dieser städtischen Kultur auf dem Lande erfolgte teils gerade durch die freien Leute. Die südostnische Landbevölkerung war in ethnischer Hinsicht bedeutend einheitlicher,

dort gab es wenig freie Leute fremder Herkunft, daher behaupteten sich die alten traditionellen Erscheinungen der Volkskultur bedeutend länger. Bei der Erforschung der Volkskultur soll in wesentlich grösserem Umfang als bisher die ethnographische Demographie beachtet werden, denn auf diesem Weg ist die Entstehung der lokalen Kulturtraditionen richtig zu verstehen.

MAAVALDUSEST EESTIMAAL AASTAIL 1900—1917

J. Konks

Eestimaa maavalduse küsimust alates XIX saj. keskpaigast on seni käsitletud ebaühtlaselt. Ulatuslikumalt on tähelepanu pööratud XIX saj. 2. poolele. Tolle aja kohta käivatest käsitlustest on nimekamad A. Haruzini ja E. v. Bodisco monograafiad.¹ Haruzin, kes oli aastail 1891—1895 Eestimaa Talurahvaasjade Komisjoni sekretär, annab oma töös põhjaliku ülevaate talupoegade maavaldusest, selle eri liikidest ja talurahva varustatusest maaga eriti aastail 1892—1894. Mõnel määral on seal käsitletud ka varasemat aega. Bodisco, kes oli aastail 1895—1917 Eestimaa Kubermangu Maamaksu Komisjoni sekretär, käsitleb kogu XIX saj. 2. poolt. Ta tugineb rikkalikule materjalile, mis on detailselt läbi töötatud.

Kahe uurija lähenemine maavalduse probleemile on siiski erinev. Haruzin pidas kujunenud agrarhulda ebarahuldavaks, sest selle alusel polnud suurem osa talurahvast maaga küllaldaselt varustatud või see puudus neil üldse. Bodisco püüab aga rüütelkonna huve silmas pidades kinnitada, et Eestimaal on maavalduses kujunenud igati terved ja normaalsed suhted. Väliselt asjaliku käsitluse taha kaob täielikult mõisnik kui talurahva edasine kurnaja.

Mis puutub XX saj. algusse, siis seni on eriuurimused maavalduse küsimuses puudunud, kuid üldjoontes on seda probleemi mitmeski ajajärgu kohta käivas töös ja ka omaaegses ajakirjanduses käsitletud.²

Käesolevas artiklis on peatähelepanu pööratud just sellele viimasele lõigule. Muutusi maavalduses võib käsitleda mitmete materjalide alusel, mis loomulikult ka uurimuse tulemusi mõjustavad. Käesoleval korral on aluseks võetud Eestimaa maamaksu

¹ А. Харузин. Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—1894 гг. Выпуск I—II. Ревель, 1895. E. v. Bodisco. Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902 (edaspidi — E. v. Bodisco).

² Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1963; A. Kõõrna. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Tallinn, 1961; K. Siilivaask. Veebruarist oktoobrini 1917. Tallinn, 1972 jne.

komisjoni materjalid, mis tuginevad omakorda kinnistusjaoskondade andmetele. Võrdluseks varasema ajaga on kasutatud Bodisco publitseeritud statistikat.

Autor luges vajalikuks näidata mitte ainult muutuste protsessi maavalduses, vaid anda ka ülevaade maavalduse struktuurist, nii nagu see oli jõudnud kujuneda 1919. a. Eesti kodanliku vabariigi maaseaduse elluviimise eelõhtuks, ja puudutada mõningaid muidki maavaldusega seonduvaid küsimusi.

I

1816. a. Eestimaa talurahvaseaduse alusel kujunenud agraarsuhete süsteem ühes jätkuva teoorjusliku korraga sattus ummikusse 1830-ndatel aastatel. Uhtlasi halvenes talurahva seisund, mida Eestimaa rüütelkonnas tunnetati üsna selgesti juba 1830-ndate aastate lõpul ja 1840-ndate aastate algul.³ Kujunenud olukord sundis rüütelkonda väljapääsuteid otsima. Siin etendas oma osa muidugi kartus talurahva käärimiste ees, nagu need eriti 1840-ndatel aastatel Liivimaal esinesid. Talurahvakäärimisi ja väljaastumisi võis maha suruda küll tsaari sõdurite abil, kuid kriisist see väljapääsu ei kindlustanud, mõisamajanduse edasiarendamise küsimusi (mis mõisnikele olid kõige tähtsamad) ja talurahva olukorda see ei lahendanud. Et senine teotöö süsteem oli iganenud, seda kinnitasid paljud mõisnikud. Kuid lisaks muutus tööjõu küsimus talumajanduse kui terviku nõrgenemisega mõisamajandusele üha tõsisemaks mureks. Rüütelkonna enda ringkondades märgiti 1842. a., et sellal, kui oleks vaja tööjõudu kahekordistada, suudavad rentnikud uute majanduslike nõudmiste kohaselt teha vaevalt tavalist tegu. Kuid oli veel midagi halvemat — teopäevade hulk mõisates oli koguni vähenemas. Kui näiteks 1818. a. saadi rakmepäevi 73 219, siis 1840-ndate aastate lõpul — 65 446. Seega saadi vähem 7773 rakmepäeva, s. o. 10,61%. Võib arvata, et ligikaudu niisama palju vähenes ka jalapäevade hulk.⁴ Mõisamajandusele avaramate arenguperspektiivide rajamine sellise kriisiolukorra jätkumise või koguni süvenemise puhul oli lootusetu. Kriisi lahendamise seis mõisniku seisukohalt senise feodaalse mõisamajanduse ümberkujundamises kapitalistlikuks. Senise teoorja ja tema rutiinse põllumajandusliku tehnika asemele pidi mõis hankima uue, efektiivsema tööjõu ja parema tehnika. Ilma selleta ei olnud edasiminekut. Kõige selle kiiremaks ja tagajärjekamaks saavutamiseks vajas mõis ressursse. Et võim oli rüütelkonna käes ja tema selja taga seisis tsarism, otsustas rüütelkond need ressursid võtta talupoega-

³ Vt. lähemalt J. K o n k s. Pärisorjusest kapitalismi läveni. Uurimusi Läänemere- ja Baltimaade ajaloost I. — Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 316. Tartu, 1973, lk. 224 jj.

⁴ Vt. J. K o n k s, op. cit., lk. 222.

delt. Feodaalse mõisamajanduse ümberkujundamise küsimus ongi 1856. a. Eestimaa talurahvaseaduse peaprobleemiks. Selle seaduse alusel jäi mõisnik edasi talurahvahulkade kurnajaks, kuid ekspluaateerimise vorm muutus. Talupojale tuli anda stiimul töötamiseks, edasipüüdmiseks, et ta suudaks anda mõisale, mida see vajas. 1856. a. Eestimaa talurahvaseadus lähtus mõisnike omandiõiguse tunnustamisest maale. See oli paratamatu eeldus, et talupoegade arvel mõisamajandust reorganiseerida. Kogu maafond tuli seaduse alusel jaotada mõisa- ja taluamaks, võttes aluseks 9. juuni 1846. a. seis. Maa, mille mõis oli ajavahemikus 1805—1846 mõisastanud, jäi mõisale. Ja ikka jälle mõisnike huvidest lähtudes lubas seadus eraldada talumaast kuni $\frac{1}{6}$ (nn. kuuendikumaa) sulaste ülalpidamiseks ja muuks otstarbeks. Arvestades, et ka ülejäänud talumaa oli ikkagi mõisa omand, oli mõisnikul võimalus saada temale vajalikke ressursse talumaa rendist ja selle müügist, lisaks sellele ka mõisamaa rentimisest ja müügist. Maa ostmise ja seega mõisast lõplikult vabanemise võimalus oligi selleks peamiseks stiimuliks, mis talupoega innustas edasi rühkima. Rendikoht oli ainult hüppeks teel pärisperemehe seisusesse. Feodaalse mõisamajanduse ümberkujunemine kapitalistlikuks oli paratamatult seotud talumajanduse järkjärgulise iseseisvumisega, kuid see tee oli raske ja rängalt ülekohtune. Talupoegadel oli tulnud nendelt kunagi röövitud maa eest sajandeid orjata ja nüüd see endale ostu korras uuesti kindlustada. Kodanlik areng siinses põllumajanduses läks V. I. Lenini poolt iseloomustatud preisi teed kaudu kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.⁵

II

Talukohtade muutumine eraomandiks senise mõisa feodaalmaamandi piirides ja selle arvel oli siin muidugi märkimisväärseks nähtuseks. See tähendas senise mõisa maaomandi kahanemist ja uue maaomandi liigi tekkimist. Enamasti läks maa uuele omanikule ostu-müügi korras, vähesel määral ka kinkimise või mõnel muul teel. Peamisteks uuteks omanikeks said talupojad. Kuid vähesel määral oli ka muid. Kohtade eraldamisel (Abteilung) võis nende koosseisu minna kas ainult või ülekaalukalt talumaa, millele lisandus teatud osa mõisamaast. Neisse võis minna ka kas eranditult või ülekaalukalt mõisamaa ühes teatud osa talumaaga. Esimesel juhul kõneleme tinglikult talumaast eraldatud, teisel puhul aga mõisamaast eraldatud kohtadest.

Kohtade eraldamine ja nende müümine algas Eestimaal XIX saj. keskel. 1850-ndatel ja 1860-ndatel aastatel müüdi veel üsna vähe. Hoogsam edasimine algas 1870-ndatel aastatel. 1880-ndatel ja eriti 1890-ndatel aastatel progresseerus müük veelgi. Öeldut konkretiseerigu alljärgnevad andmed.

⁵ Vt. V. I. Lenin. Teosed. 13. kd. Tallinn, 1953, lk. 211.

Kinnistus- aastad	Eraldatud	
	kohti	maad tess.
1854—1860	2	57,73
1861—1870	333	12 563,43
1871—1880	1 914	64 768,42
1881—1890	3 712	131 459,61
1891—1899	4 417	151 894,88 ⁶

Aastakümnete piirides oli kohtade eraldamine ja müümine erinev. Rohkem tehti seda aastail 1873—1876 (aastas keskmiselt 257 kohta 8 252,20 tessatiniga), 1883—1885 (aastas keskmiselt 596 kohta — 23 451,72 tess.), 1888—1889 (aastas keskmiselt 481 kohta — 17 018,52 tess.) ja 1892—1896 (aastas keskmiselt 736 kohta — 25 175,46 tess.). Sajandi viimastel aastatel vähenes kohtade eraldamine järjest, ulatudes 1899. a. 188 kohani 5 381,73 tessatiniga.⁷ Kogusummas oli 1899. a. lõpuks eraldatud ja uute omanike kätte läinud 10 372 kohta 370 704,03 tessatiniga. Selles oli mõisamaad 2 304,69 tess. Samaks ajaks oli kohtade eraldamisel mõisamaast neisse arvatud 130,98 tess. talumaad. Seega oli eraldatud puhtal kujul talumaad 368 530,32 tess. Kuna talumaade suurus oli 1899. a. 706 911,98 tess., siis moodustas 368 530,22 tess. sellest veidi üle poole — 52,12%.⁸

XX saj. 1. ja 2. aastakümnel jätkus kohtade eraldamine talumaast vahelduva eduga, millest olgu toodud juba üksikasjalikumad andmed.⁹ (Vt. lk. 77.)

Nagu näha, eraldati 1900. a. kohti tunduvalt suuremas ulatuses kui XIX saj. lõpul. Aastail 1901 ja 1902 vähenes see, kuid 1903. a. algas jälle uus tõus, mis jätkus 1904. a. Viimasele ligilähedaseks jäi kohtade eraldamine 1905. a. Igatahes aastail 1903—1905 eraldati aastas keskmiselt 398 kohta 9 781,72 tessatiniga, seega mõnel määral enam kui ajavahemikus 1873—1876.

Peale tunduvat tagasiminekut 1906. a. algas uus tõus 1907. a. Eriti rohkesti muutus kohti eraomandiks aastail 1908—1913, keskmiselt 869 aastas 25 562,66 tessatinise areaaliga. See ületas XIX saj. kõrgperioodi (1892—1896) saavutused. 1914. a. algas juba oluline langus, 1917. a. kinnistati ainult 66 kohta 1376 tessatiniga.

Võrreldes XIX saj. 2. poolel ja aastail 1900—1917 talumaa või

⁶ Kokkuvõtete aluseks olevaid andmeid vt. E. v. Bodisco, Tabelle I, e.
⁷ E. v. Bodisco, Tabelle I, e.

⁸ E. v. Bodisco, Tabelle I, e ja Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s. ü. 268, l. 414.

⁹ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s. ü. 268, l. 414.

Kinnistus-aastad	Eraldatud kohtade arv	Talumaast või peamiselt talumaast eraldatud kohtade kogu areaal tess.	Selles mõisamaad tess.	Talumaad läinud mõisamaast eraldatud part-sellidesse tess.	Eraldatud talumaa kogusuurus tess.
1900	281	9 351,56	39,66	23,54	9 335,44
1901	122	4 294,20	20,90	38,15	4 311,45
1902	107	3 893,38	62,24	2,93	3 834,07
1903	185	7 140,68	257,24	242,70	7 126,14
1904	704	11 938,31	148,12	31,09	11 821,28
1905	305	10 266,18	14,74	0,33	10 251,77
1906	182	5 489,96	36,08	18,62	5 472,50
1907	222	7 794,51	27,70	120,15	7 886,96
1908	552	18 931,51	262,52	36,53	18 705,52
1909	806	24 243,24	195,52	16,63	24 064,35
1910	990	31 863,22	353,35	22,35	31 532,22
1911	1453	39 939,94	515,57	118,63	39 543,00
1912	697	19 627,01	286,52	73,50	19 413,99
1913	719	18 776,04	204,23	58,81	18 630,62
1914	359	8 982,63	215,14	102,62	8 870,11
1915	124	3 365,41	88,34	125,17	3 402,24
1916	114	2 775,89	65,78	30,28	2 740,39
1917	66	1 376,27	33,27	83,07	1 426,07

peamiselt talumaa kohtade eraomandiks muutumise paremaid aastaid, saame järgmise pildi.

Kinnistusaasta	Üldareaal tessatinides
1911	39 939,94
1894	34 043,33
1910	31 863,22
1893	27 871,52
1909	24 243,24
1884	23 675,76
1885	23 363,46
1883	23 315,94
1892	21 128,05
1912	19 627,01
1889	19 258,42
1908	18 931,51
1913	18 776,04
1886	18 091,22

Nagu näeme, on kõige edukamad 1911., 1894. ja 1910. aasta.

Kokku läks eraomandiks talumaast (ühes lisanditega mõisamaast) ajavahemikus 1900—1917 7998 kohta 230 049,94 tessatiniga.

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud kohtade arv	Kogu eraldatud areaal tess.	Sellest mõisamaad tess.	Talumaad läinud mõisamaast eraldatud kohtadesse tess.	Eraldatud talumaa kogusuurus tess.
Harjumaa	kuni a. 1899	3070	121 274,09	467,89	50,55	120 856,75
	a-d 1900—1917	2364	71 989,10	1 577,01	641,22	71 053,31
	Kokku	5434	193 263,19	2 044,60	691,77	191 910,06
Virumaa	kuni a. 1899	2809	90 901,27	687,90	31,31	90 244,68
	a-d 1900—1917	2148	64 509,43	718,81	109,11	63 899,73
	Kokku	4957	155 410,70	1 406,71	140,42	154 144,41
Järvamaa	kuni a. 1899	2141	77 882,02	963,76	25,22	76 943,48
	a-d 1900—1917	517	16 346,79	276,49	143,58	16 213,88
	Kokku	2658	94 228,81	1 240,25	168,80	93 157,36
Läänemaa	kuni a. 1899	2352	80,646,65	185,14	23,90	80 485,41
	a-d 1900—1917	2969	77 204,62	254,61	251,19	77 201,20
	Kokku	5321	157 851,27	439,75	275,09	157 686,61

Sellesse oli läinud partsellide eraldamisel 2826,92 tess. mõisamaad. Samaks ajaks oli kohtade eraldamisel mõisamaast neisse arvatud 1145,10 tess. talumaad. Seega oli puhas talumaad 228 368,12 tess. ehk 32,31% 1899. a. arvestatud talumaa suuruselt.

Kogusummas oli XIX saj. keskpaigast peale eraldatud talumaast 18370 kohta 600 753,97 tessatinise areaaliga. Selles oli 5131,61 tess. mõisamaad, kuid kohtade eraldamisel mõisamaast oli läinud nendesse 1276,08 tess. talumaad. 1917. aastaks oli eraldatud puhtalt talumaad 596 898,44 tess. ehk 84,4% 1899. a. arvestatud talumaast.

Mis puutub kohtade eraldamise talumaast või talumaast ühes mõisamaa lisanditega maakonniti, siis iseloomustavad seda järgmised andmed.¹⁰ (Vt. lk. 78.)

Nagu esitatud andmed näitavad, oli kõigis maakondades kuni 1899. aastani eraomandiks läinud kohtadesse eraldatud tessatinide hulk suurem, kui see oli aastail 1900—1917. Alates XIX saj. keskpaigast kuni aastani 1917 seisab tessatinide arvult esikohal Harjumaa, järgnevad Lääne-, Viru- ja Järvamaa.

Protsentuaalselt oli talumaad kõige enam kohtade näol eraomandiks läinud Järvamaal — 92,12%, millele järgnesid Harjumaa 85,95, Virumaa 83,99 ja Läänemaa 79,27%-ga. XIX saj. 2. poolel oli maakondade järjestus puhttalumaa eraldamise suhtes samasugune: Järvamaal 85,95, Harjumaal 54,07, Virumaal 49,18 ja Läänemaal 40,49%. Aastail 1900—1917 nihkus aga esikohale Läänemaa 38,78%-ga, millele järgnesid Virumaa 34,81, Harjumaa 31,88 ja Järvamaa 16,01%-ga.

Nagu juba märgitud, läksid talumaast eraldatud kohad (teatud mõisamaa lisanditega või ilma) enamasti müügi teel eraomandiks ja peamiselt talupoegadele. Vähesel määral tuli ette ka kinkimist või muud ülemineku vormi. Kuni 1899. aastani oli läinud 370 704,03 tessatinisest üldareaalist müügi teel eraomandiks 370 001,64 tess. 24 314 395 rbl. 36 kop. väärtuses. Keskmise tess. hind oli 65 rbl. 71 kop.¹¹ Aastate jooksul maa hind kõikus, näidates aga üldiselt tõusu. Kui 1854. a. tess. maksis 15 rbl. 63 kop., siis 1899. a. 77 rbl. 45 kop.,¹² mis oli XIX saj. 2. poole kohta kõrgeim hind. Aastail 1900—1917 müüdi 230 049,94 tessatinisest üldareaalist 229 097,95 tess.¹³ Ülejäänud osa läks eraomandiks kinke ja muul teel. Keskmise tess. hind oli 85 rbl. 66 kop. Niisiis tõus jätkus, kuid ka nüüd kõikumistega, nagu nähtub järgmistest andmetest.¹⁴ (Vt. lk. 80.)

Niisiis oli tess. hind kõige madalam 1904. a. ja enne I maa-

¹⁰ Kokkuvõtete aluseks olevad andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 410—413.

¹¹ E. v. Bodisco, Tabelle II, e.

¹² Sealsamas.

¹³ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 268, l. 414.

¹⁴ Sealsamas.

Aastad	Tessatini hind	
	rbl.	kop.
1900	65	25
1901	70	25
1902	67	29
1903	73	20
1904	53	14
1905	82	64
1906	75	76
1907	92	81
1908	92	84
1909	88	26
1910	99	20
1911	86	61
1912	87	63
1913	83	21
1914	97	20
1915	97	47
1916	76	14
1917	134	59

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud üldareaal tess.	Müüdüd tess.	Raha	
				rbl.	kop.
Harjumaa	kuni a. 1899	121 274,09	120 925,27	6 761 650	40
	a-d 1900—1917	71 989,10	71 593,47	5 571 365	30
	Kokku	193 263,19	192 518,74	12 333 016	70
Virumaa	kuni a. 1899	90 901,27	90 789,73	7 129 995	04
	a-d 1900—1917	64 509,43	64 399,38	7 067 793	43
	Kokku	155 410,70	155 189,11	14 197 788	47
Järvamaa	kuni a. 1899	77 882,02	77 720,92	5 919 052	52
	a-d 1900—1917	16 346,79	16 305,99	1 581 215	04
	Kokku	94 228,81	94 026,91	7 500 267	56
Läänemaa	kuni a. 1899	80 646,65	80 576,72	4 503 697	40
	a-d 1900—1917	77 204,62	76 799,11	5 405 325	53
	Kokku	157 851,27	157 375,83	9 909 022	93

ilmasõda, kõige kõrgem 1910. a. 1915. ja 1917. a. avaldas oma mõju juba raha väärtuse langus.

Kokku müüdi alates XIX saj. keskpaigast kuni 1917. a. peami-

selt talumaast eraldatud 600 753,97 tessatinist 599 110,59 tess., s. t. 99,72% 43 940 094 rbl. 66 kop. väärtuses. Keskmise tess. hind oli 73 rbl. 34 kop.

Maakonniti oli müük järgmine.¹⁵ (Vt. lk. 80.)

Nagu eelnevast näha, läks igas maakonnas ligilähedalt kogu kohtadeks eraldatud areaal eraomandiks müügi teel. Arvestades kogu perioodi, moodustas müügi-ostu korras eraomandiks muutunud kohtade tess. hulk kohtadeks eraldatud üldareaalist Harjumaal 99,61, Virumaal 99,85, Järvamaal 99,79 ja Läänemaal 99,69%.

Müüdud maa rahaline väärtus oli maakonniti loomulikult erinev. Pidades silmas kogu müügiperioodi, oli see kõige suurem Virumaal, millele järgnesid Harju-, Lääne- ja Järvamaa. See sõltus mitte ainult müüdud maa suurusest (selle poolest oli esikohal Harjumaal, järgnesid Lääne-, Viru- ja Järvamaa), vaid ka tessatini hinnast. Viimane oli kõikum, aga erinev keskmisena ka eri maakondades, nagu nähtub alljärgnevatest andmetest.

Nagu näeme, oli aastail 1900—1917 igas maakonnas tess. hind

Maakond	Aastad	Tess. keskmine hind	
		rbl.	kop.
Harjumaa	kuni a. 1899	55	92
	a-il 1900—1917	77	83
Virumaa	Üldine keskmine	64	06
	kuni a. 1899	78	53
	a-il 1900—1917	109	77
Järvamaa	Üldine keskmine	91	49
	kuni a. 1899	76	16
	a-il 1900—1917	97	06
Läänemaa	Üldine keskmine	79	77
	kuni a. 1899	55	89
	a-il 1900—1917	70	39
	Üldine keskmine	62	96

¹⁵ Andmed kokkuvõtteks. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 268, l. 410—413.

kõrgem kui XIX saj. 2. poolel. Virumaal oli aga tessantini keskmine hind talumaa müümisel üldiselt kõrgem kui mujal. Järgnesid Järva-, Harju- ja Läänemaa.

Kui suured olid siis eraomandiks läinud kohad? Seda näitavad Eestimaa maamaksu komisjonis säilinud andmed 1915. a. lõpu kohta. Kohtade arv on siin suurem, kui see oli kohtade esialgsel müügiks, kinkimiseks jne. eraldamisel, sest aastakümnete jooksul olid kohtade arvus toimunud muutused tükeldamiste, liitmiste jne. tagajärjel. Arvesse võetud 18714 kohta jagunesid suuruse alusel järgmiselt.¹⁶

Tess.	Kohti	Tess.	Kohti	Tess.	Kohti
0—1	232	40—50	2718	90—100	81
1—10	2098	50—60	1350	üle 100	119
10—20	2966	60—70	667		
20—30	3930	70—80	288		
30—40	4134	80—90	131		

Nagu nähtub, moodustavad kõige suurema rühmituse kohad suurusega 1—60 tessatini, kokku oli neid 17 196, s. t. 91,88% kogu talude arvust. Selles rühmituses domineerisid aga 10—50 tessatini suurused kohad, kokku 13 748 kohta, s. t. 73,46% kogu kohtade arvust. Ja selles rühmas oli kõige enam kohtasid suurusega 30—40 tess., moodustades 22,09% kohtade üldarvust. Järgnesid kohad suurusega 20—30 tess. 21,00%, 10—20 tessatini — 15,84%, 1—10 tessatini — 11,21%, 50—60 tessatini — 7,21% jne. Üsna vähe oli kohti suurusega alla 1 tess., ainult 1,25% üldarvust.

Kui võrrelda kohtade suurusi aastail 1900—1915 ja XIX saj. 2. poolel, võib märgata vähemate kohtade osatähtsuse kasvu.

III

Kohtade eraldamine mõisa- või peamiselt mõisamaast algas Harjumaal 1806., Virumaal 1808., Järvamaal 1822. ja Läänemaal 1828. a.¹⁷ XIX saj. 1. poolel oli see üsna tagasihoidlik.¹⁸ Kuni aastani 1855 müüdi üldse 11 kohta 567 tess. ulatuses. Sellest müüdi ajavahemikus 1806—1810 2 kohta 136,52 tessatini, aastail 1821—1830 4 kohta — 152,59 tess., 1840. a. 1 koht — 48,05 tess. ja aastail

¹⁶ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 269, l. 4, 98, 213, 271.

¹⁷ E. v. Bodisco, Tabelle IV, a; IV, b; IV, c; IV, d.

¹⁸ Andmed järgnevateks kokkuvõteteks vt. E. v. Bodisco, Tabelle IV, e.

1841—1850 4 kohta — 219,54 tess. 1858. aastast peale tehti ostu-müügi-lepinguid juba igal aastal. Kui vaadelda müüki aastakümnete kaupa alates XIX saj. keskpaigast kuni sama sajandi viimase aastakümneni, siis näitas kohtade eraldamine mõisamaast üldist tõusu, nagu nähtub alljärgnevatest andmetest.

Kinnistus-aastad	Kohtade arv	Mõisamaast või mõisamaast ühes talumaa lisanditega eraldatud kogu areaal tess.	Selles talumaad tess.	Mõisamaad läinud talumaast eraldatud kohtade koosseisu tess.	Kokku mõisamaad eraldatud tess.
1851—1860	12	790,57	—	—	790,57
1861—1870	88	2 833,84	—	59,49	2 893,33
1871—1880	297	5 949,00	36,69	318,26	6 230,86
1881—1890	445	8 286,91	44,82	973,65	9 235,74
1891—1899	514	6 412,44	40,11	953,01	7 325,63

Kõige rohkem mõisamaad tessatinides eraldati niisiis sajandi eelviimasel aastakümnel. Talumaast oli seda tehtud teatavasti sajandi viimasel aastakümnel. XIX saj. 2. poolel eraldati mõisamaast üldse 1356 talu kokku 24 262,36 tess., millesse kuulus 121,22 tess. talumaad. Seoses kohtade eraldamisega talumaast oli neisse läinud 2304,69 tess. mõisamaad. Seega oli kokku eraldatud mõisamaad 26 109,83 tess., mis oli tunduvalt enam kui XIX saj. 1. poolel. Kogu saj. kestel eraldati mõisamaast või peamiselt mõisamaast 1367 kohta pindalaga 24 829,36 tess. Selles oli 121,62 tess. talumaad. Et aga seoses kohtade eraldamisega talumaast oli nende koosseisu läinud 2304,69 tess. mõisamaad, siis tõusis mõisamaast eraldatud ala üldse 2702,43 tessatinile.¹⁹

Kõige rohkem läks kohti eraomandiks järgmistel aastatel: 1889 (122 kohta — 2807,79 tess.), 1893 (56 kohta — 1459,72 tess.), 1874 (24 kohta — 1325,47 tess.) ja 1888 (56 kohta — 1274,01 tess.). Teistel aastatel jäi tessatinide arv tuhandest vähemaks.

1900. aastast peale iseloomustavad kohtade eraldamise käiku ja tulemusi järgmised andmed.²⁰ (Vt. lk. 84.)

Võrreldes aastaid 1900—1917 eelmise sajandiga, võib öelda, et nüüd eraldati mõisamaad (suuremal või vähemal määral koos talumaaga) hoopis suuremal määral kui varem. Juba 1903. a. oli eraldatud märkimisväärne areaal, mis jäi maha ainult 1889. ja 1893. aastast. Pärast järgnevat ostu-müügi mõningat vähenemist

¹⁹ E. v. Bodisco, Tabelle IV, e.

²⁰ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 424—427.

Kin- nistus- aastad	Eral- datud kohtade arv	Mõisamaast või mõisamaast ühes talumaa lisanditega eral- datud areaal tess.	Selles talu- maad tess.	Mõisamaad läinud talu- maast eral- datud koht- tade koos- seisu tess.	Kogu eraldatud mõisamaa suurus tess.
1900	110	446,92	23,54	39,66	463,04
1901	117	707,30	38,15	20,90	690,05
1902	118	332,47	2,93	62,24	391,78
1903	55	1 338,39	242,70	257,24	1 352,93
1904	45	517,03	31,09	148,12	634,06
1905	57	994,91	0,33	14,74	1 009,32
1906	72	537,42	18,62	36,08	554,88
1907	53	1 193,70	120,15	27,70	1 101,25
1908	107	2 389,02	36,53	262,52	2 615,01
1909	247	4 824,87	16,63	195,52	5 003,76
1910	201	4 259,75	22,35	353,35	4 590,75
1911	333	10 867,99	118,63	515,57	11 264,93
1912	451	5 297,57	73,50	286,52	5 510,59
1913	261	7 304,95	58,81	204,23	7 450,37
1914	442	3 254,27	102,62	215,14	3 366,79
1915	322	6 219,00	125,17	88,34	6 182,17
1916	114	911,54	30,28	65,78	947,04
1917	204	2 293,13	83,07	33,27	2 243,33

algas uus tõus 1907. aastal, nagu nähtub eelnenud tabelist. Eriti torkavad silma aastad 1909—1915. Eraldatud tessatinide ja kohtade hulk on siin igal aastal suurem kui ühelgi aastal XIX saj. Kõige rohkem oli mainitud perioodil maad läinud eraomandiks 1911. a., järgmisel kohal seisab 1913. ja siis 1915. a. On märkimisväärne, et 1915. ja ka veel 1917. a. on kohtadeks eraldamine mõisamaast intensiivsem kui talumaast.

Aastail 1900—1917 läks mõisamaast eraomandiks üldse 3309 kohta üldsuurusega 53 690,23 tess. Talumaad kuulus sellesse 1145,10 tess. Samal ajal oli läinud talumaast eraldatud kohtadesse 2826,92 tess. mõisamaad. Kogu kohtadeks eraldatud mõisamaa ulatus 55 372,05 tessatinini. Kui talumaast eraldati suuremas ulatuses kohti XIX saj. 2. poolel, siis mõisamaast, vastupidi, läks neid eraomandiks ajavahemikus 1900—1917, võrreldes eelmise sajandiga, üle kahe korra rohkem. Üldse eraldati mõisamaast kahel perioodil kokku 4676 kohta koguareaaliga 78 519,59 tess., millesse oli läinud 1266,72 tess. talumaad. Samal ajal oli talumaa kohtadesse läinud 5131,61 tess. mõisamaad. Seega oli kokku kohtadeks eraldatud 82 384,48 tess. mõisamaad. Mis puutub maakondadesse, siis sealset olukorda iseloomustavad järgmised andmed.²¹

²¹ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 424—427.

Maakond	Kinnistus- aastad	Eraldatud kohtade arv	Nende koguareaal tess.	Selles talumaad tess.	Mõisamaad läi- nud talumaa kohtadesse tess.	Eraldatud mõisamaa kogusuurus tess.
Harjumaa	kuni a. 1899	224	6 207,64	50,55	467,89	6 624,98
	a-il 1900—1917	1566	21 422,05	641,22	1 577,01	22 357,84
	Kokku	1790	27 629,69	691,77	2 044,90	28 982,82
Virumaa	kuni a. 1899	689	5 669,79	31,31	687,90	6 326,38
	a-il 1900—1917	862	15 993,01	109,11	718,71	16 602,61
	Kokku	1 531	21 662,80	140,42	1 406,61	22 928,99
Järvamaa	kuni a. 1899	260	7 045,63	15,86	963,76	7 993,53
	a-il 1900—1917	392	7 714,67	143,58	276,59	7 847,68
	Kokku	652	14 760,30	159,44	1 240,35	15 841,21
Läänemaa	kuni a. 1899	194	5 906,30	23,90	185,14	6 067,54
	a-il 1900—1917	489	8 560,50	251,19	254,61	8 563,92
	Kokku	683	14 466,80	275,09	439,75	14 631,46

Neist andmeist nähtub, et mõisamaast läks aastail 1900—1917 kõigis maakondades suuremas ulatuses (arvestades tessatine) maad eraomandiks kui XIX sajandil. Silmas pidades nii XIX kui ka XX saj., seisab esikohal Harjumaa, millele järgnesid Viru-, Järva- ja Läänemaa.

XIX saj. oli tessatinide hulga poolest esikohal aga Järvamaa, järgnesid Harju-, Lääne- ja Virumaa. Aastail 1900—1917 järgnes Harjumaale Virumaa, siis tulid Lääne- ja Järvamaa.

Nagu talumaast eraldatud kohad (teatud mõisamaa lisanditega või ilma) nii ka mõisamaast moodustatud kohad kas talumaa lisanditega või ilma läksid eraomandiks enamasti müügi teel ja ikkagi peamiselt talupoegadele. Ka siin tuli ette kinkimisi või muid mooduseid. Kuni 1899. aastani läks mõisamaast ühes talumaa lisanditega eraldatud 24 829,36 tessatinist müügi teel eraomandiks 24 484,83 tess., mille rahaline väärtus oli 1 979 626 rbl. 81 kop. Keskmise tess. hind oli 80 rbl. 85 kop.,²² seega kõrgem kui talumaal. Kuid XIX saj. oli mõisamaa kohtade tess. hind võrdlemisi kõikum. 1806. a. maksis tess. näiteks 5 rbl. 22 kop., 1808. a. 304 rbl. 27 kop., 1822. a. 359 rbl. 84 kop., 1896. a. 272 rbl. 37 kop., 1898. a. 198 rbl. 05 kop. Kõige kõrgem oli tess. hind 1827. a. — 1587 rbl. 22 kop.²³ Aastail 1900—1917 kohtadeks eraldatud 53 690,23 tessatinist läks müügi korras eraomandiks 45 993,89 tess. 5 930 299 rbl. 19 kop. väärtuses.²⁴ Tess. keskmine hind oli 128 rbl.

Aastad	Tessatini hind	
	rbl.	kop.
1900	160	25
1901	121	76
1902	222	41
1903	61	26
1904	87	92
1905	58	89
1906	340	47
1907	109	10
1908	70	07
1909	88	27
1910	88	90
1911	83	67
1912	175	48
1913	80	77
1914	181	69
1915	122	77
1916	215	33
1917	478	26

²² E. v. Bodisco, Tabelle V, e.

²³ E. v. Bodisco, Tabelle V, e.

²⁴ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 268, l. 511—518.

94 kop. Kokku eraldati mõisamaast ühes talumaa lisanditega part-sellideks 78 519,59 tess., millest 70 478,72 tess. s. t. 89,75% läks müügi korras eraomandiks väärtusega 7 909 926 rbl. Nagu näeme, oli siin müügiprotsent madalam kui talumaast. Tess. keskmine hind oli 100 rbl. 73 kop. Nii oli mõisamaa kohtadel keskmine tess. hind igati kõrgem talumaa kohtade tess. hinnast. Tess. müügihind üksikutel aastatel ajavahemikus 1900—1917 oli järgmine.²⁵ (Vt. lk. 86.)

Siit nähtub, et kõige madalam oli tess. hind 1903. a. ja kõige kõrgem enne I maailmasõda 1906. a.

Maakonniti oli müüdud mõisamaast kohti järgmises ulatuses.²⁶

Maakond	Kinnistus-aastad	Eraldatud üldareaal tess.	Müüdud tess.	Raha	
				rbl.	kop.
Harjumaa	kuni a. 1899	6 207,64	6 130,60	458 003	98
	a-d 1900—1917	21 422,05	15 969,92	3 220 030	06
	Kokku	27 629,69	22 100,52	3 678 034	04
Virumaa	kuni a. 1899	5 669,79	5 538,95	536 906	57
	a-d 1900—1917	15 993,01	15 436,99	1 111 953	44
	Kokku	21 662,80	20 975,94	1 648 860	01
Järvamaa	kuni a. 1899	7 045,63	7 040,82	485 579	75
	a-d 1900—1917	7 714,67	7 527,91	836 236	81
	Kokku	14 760,30	14 568,73	1 321 816	56
Läänemaa	kuni a. 1899	5 906,30	5 774,46	499 136	51
	a-d 1900—1917	8 560,50	7 059,07	762 078	88
	Kokku	14 466,80	12 833,53	1 249 115	39

Nagu nähtub andmeist, moodustas igas maakonnas müügi teel eraomandiks läinud tessatinide hulk küll suure enamiku kogu eraldatud areaalist, aga müügiprotsent oli siin madalam kui talumaa puhul. Arvestades kogu müügi perioodi, moodustasid müügi teel eraomandiks läinud tessatinid kohtade pindala üldarealist Harjumaal 88,71, Virumaal 79,88, Järvamaal 97,29 ja Läänemaal 98,70%.

Müüdud maa rahaline väärtus, arvestades nii XIX kui ka XX sajandit, oli kõige suurem Harjumaal. Tunduvalt väiksem oli see Viru-, Järva- ja Läänemaal. Ka müüdud maa suurus, nagu nähtub

²⁵ Sealsamas, I. 518.

²⁶ Eesti NSV RAKA, f. 854, nim. 5, s.-ü. 268, l. 511—518.

eespool esitatud andmeist, oli kõige suurem Harjumaal. Virumaa seisib selle poolest Harjumaale kaunis lähedal, hoopis kaugemal aga asetsevad Järva- ja Läänemaa.

Loomulikult sõltus siingi müüdüd maa rahaline väärtus ka maa hinnast. Keskmiselt maksis tess. XIX saj. Harjumaal 74 rbl. 70 kop., Virumaal 96 rbl. 93 kop., Järvamaal 68 rbl. 95 kop. ja Läänemaal 86 rbl. 43 kop.

Aastail 1900—1917 maksis tess. Harjumaal keskmiselt 207 rbl. 89 kop., Virumaal 72 rbl. 3 kop., Järvamaal 111 rbl. 9 kop. ja Läänemaal 107 rbl. 95 kop. Arvestades mõlemaid sajandeid, maksis tess. Harjumaal keskmiselt 207 rbl. 89 kop., Virumaal 78 rbl. 60 kop., Järvamaal 90 rbl. 72 kop. ja Läänemaal 97 rbl. 25 kop.

Mis puutub mõisamaast eraldatud ja järgnevalt eraomandiks läinud kohtade suuruse, siis võrreldes talumaast eraldatutega on siin teatud erinevus. Andmete alusel, mis fikseerivad olukorra 1915. aasta lõpul²⁷, ulatus mõisamaa kohtade arv siis 4832-ni, mis on suurem eraldamisprotsessis tekkinud kohtade esialgsest arvust. Põhjused on samad, millele on viidatud juba talumaa kohtade puhul. Arvesse võetud 4832 kohta jagunesid suuruse alusel järgmiselt.

Tess.	Kohti	Tess.	Kohti
0—1	1986	50—60	72
1—10	1046	60—70	44
10—20	764	70—80	23
20—30	440	80—90	18
30—40	232	90—100	15
40—50	126	üle 100	66

Nagu andmed näitavad, moodustavad domineeriva rühmituse kuni 10 tess. suurused kohad. See rühm haarab 3032 tess., s. t. 62,74% kogu areaalist. Kõige suuremaks rühmituseks on siin omakorda partsellid kuni ühe tessatinini, moodustades 41,10% kogu kohtade areaalist. Järgmisel kohal on partsellid 1—10 tess., moodustades 21,64%, kohad 10—20 tess. moodustavad 15,14%, 20—30 tess. — 9,10%, 30—40 tess. — 4,80%, 40—50 tess. — 2,60%, 50—60 tess. — 1,49% jne.

Nagu näeme, tekkisid mõisamaal (muidugi talumaa lisanditega) hoopis vähemad kohad kui talumaal. Eriti märkimisväärne on siin alla 1 tessatini suuruste partsellide küllaltki suur arv.

²⁷ Andmed vt. Eesti NSV RAKA, f. 845, nim. 5, s.-ü. 269, l. 4, 98, 213, 271.

IV

Kohtade eraldamine senisest mõisamaa-valdusest ja nende muutumine ühel või teisel viisil eraomandiks tähendas nn. väikeomandi²⁸ kujunemist suuromandi kõrvale, mis kuulus mitut liiki mõisatele. Väikeomand kuulus enamikus talupoegadele. 1915. a. lõpul oli näiteks 18 714-st talumaast või peamiselt talumaast eraldatud kohast 18 157, s. t. 97,02% talupoegade omand, 4832-st mõisamaa kohast aga 3234, s. t. 66,92%. Ülejäänud osa oli läinud aadlike, linlaste jt. kätte.

Kohtade esialgne muutumine eraomandiks oli põhilise tähtsusega sündmus senise maavalduse ümberkujunemises. Kui aga tahame teada suur- ja väikeomandi osatähtsust maavaldusest ühel või teisel aastal (mis on vägagi tähtis), siis ainult esialgse eraomandiks muutumise alusel veel üksi selle üle otsustada ei saa. Tuli ette juhtumeid, kus kord ostetud maad läksid uuesti endise või mõne teise suuromaniku kätte, esines maade vahetamist jne. Kõiki neid asjaolusid tuleb arvestada.

Milliseks oli siis kujunenud maavalduse struktuur Eestimaa pärast mitmesuguseid muutusi? Seda on vahest kõige otstarbekohasem iseloomustada seisuga, mis oli kujunenud kodanliku Eesti Vabariigi 1919. a. maaseaduse alusel kavandatud agraarreformi eelõhtul. Selleks ajaks olid muutused maavalduses senistel alustel täiesti või peaaegu täiesti lõppenud. Järgnevalt aga läks juba likvideerimisele mõisamaa-valdus, millel oli senises agraarkorras vägagi tähtis koht.

Kogu põllumajanduslik areaal haaras agraarreformi eel 1 768 672 tessatini. Sellest kuulus suuromandile 1 093 425 tess., s. o. 61,82% ja väikeomandile 675 247 tess., s. t. 38,18%.²³ Niisiis oli suuromand täielikult valitsev. See oli Põhja-Eestis isegi tugevam kui Lõuna-Eestis, kus suuromandile kuulus 55,79 ja väikeomandile 44,21% põllumajanduslikust areaalist. Kõige tugevam oli suuromand Virumaal, kuhu sealsest põllumajanduslikust areaalist kuulus 71,2%, sellele järgnesid Läänemaa 59,9, Järvamaa 59,4 ja Harjumaa 54,2%-ga. Vastavalt sellele oli siis väikeomandisse kõige rohkem maad koondunud Harjumaa — 45,8% seal-

---

²⁸ Termin «väikeomand», nagu see esineb omaaegsetes statistilistes materjalides ja ka käesoleval korral, on muidugi tinglik, sest see haarab majapidamisi mitmesuguses suuruses. Mainitud terminiga tähistatakse käesolevaski töös kõiki neid maid, mis mõisate suuromandisse ei kuulu.

²⁹ Andmed arvutusteks vt. J. O i s m a n. Maareformi teostamine Eestis. — Eesti Statistika. Tallinn, 1922, nr. 6—8, lk. 49 (järgnevalt — Eesti Statistika) ja Kogu statistilisi andmeid Eestist. Tallinn, 1921, lk. 3. Olgu märgitud, et viimati mainitud kogumiku andmete kasutamisel on Järvamaa põllumajanduslikuks areaaliks võetud 271 307 tess., sellest suuromandiks 161 082 ja väikeomandiks 110 225 tess.

sest põllumajanduslikust areaalist, järgnesid Järvamaa 40,6, Läänemaa 40,1 ja Virumaa 28,8%-ga.³⁰

Mis puutub põllumajanduslikult kasutatava ala (põld, heina- ja karjamaa), metsa ja kõlbmata maa jagunemisse suur- ja väikeomandi vahel, siis siin oli kogu kubermangu ulatuses olukord järgmine.³¹

	Põllumaj. kasutatav ala		Mets		Kõlbmata maa	
	tess.	% kogu areaalist	tess.	% kogu areaalist	tess.	% kogu areaalist
Suuromand	554 291	31,33	312 535	17,67	226 599	12,82
Väikeomand	596 003	33,69	39 057	2,22	40 187	2,27

Siit nähtub, et eriti mets, aga ka kõlbmata maa kuulus ülekaalukalt suuromandile, põllumajanduslikult kasutatava maa suhtes oli aga väikeomandil väike ülekaal.

Suuromandi majanduslik kasutamine toimus kahel viisil: otsest suurmaapidamisena ja maa väljarentimise teel. Temale kuuluvast 1 093 425 tessatinist kasutati suurmaapidamisena 846 946 tess., s. o. 77,4%. Välja renditud oli 246 479 tess., s. o. 22,6%,³² osalt mõisa-, osalt talumaana.

Suurmaapidamine oli kõige tugevam Virumaal, kus talle kuulus 80,3% suuromandist, sellele järgnesid Järvamaa 79,7, Läänemaa 75,4 ja Harjumaa 73,9%-ga.³³ Kogu suurmaapidamine hõlmas juba varem nimetatud agraarreformi eel 47,8% kogu põllumajanduslikust areaalist. 52,2%, mis haaras 921 726 tessatini, kuulus nri. väikemaapidamisele.³⁴ Seega oli väikemaapidamine pisut ülekaalus. Võrreldes Lõuna-Eestiga oli see ülekaal aga väiksem, sest seal kuulus väikemaapidamisele 56,47 ja suurmaapidamisele 43,53% kogu põllumajanduslikust pindalast.

Mis puutub väikemaapidamisse, siis sellest moodustas 675 247 tess., s. o. 73,25% väikeomandi ja 246 479 tess., s. o. 26,75% renditud ala, mis asetses osalt talu- ja osalt mõisamaal.

Põllumajanduslikult kasutatav ala, mets ja kõlbmata maa, silmas pidades kogu Eestimaad, jagunes suur- ja väikemaapidamise vahel järgmiselt.³⁵

³⁰ Eesti Statistika, lk. 49.

³¹ Andmed arvutusteks vt. Eesti Statistika, lk. 52.

³² Andmed arvutusteks vt. Eesti Statistika, lk. 52.

³³ Eesti Statistika, lk. 52.

³⁴ Vastavat terminit on siingi kasutatud tinglikult ja sama laadi majapidamiste kohta kui väikeomanditki.

³⁵ Andmed arvutusteks vt. Eesti Statistika, lk. 53.

	Põllumaj. kasutatav ala		Mets ja kõlbmata maa	
	tess.	% kogu areaalist	tess.	% kogu areaalist
Suurmaapidamine	345 236	19,52	501 710	28,36
Väikemaapidamine	805 058	45,51	116 668	6,51

Nii hõlmas siis väikemaapidamine ülekaalukalt põllumajanduslikult kasutatavad alad, suurmaapidamise käes olid aga valdavalt eriti metsad ja ka nn. kõlbmata maa.

V

Muutused maavalduses viisid väikeomandi osatähtsuse kasvule ja ka väikemaapidamistele kuuluva ala teatud laienemisele. Samal ajal toimusid mõningad muutused ka Eestimaa põllumajanduslikus tootmises tervikuna. Kohtade ostmise võimalus innustas peremeest arendama talumajandust, et rajada endale teed mõisast vabaneamiseks ja koha pärisomanikuks saamiseks.³⁶ Ressursid, mida mõis taludest endale kindlustas, soodustasid mõisamajanduse edasiminekut. Põllumajanduse progressi üheks oluliseks tagatiseks oli tööjõu efektiivsuse tõus, milleks aitas kaasa masinate rakendamine suuremas ulatuses.

1867. a. oli Eestimaa põllumajanduses üldse 1147 masinat, nendest külvimasinaid 451, viljalõikajaid 21, heinaniitjaid 53, hoburehasid 170 ja rehepeksumasinaid 453, nende hulgas 31 aurumasinat.³⁷ Võib arvata, et enamik nendest kuulus mõisale. 1910. a. ulatus seda liiki mehhanismide arv 10 375-ni. Rehepeksumasinaid oli 3750, kusjuures 3299 kuulus taludele. Auru-rehepeksumasinaid oli siis 472, nendest 97 talude omad. 1801 külvimasinast kuulus 813 taludele. Viljalõikajaid oli 1069, nendest 680 taludes, heinaniitjaid 1530, neist 596 taludes. Lisaks neile oli 5286 tuulamismasinat, millest taludele kuulus 4538.³⁸ Kasutusele tulid ka vedruäkked, kultivaatorid, mitmehõlmalised adrad, laienes viljavaheldus, kunstväetise tarvitamine jne.

Enne I maailmasõda kuulus Eestimaa Euroopa-Venemaa 50 kubermangust nende hulka, kus põllumajanduslike põhikultuuride

³⁶ Milliseid teid konkreetselt siin või seal tuli käia ja milliseid raskusi võita, see vajab veel lähemat uurimist.

³⁷ Die landwirtschaftliche Statistik von Ehstland im Jahre 1867, nach Kirchspielen zusammengestellt. Reval, 1871, S. 69.

³⁸ Статистика Российской Империи. LXXIX. Сельскохозяйственные машины и орудия в Европейской и Азиатской России в 1910 году. С.-Петербург, 1913, стр. 62—63.

saagikus oli keskmisest kõrgem. Seda illustreerigu järgmised andmed.³⁹

Eriti tubliski oli Eestimaal arenenud kartulikasvatuse. Selle laienemine oli seotud 1870-ndatest aastatest uuesti hoogu läinud viinapõletamisega, mis kasutas üha suuremas ulatuses kartulit. Kui näiteks aastail 1862—1869 kasutati viinavabrikutes aastas keskmiselt 1 397 000 puuda kartuleid,⁴⁰ siis aastail 1910—1914 keskmiselt 11 718 540 puuda.⁴¹ Mõis kasutas viinapõletamiseks

Saagikus ühelt tessatinilt keskmiselt, puudades

		A-il 1901—1910		A-il 1911—1915	
		taludes	mõisates	taludes	mõisates
Eestimaal	talirukis	68	76	81	86
	taliniisu	76	82	85	93
	kaer	53	61	58	67
	oder	64	69	67	72
	kartul	668	648	694	731
Euroopa-Venemaa 50 kubermangus	talirukis	50	61	59	70
	taliniisu	57	64	70	78
	kaer	50	58	55	65
	oder	51	57	56	62
	kartul	410	455	495	554

mitte ainult oma majapidamisest saadud, vaid ka taludest ostetud kartuleid ja seda koguni kasvavas ulatuses. Et talupoeg raha vajas, tuli tal kartulikasvatust laiendada. Kartul sai talle üheks olulisemaks tuluallikaks. Talude kogusaagid hakkasid ületama mõisate omi. 1908. a. ulatus näiteks mõisate kartulisaak 1 125 046 ja talude oma 1 736 260 setvertini. 1913. aastal olid vastavad arvud 1 468 659 ja 2 118 879.⁴²

Tähelepanndavad olid nihked ka karjamajanduses, eriti seoses suurema rõhu asetamisega piimakarjale ja piimandusele alates XIX saj. viimasest aastakümnest peale. Kasvas meiereide arv ja sinna toodud piima hulk. Kui 1860-ndatel aastatel oli Eestimaal ainult üks meierei, siis 1880-ndatel aastatel oli neid 11; 1890-ndatel 34 ja 1912. a. 144. 1912. a. toodi nendes 24 407 639 toopi piima 2157 majapidamisest,⁴³ seega siis mitte ainult mõisatest. Karjan-

³⁹ Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год десятый. Петроград, 1917, стр. 75, 83.

⁴⁰ Andmed kokkuvõtteks vt. E. v. Bodisco, S. 30.

⁴¹ Andmed vt. Обзор Эстляндской губернии. Ревель, 1911—1915 lõik «Промышленность заводская и фабричная».

⁴² Обзор Эстляндской губернии за годы 1908 и 1913.

⁴³ Обзор Эстляндской губернии за 1912 год, табл. № 22.

duse arendamine nõudis tähelepanu pööramist põldheina ja sööda-juurvilja kasvatamisele. Mõis oli siin mõnel määral talumajapidamistest ees. Nii saadi 1912. a. põldheina mõisates 2 617 173, taludes 1 953 669 puuda, söödajuurvilja mõisates 1 278 891 ja taludes 1 149 514 puuda.⁴⁴

VI

Uue korra juurdumine Eestimaa maavalduses ei vähendanud talurahva mõisavastast võitlust, millel oli teatavasti sajanditepikkune ajalugu. See võitlus ei saanudki lõppeda, sest suurmaaomanik oli endiselt talurahvahulkade julm ekspluateerija. Kuna talurahva eri kihid tundsid mõisa rõhumist erinevalt, olid ka nende taotlused erisugused. Eestimaa rentnike ja ostukohtade peremeeste seisukohti väljendavad üsna oluliselt Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi, Nissi, Kuusalu, Kullamaa, Rapla, Maarja-Magdalena (Koeru) ja Vaivara põllumeeste seltside ning mitmete valdade talupoegade poolt esitatud arvamused Eestimaa kubermangu komiteele või otsestalt kubernerile 1903. aastal.⁴⁵ Üldised taotlused on kõige paremini kokku võetud Tallinna Eesti Põllumeeste Seltsi esitises. Seal öeldakse, et talupojad on koormatud ränkade maksude ja kohustustega. Rentnike olukord on raske, sest rendi pidev suurendamine ähvardab nad lõplikult laostada. On vaja kindlaks määrata rendi kõrgeim määr vastavalt koha tuludele, kusjuures maa hindajateks olgu erapooletud spetsialistid. Leiti, et vabalepingu põhimõtet rendilepingu sõlmimisel on vaja piirata. Seniseid kuueaastasi lepinguid peeti liiga lühiajalisteks. Minimaalseks rendiajaks soovitati 24 aastat. Teetegemise kohustust peeti talupoegadele ebaõiglaseks, see tuli ümber korraldada. Kuuendikumaa tuli tunnistada uuesti talumaaks. Pastoraatide maad tuli võõrandada talupoegade kasuks. Pastorite tegelemist maapidamisega ei peetud üldse otstarbekohaseks, kuna see viib nad ära nende päristöö juurest, teeb ekspluataatoriteks ja kisub poliitikasse. Taotleti ka kirikumaksude õiglasemat jaotamist talude ja mõisate vahel. Nõuti postimoona andmise ümberkorraldamist, mõisate osavõttu tööjõuetute ülalpidamisest jne. Nissi Põllumeeste Seltsi arvates saaks talumajandus alles siis kindlale alusele, kui talupojad on muutunud maaomanikeks. Selle eesmärgi saavutamiseks tuli läbi viia talumaa sundmüük Riikliku Talurahva Põllupanga kaasabil maa väärtuse õiglase takseerimise alusel. Üldiselt oldi arvamisel, et mõisnike võim maa omavalitsuses tuleb murda. Maa omavalitsus tuli ümber korraldada ja kindlustada talupoegade osavõtt sellest, mida loeti talumajanduse edasiarengu seisukohalt väga oluliseks. Kubermangukomitees, kus peeti silmas ikkagi rüütel-

⁴⁴ Там же, табл. № 20.

⁴⁵ Эстляндская губерния. С.-Петербург, 1903, стр. 138—145.

konna huve, säärate taotluste rahuldamiseks vajalikke samme ei astunud. Nagu märgitud, esitasid seltsid need taotlused, millest olid huvitatud ostu- ja rendikohad. Kuid mõisavastase võitluse hoopis ohtlikumaks lõõgijõuks oli maata ja vähese maaga talurahvas, kes moodustas üle poole maa elanikkonnast ja kelle olulist osa mõis otseselt ühel või teisel viisil ekspluateeris. See osa talurahvast mõistis, et neil on vähe maad või see puudub üldse seepärast, et laiad maa-alad on täiesti ebaõiglaselt ja vajaduseta käputäie suurmaomanike käes. Käesoleva artikli ülesanne ei ole mõisavastase võitluse lähem käsitletu. Olgu ainult märgitud mõned momendid.

Esimene vapustav löök mõisale tuli seoses 1905.—1907. a. revolutsiooniga. Rahvaasemike kogu koosolek Tartu ülikooli auals 1905. a. detsembris nõudis mõisnike eesõiguste kaotamist, kloostri-, rüütelkonna, stifti- ja kroonumaade konfiskeerimist, kuundeniku- ja kvoodimaa eksproprieerimist kogukondade kasuks, talumaade kohustuslikku müüki, rendilepingute sõlmimist 12 aastaks, teoorjuse täielikku likvideerimist, talupoegade vabastamist teede tegemise ja küüdikohustusest, kõigi seaduste kaotamist, mis ei lase talupoegadel oma maaga soovikohaselt talitada (välja arvatud need kitsendused, mida üldine kasu nõuab) jne.⁴⁶

Eesti tööliste ja talurahva relvastatud ülestõusu ajal 1905. a. lõpul, mis haaras enamiku Harjumaast, osa Järva- ja Pärnumaast, põletati ja purustati Eestis üle 120 mõisa. Ule 100 neist asus Põhja-Eestis, eriti Harjumaal.⁴⁷ Tsarism surus revolutsiooni küll maha, aga mõisavastase võitluse ülesanded jäid. Hoopis võimsam löök tuli Suurelt Oktoobrirevolutsioonilt, mis avas uued teed maaküsimuse lahendamiseks. Teatavasti kuulutas II ülevenemaalise nõukogude kongressi poolt heaks kiidetud leninlik maa-dekreet välja kõigi mõisamaade konfiskeerimise ja kogu maa ülemineku rahva kätte.⁴⁸ Vastavalt sellele tuli Eesti töörahva ja sõjaväelaste nõukogu 24. nov. 1917. a. otsuse kohaselt seisma panna väljaspool linna piiri asetsevatelt maadelt rendi maksmine ja ostusummade ning muude maa peal olevate hüpoteegivõlgade tasumine. Era-, kroonu-, stifti- ja kirikumõisates tuli viivitamatult kontroll sisse seada. Kõik mainitud mõisate omanikud, rentnikud või nende asetäitjad olid kohustatud mõisate varandused üle andma valla töörahva nõukogude poolt volitatud isikutele. Rüütelkonna mõisad võeti Eesti Keskomavalitsuse kätte põllutöökoolide, eeskujulike majapidamiste jne. sisseseadmiseks.⁴⁹

Kuna nõukogude võim oli Eestis esialgu ajutine, siis katkes ka agraarküsimuse lahendamine mainitud dekreedil alusel. Kuid senise suuromandi päevad Eestis olid siiski loetud. Kodanlik Eesti

⁴⁶ «Uudised», 1905, nr. 93.

⁴⁷ Vt. Eesti NSV ajalugu II. Tallinn, 1963, lk. 409.

⁴⁸ Eesti NSV ajalugu III. Tallinn, 1971, lk. 70.

⁴⁹ Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Tallinn, 1957, lk. 452.

Vabariik, lähtudes kodanluse võimu kindlustamise huvidest, taastas küll eraomandi maavaldusele, kuid senine mõisnike, kiriku jne. suurmaaomand läks ikkagi likvideerimisele Asutava Kogu poolt 10. okt. 1919. a. vastuvõetud maaseaduse alusel.

О ЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЭСТЛЯНДИИ В КОНЦЕ XIX И В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Я. Конкс

Резюме

В первой части настоящей статьи показано, как Эстляндские феодалы непременно должны были отказаться от своей монополии на землю и перейти к ее продаже крестьянам. Это было обусловлено главным образом необходимостью организовать феодальные помещичье хозяйство по-капиталистически. Юридическую основу для продажи дало крестьянское положение 1856 года. Но продажа земли крестьянам была только новой формой эксплуатации их со стороны помещиков.

Во второй части статьи коротко характеризуется продажа крестьянской земли во второй половине XIX века. Более обстоятельно рассматривается тот же вопрос в первых двух десятилетиях XX века на основе архивных материалов, которые у нас до сих пор еще не использовались.

В третьей части статьи на основе разных материалов характеризуются экономические предпосылки и обстоятельства, способствовавшие крестьянам при купке земли.

В четвертой части дается сравнительный обзор удельного веса крупной и мелкой земельной собственности, крупного и мелкого землепользования и сельскохозяйственного использования земли вообще в 1899 и 1918 годах.

VON DEM GRUNDEIGENTUM IN ESTLAND AM ENDE DES 19. UND AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

J. Konks

Zusammenfassung

Im ersten Abschnitte des vorliegenden Artikels wird eine Übersicht gegeben davon, warum eigentlich die Estländischen Feudalherren beginnen mussten ihr Land den Bauern zu verkaufen. Die juristischen Grundlagen dazu kamen mit dem Bauerngesetze vom Jahre 1856. Der Verkauf des Landes an die Bauern war aber eigentlich eine neue Form ihrer Ausbeutung.

Im zweiten Abschnitte wird zuerst eine kurze Übersicht von dem Verkauf des Bauernlandes in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts gegeben. Dann folgt eine mehr detaillierte Behandlung desselben Problems in den ersten zwei Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts. Diese Behandlung stützt sich auf die Quellen, die man bisher noch nicht benutzt hat.

Im dritten Abschnitte werden auf Grund der verschiedenen Materialien die wirtschaftlichen Voraussetzungen und Bedingungen behandelt die es den Bauern ermöglichten das Land zu kaufen.

Und in vierten Abschnitte wird vergleichend das spezifische Gewicht des Gross- und Kleinlandeigentums, der Gross- und Kleinlandwirtschaft und die Bodenbenutzung überhaupt in den Jahren 1899. und 1918. behandelt.

KODANLIKU EESTI JA ROOTSI SUHTED 1918. A. LÖPUL — 1919. A. ALGUL

K. Jaanson

Eesti kodanluse välispoliitilisi püüdlusi ja kodanliku Eesti välispoliitikat tema algaastail imperialistlike suurriikide, piiririikide ja Nõukogude Venemaa suhtes on küllaltki põhjalikult käsitletud. Vähem on puudutatud kodanliku Eesti suhteid neutraalsete riikidega, kelledest tulevad kõne alla eeskätt Skandinaaviamaad, eriti Rootsi. Ajaliselt ühe tähtsaima lõigu moodustab periood septembrist 1918 järgmise aasta alguseni, millal eesti kodanlus tegi rea katseid tõmmata Rootsit kõrvale neutraliteedi teelt ja haarata ta kaasa Nõukogude-vastasesse interventsiooni. Need püüded teenisid otseselt Antandi imperialistide huve.

Alates 1918. a. kevadest viibisid Skandinaavias eesti kodanluse «välisdelegatsiooni» liikmed. Nende kontaktid sealsete valitsustega ja viimaste esindajatega jäid aga esialgu juhuslikeks ja pinnapealseteks. Elavnemine algas septembris 1918 väliste asjaolude mõjul. Mõlema imperialistliku bloki omavaheline võitlus oli lahendumas Antandi kasuks. Keiserliku Saksamaa lõpp lähenes. Oli selge, nagu ütles tollal V. I. Lenin, et «... rahvuslik kodanlus ei püsiks pärast Saksa okupatsioonivägede lahkumist ainustki päeva ja sellepärast... see kodanlus müüb nüüd oma isamaad kõigile edasi».¹ See moodustas ühe eelduse Antandi interventsiooniks Nõukogude Venemaa vastu Baltimail.

Kontaktide elavnemine eesti kodanluse «välissaadikute» ja Skandinaavia riikide valitsusesindajate vahel septembrist novembrini 1918 toimus kahe probleemi raamides: 1) Rootsi (*resp.* Skandinaavia riikide) vägede saatmine Eestisse ja 2) Balti—Skandinaavia liidu kavad. Mõlemad olid omavahel tihedalt seotud, kusjuures kontaktid polnud ainult kahepoolsed. Kogu elavnemine algas väliste asjaolude mõjul ning sellest võtsid elavalt osa ka

---

¹ V. I. Lenin. Ettekanne Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee, Moskva Nõukogu, vabriku- ja tehasekomiteede ja ametiühingute ühisel istungil 22. oktoobril 1918. — Teosed. 28. kd., lk. 102—103.

Antandi esindajad. Alustame probleemist, mis kerkis päevakorda varem, nimelt sõjavägede saatmisest.

A. Piip märgib, et eesti kodanluse «välisdelegatsiooni» liikmed alustanud läbirääkimisi «välisest sõjalisest abist» pea ühel ajal Skandinaavias ja «liitlaste mail». Esimese daatumina seda laadi tegevusest märgib ta 1. oktoobrit 1918, mil J. Tõnisson kõnelnud Rootsi vägede Eestisse saatmisest.² Tegelikult algasid J. Tõnissoni vastavad sammud varem. Juba septembri teisel poolel tegi ta Rootsi välisministrile ettepaneku «saata Eestisse üks kuni kaks polku Rootsi sõjaväge».³ 22. septembril käis J. Tõnisson mereminister E. Palmstierna juures ning esitas viimasele soovi, et Rootsi «kindlustaks» Asutava Kogu valimisi Eestis, saates sinna sõjaväeüksusi «kaitseks» bolševike vastu.⁴ E. Palmstierna arvas, et sellega peaksid nõus olema nii Antant kui ka Saksamaa, kuid viimane ei annaks kunagi oma nõusolekut. Tema suhtumine J. Tõnissoni soovi polnud aga sugugi eitav. Kaheksa päeva hiljem pöördus ta selle teema juurde tagasi. Kõneldes olukorrast «Balti provintsidest», konkreetsemalt Eestis, mõõnis ta, et oleksid sakslased sealt ära, võiks olla Rootsi ülesanne seal «... vastavalt rahvusvahelisele ülesandele korda alal hoida...»⁵

Pinna sondeerimine «rahvusvaheliselt» poolt ei lasknud end samuti oodata. Septembri lõpul või oktoobri algul pöördus USA *chargé d'affaires* Stokholmis Rootsi valitsuse poole järelepärimisega, kas see ei saadaks vägesid Eestisse, et pärast Saksa vägede tagasitõmbumist seal «... korda alal hoida...» Rootsi uurija T. Gihl märgib, et valitsus pidas vähesoovitavaks laskuda sellisesse avantüüri, kuid teisest küljest arvas ta, et Rootstile võidakse saada avaldada ka survet, mis teeb vastuseisu raskeks. Ilmselt sama kõnelusega on seotud USA *chargé d'affaires*'i teade 12. oktoobrist 1918 Stokholmist USA riigisekretärile Rootsi välisministri informatsiooni kohta, et Eesti okupeerimine Rootsi poolt olevat sisemistel põhjustel teostamatu.⁷ Juhime tähelepanu asjaolule, et T. Gihli käsitluses jääb Rootsi valitsuse seisukoht vähem kindlaks. Seda peame konstateerima uuritava küsimuse suhtes hiljemgi. Analoogilise palvega Rootsi vägede ja Baltimaade suhtes pöördus enne 15. oktoobrit Rootsi välisministri poole ka Inglismaa *chargé d'affaires* R. Clive. Oma vastuses avaldas J. Hellner kaht-

² A. Piip. Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.—1918. aastal dokumentides ja mälestustes. Tartu, 1934, lk. 337, 360.

³ P. Vihalem. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917—1920). Tallinn, 1960, lk. 161.

⁴ E. Palmstierna. Orostid II. 1917—1919. Politiska dagboksanteckningar. Stokholm, 1953, s. 208.

⁵ E. Palmstierna. Orostid II, s. 214.

⁶ T. Gihl. Den svenska utrikespolitikens historia IV. 1914—1919. Stockholm, 1951, s. 389.

⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia, vol. II, Washington, 1932, p. 838.

lust, kas Rootsi valitsus on nõus endale sellist ülesannet võtma. Põhjuseks tõi ta relvade nappuse. R. Clive palus välisministrit siiski asjale mõelda. J. Hellneri arvates oli R. Clive ilmselt saanud oma valitsuselt instruksiooni teha kõik, et veenda Rootsit võtma endale see ülesanne.⁸

14. oktoobril kirjutas E. Palmstierna, et mitmest küljest püütakse tõmmata Rootsit Eestimaale, «... et kaitsta maad bolševike vastu, kui sakslased lahkuvad». Konservatiivide liider A. Lindman oli pöördunud peaminister N. Edeni poole sooviga, et USA presidendi tähelepanu juhitaks ohule, mis tekiks Saksa vägede lahkumisega Soomest ja Baltikumist. E. Palmstierna arvas, et A. Lindman soovib nähtavasti siduda Rootsit palvega W. Wilsonile, kes peab vastama: «Hoidke ise seal kordal!»⁹

15. oktoobril 1918. a. esitas välisminister küsimuse Salakomiteele.¹⁰ Tema üllatuseks näis sotsiaaldemokraatide liider H. Branting seal kalduvat arvama, et ülesanne tuleb vastu võtta. Hiljem tõmbunud ta siiski tagasi. Salakomitee liitunud J. Hellneri seisukohaga. «Clive sai järelikult eitava vastuse,» kirjutas välisminister.¹¹ T. Gihl märgib, et pärast Salakomitee ärakuulamist otsustas valitsus jääda äraootavale seisukohale.¹² Sündmuste edasine kulgu näib seda kinnitavat.

E. Laamani järgi oli Rootsi välisminister oktoobri algul peetud läbirääkimistel «relvastatud toetuse saamiseks Rootsist» esialgu vastanud eesti kodanluse «välissaadikutele» soodsalt, kuid tingimusel, et selleks ka Antant ja Saksamaa nõusoleku annaksid, ning lubanud küsimuse esitada valitsusele.¹³ Et Rootsi samme ei loetaks Antandi vastu suunatuiks, sondeerinud Kopenhaagenis asuvad «välissaadikud» Antandi arvamust sealse Inglise sõjalise esindaja juures ning hiljem lasknud seda teha oma Londoni esindajal ka Inglise valitsuse ees.¹⁴ Nii kirjeldas asja A. Piip. Kuid ülaltoodu valgusel olid need sammud ju tegelikult asjatud. Siinkohal peab märkima, et kuigi eesti kodanluse «välissaadikute» püüded saada toetust Rootsi sõjavägede näol vastasid täiesti Antandi poliitikale ja olid üheks vahendiks katsetes tõmmata neutraalseid Skandinaavia riike kaasa Nõukogude-vastasesse interventsiooni, toimus rida Antandi-poolseid vastavaid samme siiski «välissaadikute» teadmata. Üks välisdelegatsiooni liikmeid

⁸ J. Hellner. *Minnen och dagböcker*. Stokholm, 1960, s. 455—456.

⁹ E. Palmstierna. *Orostid II*, s. 221.

¹⁰ Salakomitee koosnes Rikstagi poolt nimetatud isikutest (tavaliselt parteide liidrid), kes arutasid kuningaga välispoliitilisi küsimusi, mis pidid jääma saladusse. 1921. a. asendati see väliskomisjoniga.

¹¹ J. Hellner. *Minnen och dagböcker*, s. 456.

¹² T. Gihl. *Den svenska utrikespolitikens historia*, s. 389.

¹³ E. Laaman. *Eesti iseseisvuse sünd*. — Eesti rahva ajalugu, lisakõide I. Tartu, 1936, lk. 355.

¹⁴ A. Piip. *Tormine aasta*, lk. 337.

nentis otseselt, et septembri lõpul või oktoobri algul 1918 olid inglased teinud Rootsi valitsusele «... ettepaneku Eestit liitlaste nimel okupeerida, kuna aga meie Skandinaavia delegatsioonil sellest polnud aimugi».¹⁵

22. oktoobril sai A. Piip Londonis teada, et Inglise välisminister peab kõige paremaks korraldada Nõukogude-vastast võitlust «... Rootsi kaudu, millele peaks liituma Briti laevastiku ilmumine Balti merele...» 26. oktoobril andis ta Inglise valitsusele kirja ühenduses eesti kodanluse Skandinaavias asuvate tegelaste palvega Rootsi valitsusele vägede saatmiseks Eestisse «korra alalhoidmiseks». Selleks paluti ka Inglise valitsuse nõusolekut. Samas avaldati soovi, et Inglise valitsus müüks Eesti Ajutisele Valitsusele 40 000 püssi, 40 000 000 padrunit ja kuulipildujaid ning soovitaks «... nende ülevedu Rootsi poolt Eestisse.»¹⁶ Neil A. Piibu sammudel polnud aga enam mingit algatuslikku iseloomu. Antandi soovid olid Rootsi valitsusele teada juba ammu varem. Kõige enam võisid need olla vaid Antandile ettekäändeks järgneva jaoks.

31. oktoobril jõudis Rootsi valitsuseni memorandum, milles kajastusid ka A. Piibu esitatud soovid.¹⁷ Inglise lisasid «abiobjektidena» veel Läti ja Leedu, «abipalve» aga laiendasid ka Taanile ja Norrale.¹⁸ Ettevoetud abinõust teatati ka Ühendriikidele, paludes toetust.¹⁹

E. Palmstierna märkis, et Rootsilt tahetakse Baltikumi jaoks instruktoreid, 40 000 püssi ja võimalikult ka paar tuhat meest. Välisministriks, kes oli palunud sakslased kohale jätta, vastati Inglise saatkonnast, et neid ei saa usaldada. E. Palmstiernagi arvas, et on teadmata, kas saksa sõdurid «... sooviksid angažeeruda selliseks ettevõtteks»²⁰ 1. novembril arutas Rootsi valitsus kaua «Eesti küsimust». Peaminister N. Edén oli igasuguse sekkumise vastu. E. Palmstierna mõõnis aga — vähemalt oma päevikus —, et ollakse «rahvaste liidu» eelstaadiumis, mis aga võib peale panna selliseid «korrakohustusi». Tema sõnade järgi olnud enamus valitsusest arvamusel, et alles pärast seda, kui Rahvasteliidu alused on selged ja antakse «üldine mandaat», võib Rootsilt ning teistelt neutraalidelt oodata valmisolekut sekkumiseks. Üksmeel valitsenud aga selles suhtes, et instruktoreid võib vaja-

¹⁵ F. Kull. Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal. Tartu, 1933, lk. 191.

¹⁶ A. Piip. Tormine aasta, lk. 324—326; Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), f. 20, nim. 1, s.-ü. 6, l. 2.

¹⁷ Vt. E. Palmstierna, Orostid II, s. 229.

¹⁸ Vt. A. Piip. Tormine aasta, lk. 326; T. Gihl. Den svenska utrikespolitikens historia, s. 389, ENSV ORKA, f. 20, nim. 1, s.-ü. 6, l. 3.

¹⁹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia, vol. II, p. 839—840.

²⁰ E. Palmstierna. Orostid II, s. 229.

duse korral saata.²¹ See langeb üldjoontes kokku T. Gihli hinnanguga, et pärast Inglise palvet oktoobri lõpul säilitas Rootsi valitsus ettevaatliku hoiaku.²²

29. oktoobril andis Inglise *chargé d'affaires* Taani valitsusele üle memorandumi vägede ja relvade saatmise kohta. «Näib, et kumbagi ettepanekut ei võetud vastu entusiasmi,»²³ kommenteeris seda USA esindaja Taanis.

Nii eelnesid Saksa okupatsiooni lõpule Eestis Inglise ja USA jõupingutused tuua siia Saksa okupatsioonivägede asemele «bolševike lämmatamiseks «antantofiilsed» vabastavad väed».²⁴ Eeskätt pidanuksid need olema Rootsi (*resp.* Skandinaavia riikide) omad. Selles tegevuses abistasid Antanti elavalt eesti kodanluse «välissaadikud». Eesti töörahva seisukohta väljendas 10. oktoobril 1918. a. toimunud bolševike partei Tallinna komitee laiendatud koosolek, mis naelutas häbiposti eesti kodanluse, kes oli pöördunud Rootsi ja Antandi maade poole sõjalise abi saamiseks.²⁵ Antandi ja «välissaadikute» tegevus kulmineerus oktoobris 1918. 1. novembril polnud aga Rootsi valitsuse koosolekul selge, keda tuleb teisel pool Balti merd «aidata». 2. novembril kurtis E. Palmstierna, et on teadmata, keda Rootsi peab Eestis aitama: «... maamarssal von Stykki (nii on tekstis — K. J.), kes toodi võimule Saksa tääkide poolt, Tõnissoni või mõnda muud demokraatlikku gruppi.»²⁶ 5. novembril oli E. Palmstierna lantšil Inglise *chargé d'affaires*'i juures. Mereminister märkis, et inglased tahavad Rootsile survet avaldada Eestimaa suhtes. Kui tema aga palunud nimetada uusi Läänemere riike, nende pealinnu, juhtivaid riigimehi, piiritingimusi, ajutisi konstitutsioone, jäänud R. Clive igale küsimusele vastuse võlgu. Nüüd küsinud E. Palmstierna: «... mida ja keda tõepoolest tahetakse, et me peaksime toetama.»²⁷

Vägede saatmiseks Baltikumi ja abi andmiseks relvade näol siinsele kodanlusele Skandinaavia riikide poolt oleks võinud määravaks saada Rootsi valitsuse seisukoht. Nagu nägime, polnud selle kõigi liikmete suhtumine säärasesse aktsiooni sugugi täielikult eitav. Liberaalide ja sotsiaaldemokraatide valitsust toetati paremalt poolt, kus «Svensk Tidskrift» novembri algul kutsus

²¹ Sealsamas, lk. 230.

²² T. Gihl. Den svenska utrikespolitikens historia, s. 389.

²³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia, vol. II, p. 843.

²⁴ V. I. Lenin. VI ülevenemaaline erakorraline tööliste, talupoegade, kasakate ja punaarmeerlaste saadikute nõukogude kongress 6.—9. novembrini 1919. — Teosed. 28. kd., lk. 131.

²⁵ Ulevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost I (XIX sajandi 90. aastad — 1920). Tallinn, 1961, lk. 305.

²⁶ E. Palmstierna. Orostitid II, s. 230.

²⁷ Sealsamas, lk. 232.

Rootsit kõigi tema käsutuses olevate vahenditega takistama «Läänemereprovintside» liitumist taas Venemaa külge, nimetades, seda, kui see peaks juhtuma, õnnetuseks Rootsi jaoks.²⁸ Juba oktoobris (vt. USA *chargé d'affaires*'i teade riigisekretärile 12. oktoobrist eespool) ilmnes aga, et pidurdavaks momendiks sellisele «abistamisele» on siseolukord. Oktoobri lõpu situatsioonis nägi mereminister tõsist dilemmat: ühelt poolt kohusetunne võidelda bolševismiga ja teiselt poolt ettevaatlikkus, millele sundis rahutus Rootsi tööliskonnas. «Kui me sekkudes satume võitlusse «Venemaa vabariigiga», tuleb lainetus Rootsis», nentis ta.²⁹ Võimalikke siseraskusi, kui Rootsi üksusi saadetakse väljapoole riigi piire, arvestati valitsuses 1. novembril.³⁰ Novembri jooksul muutus olukord abistajatele veelgi raskemaks. Revolutsioon Saksamaal andis tugeva tõuke töölisliikumisele Skandinaavias. Väga terav revolutsiooniline olukord kujunes Rootsis,³¹ tugevnes tööliklassi võitlus Taanis.³² Vägede saatmine Nõukogude riigi vastu oleks olukorda veelgi teravdanud.

Novembri keskpaiku teatas Norra välisminister vastuseks Inglise ettepanekule, et tema valitsus ei saa seda sammu ette võtta, kuna Storting ei annaks selleks oma nõusolekut.³³ 19. novembril informeeris A. Piip Inglise välisministrit, et kava anda relvi Skandinaavia kaudu tuleb lugeda teostamatuks ja palus need seepärast lähendada Inglise laevastikuga.³⁴ Viimase tulekut ootas innukalt ka E. Palmstierna. Juba 9. novembril oli ta pea- ja välisministrile teinud ettepaneku eemaldada väinadest miinitõkked, et Inglise laevastik Läänemerre pääseks. Rootsi mereministrit oli nimelt informeeritud plaanist Inglise laevastiku retkeks Petrogradi ja Tallinna suunas.³⁵ Katsed Skandinaavia riikide kaasatõmbamiseks Nõukogudevastasesse interventsiooni Baltikumi kaudu polnud sellega veel lõppenud, kuid edaspidi toimusid need teistsugustes tingimustes ja osalt ka teistsuguste vahenditega.

* *
*

²⁸ «Svensk Tidskrift», 1918, nr. 7, s. 519.

²⁹ E. Palmstierna. Orostitid II, s. 229.

³⁰ Sealsamas, lk. 230.

³¹ A. C. Кан. История скандинавских стран. М., 1971, стр. 189.

³² Vt. V. I. Lenin. Kõne ülevenemaalisel naistööliste kongressil 19. novembril 1918. Teosed. 28. kd., lk. 162—163; V. I. Lenin. Kõne Presnja rajooni tööliskonverentsil 14. detsembril 1918. Sealsamas, lk. 329—330.

³³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Russia, vol. II, p. 843.

³⁴ A. Piip. Tormine aasta, lk. 339—340.

³⁵ E. Palmstierna. Orostitid II, s. 235.

Rootsi (*resp.* Skandinaavia) vägede Eestisse (*resp.* Baltikumi) saatmisega seostus samal perioodil teise küsimusena Balti — Skandinaavia liidu kava. 1918. aasta teisel poolel ja hiljem mälestustes figureeris see mitmesuguste nimetuste all — «Balti — Skandinaavia föderatsioon», «Balti liit», «Läänemere riikide liit» jne. Kuna kõigis neis oli ühiseks jooneks see, et sellesse liitu oleksid pidanud kuuluma Skandinaavia ja Balti riigid, võib öelda, et tegemist oli sisuliselt ühe kavaga. Siinkohal märgime, et sellise koostisega moodustis polnud sugugi ainuke Läänemere piirkonnas plaanitatavatest. Näiteks arutatud Inglise valitsusringkondades 1918. aasta suvel elavalt Suur-Poola projekti, mis pidanuks ühendama ka Baltimaid.³⁶ Sellised ja Skandinaavia riikide omavahe- lise ühenduste kavad jäävad meie vaatlusest välja.

Nagu juba nägime, avaldati septembri teisest poolest alates Rootsi valitsusele korduvalt soovi, et see saadaks oma väeüksusi Eestisse. Oktoobri keskpaiku seostus sellega Balti — Skandinaavia liidu kava. 14. oktoobril kommenteeris E. Palmstierna oma päevikus Rootsi Londoni saadikult saabunud kirja. Kiri teatas, et Inglise ja Soome ringkondades pidi kõneldama Rootsi, Norra, Taani ning Soome grupeerimisest ühisesse föderatsiooni, mis kaitseks nende huve nii Saksamaa kui bolševistliku Venemaa vastu. Juhtiv osa pidi kuuluma Rootsile. Kuna asja arutati Inglise välisministeeriumis, informeeris saadik sellest oma valitsust ja soovis saada instruksioone.³⁷ Et föderatsioon ei pidanud piirduma ainult nimetatud riikidega, seda ilmutab E. Palmstierna edasine arutelu. Mereminister arvas, et Antant ei peaks ette kirjutama, kuidas tuleks korraldada vahekordi Põhjas. Lähenemine peaks kasvama seestpoolt, mitte tekkima mõnede riikide mõjul kunstlikult. «Mis on näiteks ühist Eestil ja Norral?» esitas ta küsimuse. E. Palmstierna mõõnis, et see võib olla pinna sondeerimine eesmärgiga tulevases «Rahvaste Liidus» väikeriike kokku grupeerida saavutamaks kergemini «eksekutiivse võimu» organiseerimist. Sama oli arvanud ka välisminister.³⁸

Järelikult oli Rootsi valitsuse liikmeile selge plaanitatava föderatsiooni eesmärk. E. Palmstierna jätkab oma päevikus «Eestimaa küsimuse» käsitlemisega. Valitsuse liikmete hulgas olnud ülekaalus arvamus, et kuni tagajärjed pole selged, peab käituma reserveeritult. Ule Läänemere minekuks on vaja Saksamaa luba. Edasi on olemas risk konfliktiks bolševikega ja see võib kaasa tuua tagasimõjusid kodus. Lõpuks märkis mereminister, et alltekstina läbinud arutelu siiski mõte, et moodustamisel olev Rahvasteliit võib Rootsit koos Taani ja Norraga kohustada

³⁶ H. Arum äe. Kodanliku Eesti osast Nõukogude-vastase Balti liidu loomise püüetes aastail 1919—1921. — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, VIII köide. Tallinn, 1959, lk. 261.

³⁷ E. Palmstierna. Orostid II, s. 220.

³⁸ Sealsamas.

«... kaitsma tsivilisatsiooni üritust Baltikumis ja sellisel juhul oleks meil raske öelda «ei»».³⁹

Balti—Skandinaavia liidu ideel oli tolele ajaks juba teatud väike ajalugu. A. Piipu ja K. R. Pustat on nimetatud laiema Balti liidu — kuhu pidid kuuluma ka Skandinaavia riigid — idee esitajateks.⁴⁰ Samal ajal on ammu teada, et J. Tõnisson kõneles juba 1917. a. suvel Leedu, Läti, Eesti, Soome ja Skandinaavia rahvaste ühinemisest. Vastav pioneerlus ei tekitanud vaidlusi ka 1937. aastal. Ilmar Tõnisson kõneles enne A. Piibust ja K. R. Pustast, kes «... panid lootuse peamiselt põhjarahvastele ja Lääne-Euroopaale...», siis aga Jaan Tõnissonist, kes «... meie orientatsiooni laiendas Skandinaaviale».⁴¹ Esimesel pilgul näib tegemist olevat vassinguga, mida lahendab vaid järeldus, et kodanlike poliitikute silmis pidi mõlemate kavade vahel olema teatud kvalitatiivne erinevus.

Erinevus ilmneb, kui vaadelda Balti — Skandinaavia liidu idee arengut 1918. aastal. Juba 1917. aasta novembris täheldati Antandi huvi Skandinaavia liidu mõtte vastu, kuhu ka Soome liitumine polnud välistatud.⁴² Dokumentaalne tõend pärineb jaanuarist 1918. 10. (23.) jaanuaril külastasid Inglise *chargé d'affaires'i* Petrogradis Fr. O. Lindley'd Eesti kodanlikud tegelased J. Poska, J. Vilms ja J. Seljamaa. Sel puhul märkis Fr. O. Lindley oma välisministrile, et Balti provintside tulevik tuleb võtta tõsiselt kaalumisele. Eesti kodanluse esindajad olid talle teatanud, et Saksamaa poolt olevat neile tehtud ettepanek «iseseisvuseks» Saksa protektoraadi all, see aga suurendaks määratult viimase tugevust. Seepärast näis Fr. O. Lindley'le soovitav, et Balti provintsid «... saaksid sõltumatuks ja moodustaksid bloki Skandinaavia, Soome ja võib-olla Poolaga».⁴³ Miski ei vihja sellele, et idee oleksid Fr. O. Lindley'le andnud Eesti kodanluse esindajad.

Samuti ei esitatud Balti — Skandinaavia liidu ideed kohtumisel Rootsi välisministriga 16. märtsil 1918, kuigi viimasega vestles peamiselt selle omaaegne püstitaja Eestis — J. Tõnisson. 22. aprillil 1918 kinnitati «välissaadikute» poolt Inglise välisministeeriumile, et ka orienteerumine Skandinaaviale olevat eba populaarseks muutunud Soome Saksamaa-suunitluse tõttu.⁴⁴

³⁹ Sealsamas, lk. 221.

⁴⁰ Vt. E. Uustalu. The History of Estonian people. London, 1952, p. 194.

⁴¹ I. Tõnisson. Eesti välispoliitika I. — «Akadeemia», 1937, nr. 3, lk. 162; vt. ka A. Piip. Nüüdne maailmapoliitika. Tartu, 1932, lk. 103.

⁴² A. Törnngren. Anteckningar från resor i Skandinavien. — «Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland», CXXLIII. Helsingfors, 1934, s. 107.

⁴³ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia. vol. II, p. 815—816.

⁴⁴ K. Hovi. Die Orientierung der estnischen Auslandsdelegation im Frühjahr 1918. — «Publikationen des Instituts für Allgemeine Geschichte. Universität Turku, Finnland». Nr. 5, Studien, S. 71.

Alates 1918. a. suvest kerkib Balti — Skandinaavia liidu idee Eesti kodanlike poliitikute hulgas taas päevakorda. On aga ise-loomulik, et nüüd pole sellega seotud mitte eesti kodanluse «välisdelegatsiooni» Skandinaavias viibivad «delegaadid», vaid hoopis Antandi riikides asuvad A. Piip ja K. R. Pusta. Andmeid K. R. Pusta huvist Balti — Skandinaavia liidu vastu enne kirjeldamisele tulevaid sündmusi pole õnnestunud leida. A. Piip pidas aastavahetusel 1917/1918 Skandinaavia föderatsiooni teisejärguliseks, nimetades seda majanduslikult nõrgaks.⁴⁵

Sündmuste käik ise on A. Piibu ja K. R. Pusta eri perioodidest pärinevate ülestähenduste ja mälestuste järgi järgmine: 21. juunil 1918. a. toimunud jutuaJamisel A. Piibu, E. Virgo ja Inglise välisministeeriumi esindaja J. Y. Simpsoni vahel rääkinud esimesed «... Skandinaavia föderatsioonist kui tuleviku kindlast võimukompleksist, eeldusega, et see mõte on vastuvõetav liitlastele». J. Y. Simpson vastanud, et Antandile peaks Skandinaavia föderatsioon olema täiesti vastuvõetav. 25. juulil esitanud A. Piip J. Y. Simpsonile nn. «eramärgukirja», milles muuhulgas oli ka küsimus: «Mis mõtleb Briti valitsus Skandinaavia liidu üle, ühes arvatud Eesti...».⁴⁶

1923. aastal märkis K. R. Pusta, et just 1918. aasta suvel Pariisis olevat koostatud Balti liidu moodustamise kava. Peale kahe poolaka, ühe soomlase ja K. R. Pusta olnud selle koostamise juures veel H. Branting.⁴⁷ Viis aastat hiljem kirjutas Pusta, et pärastisele Rootsi peaministrile H. Brantingile «... võlgneme koguni autoriteetse julgustuse oma Balti liidu poliitikale... mida Brantingil oli julgust ennustada... juulikuus 1918, meie kokkusaamistel Pariisis Poola delegaadi Dmovski juures»⁴⁸.

Pärast Teist maailmasõda ilmunud mälestustes toob K. R. Pusta aga «esimese Läänemere Liidu kava» koostamisajaks 13. novembri 1919. Kaaskoostajaks olnud A. Piip. «Õieti väljendasime me tookord konkreetsel kujul mõtteid, mis olime vahtanud oma delegatsioonist ning soome ja läti kolleegidega Stokholmis, Londonis ja Pariisis...», lausus ta selle sündmuse kohta.⁴⁹ Sedasama kinnitas A. Piip juba varem, kui ta kirjutas, et andis «prof. Simpsoni soovil» 9. novembril 1918. a. talle üle memorandumi Balti liidu kohta alustel, mis olid koos K. R. Pustaga Pariisis kokku seatud.⁵⁰ Arhiivis säilinud liidukava koopia pealiskiri

⁴⁵ «Eesti», 31. detsembril 1917 (13. jaanuaril 1918).

⁴⁶ A. Piip. Tormine aasta, lk. 292, 294—295.

⁴⁷ X. А р у м я з. За кулисами «Балтийского союза». (Из истории буржуазной Эстонии в 1920—1925 гг.), Таллин, 1966, стр. 22; Н. А р у м я з. Kodanliku Eesti osast Nõukogude-vastase Balti liidu loomise püüetes aastail 1919—1921, lk. 261.

⁴⁸ K. R. Pusta. Eesti iseseisvus *de facto* ja *de jure*. — «Kaitse Kodu», 1928, nr. 3, lk. 151.

⁴⁹ K. R. Pusta. Saadiku päevik I. (Geislingen), 1964, lk. 46.

⁵⁰ A. Piip. Tormine aasta, lk. 330.

näitab, et see kava antud üle 28. oktoobril.⁵¹ Võimalik, et on mõeldud vana kalendrit.

«Liidu» koosseisude võrdlemine näitab, et nii K. R. Pusta kui ka A. Piibu kõigi kavade puhul on tegemist ühe ja sama moodustisega, kuhu oleksid pidanud kuuluma Skandinaavia riigid, Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola.⁵² A. Piibu «memorandumis» oli neile lisatud Saksamaa. Ilma Saksamaata vastas «liidu» koosseis täpselt Fr. O. Lindley kavale. Kõik need moodustised erinesid J. Tõnissoni omast sellega, et neis eksisteeris ka Poola.

Neist mitmesugustest eri aegadest pärinevatest teadetest võib teha järgmised järeldused: 1) Eesti kodanluse «välissaadikud» Antandi riikides puutusid Balti — Skandinaavia liidu kavaga 1918. aastal kokku kahel korral — juunis-juulis ja oktoobri lõpul—novembri algul; 2) esialgu ei jõutud juttudest kaugemale, paberilepanek toimus teisel etapil.

Kuid siis polnud Balti — Skandinaavia liidu idee enam mingi originaalne leiutis. Oktoobri esimesel poolel ilmus «Manchester Guardian'is» rida artikleid üldpealkirjaga «Balti küsimus». Teine neist oli pühendatud Eestile. Viimane lõppes visandiga Balti liidust. Sinna pidanuksid kuuluma Rootsi, Taani ja Läänemere idaosa maad — Eesti ja Läti.⁵³ Rootsi valitsusele oli taoline kava, nagu nägime, teada juba oktoobri keskpaiku. Selles, et Inglismaa oktoobri lõpul nõudis kõigilt Skandinaavia riikidelt sõjaväeüksuste ja relvade saatmist Baltimaile, kaasa arvatud Leedu, võib näha sammu edasi «eksekutiivse» iseloomuga Balti — Skandinaavia liidu loomise poole. A. Piibu ja K. R. Pusta poolt novembri algul kirjupandud kaval polnud enam mingit algatuslikku iseloomu, nagu A. Piibu 26. oktoobri kirjalgi. E. Laaman märkis, et A. Piibu «Balti liidu orientatsiooni» olevat toetanud «eriti» Inglise Stokholmi saadik ja hilisem Pariisi rahukonverentsi Balti komisjoni esimees sir Esme Howard.⁵⁴ K. R. Pusta nimetas enda poolt «1918. aasta talvel» avaldatud Balti liidu põhikirja kava ristiisade hulgas Prantsuse poliitikuid Albert Thomas'd ja Andre Honnorat'd.⁵⁵

Balti — Skandinaavia liidu idee ei katke novembri algusega. Edasi eksisteerib ta aga juba muutunud ajaloolises olukorras. Saksamaal puhkenud Novembrirevolutsioon teravdas klassivahekordi ka Skandinaavia riikides. Kahe imperialistliku bloki oma-

⁵¹ ENSV ORKA, f. 20, nim. 1, s.-ü. 6, l. 21—25.

⁵² Vt. H. Arumäe. Kodanliku Eesti osast Nõukogude-vastase Balti liidu loomise püüetes aastail 1919—1921, lk. 261; A. Piip. Tormine aasta, lk. 331; K. R. Pusta. Saadiku päevik I, lk. 46; ENSV ORKA, f. 20, nim. 1, s.-ü. 6, l. 23.

⁵³ «Manchester Guardian», Oct. 3, 4, 7, 15, 1918.

⁵⁴ E. Laaman. Välisdelegatsiooni aeg. — Jaan Tõnisson töös ja võitluses, Tartu, 1938, lk. 206.

⁵⁵ K. R. Pusta. Eesti iseseisvus *de facto* ja *de jure*, lk. 154.

vaheline võitlus lõppes Antandi võiduga, kes ruttas nüüd laiendama interventsiiooni Nõukogude Venemaa vastu. Saksa vägede kaitse all hakkas Eesti territooriumil kujunema kodanlik vabariik.

Vältimaks võimu üleminekut revolutsiooniliselt meeletatud töörahvale pidas Saksa okupatsioonivägede juhtkond pärast revolutsiooni puhkemist Saksamaal vajalikuks Eestis võimule upitada kodanlus.⁵⁶ 11. novembril 1918. a. tegevust alustanud Ajutise Valitsuse nõrkus paljastus aga juba sama kuu lõpuks. See ajendas otsima «abi» väljastpoolt. Kõrvuti taotlustega saada seda senistelt okupatsioonivõimudelt, Antandilt ja Soomest tehti rida katseid ka Skandinaavias, eeskätt Rootsis. Viimaseid on seni vähem käsitletud.

26. novembril võttis Ajutine Valitsus vastu otsuse «saata Stokholmi saatkond sõjalise abi muretsemiseks». Selle koosseisu määrati 3 isikut — E. Laaman, J. Goldarbeiter ja F. Kull.⁵⁷ Sama päeva õhtul väljus «saatkond» tema käsutusse antud väikesel aurikul Tallinnast Stokholmi suunas.⁵⁸ Ilmselt eristamaks «välisdelegatsioonist» hakati seda «saatkonda» juba tollal nimetama «eridelegatsiooniks», millist terminit tarvitati hiljemgi. Lühiduse eesmärgil jääme selle juurde meiega. «Eridelegatsioon» jõudis Stokholmi 29. novembril.⁵⁹

«Eridelegatsiooni» peamiseks ülesandeks oli algul mitmesuguste palvete edasiandmine Antandi esindajaile Stokholmis. E. Laamani esituses järgneb palvele kaitsta eesti kodanlust ja saata Antandi sõjalaevastik ja dessant Tallinna ja Narva-Jõesuusse viimasena soov, «... et selle võimatuse korral lubataks abi paluda Soomelt ja Rootsilt». Antandilt abi taotlejana vaadeldi «eridelegatsiooni» ka Stokholmi «Dagens Nyheter'i» artiklis, mis oli tehtud F. Kulli intervjuu alusel. Viimane avaldas «parimaid lootusi», et Antant, kes «meie võitluses peab nägema osa oma suures sõjaretkes nõukogude vägede vastu, saab andma meile relvi». «Kuni selle relvad jõuavad saabuda, peaksid meie arvates mõned briti sõjalaevad Eesti randade juures aitama kaasa rahustada meeli,» arvas F. Kull.⁶¹ Siinkohal ei puuduta me «eridelegatsiooni» sidemeid Antandi esindajatega.

Veel oli «eridelegatsiooni» ülesandeks Stokholmist relvi ja laskemoona osta.⁶² Delegatsiooni kulude katteks oli F. Kull rahan-

⁵⁶ Vt. Eesti NSV ajalugu III. 1917. aasta märtsist kuni 50-ndate aastate alguseni. Tallinn, 1971, lk. 113.

⁵⁷ Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. Tallinn (1919), 26. XI 1918, prot. 18, IV.

⁵⁸ F. K u l l. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 167—168.

⁵⁹ ENSV ORKA, f. 66, nim. 18, s.-ü. 39, l. 225.

⁶⁰ E. L a a m a n. Eesti iseseisvuse süünd, lk. 384; vt. ka ENSV ORKA, f. 66, nim. 18, s.-ü. 39, l. 225.

⁶¹ «Dagens Nyheter», 30 nov. 1918.

⁶² F. K u l l. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 168.

dusministeeriumilt saanud 25 000 rootsi krooni, millest ta 5500 kohe loovutas J. Poskale.⁶³ Allesjäänud summa oli relvade ostmiseks liiga väikene, kuid Tallinnas hellitatud lootust, et «eridelegatsioonil» õnnestub ehk Rootsist varustust hankida krediidi peale, samuti lubati raha järele saata.⁶⁴ F. Kull märgib end Rootsi välisministrile visiidi teinud olevat eesmärgiga Rootsi valitsuselt mingil teel sõjariistu hankida. «Põhimõtteliselt polnud välisministril midagi sõjariistade andmise vastu, kuid rootslastel endilgi polnud neid kuigi palju tagavaraks. Tähtsaimaks takistuseks aga osutus see, et parlamendi pahempoolne enamus välisministri arvates selleks kunagi oma nõusolekut ei annaks,» võttis F. Kull hiljem kokku visiidi tulemuse. Isiklikult lubanud minister F. Kulli palvet valitsuses siiski toetada. Seejärel siirdus F. Kull mereminister E. Palmstierna poole. «Oli sõbralikem mees valitsuses,» iseloomustas F. Kull teda, «kuid sotsialistina ei saanud ta meie soovi juba põhimõtteliselt toetada.»⁶⁵

Rootsi valitsuselt «eridelegatsioon» relvi ei saanud, kuid lubati neid omal kulul Rootsist osta ja Eestisse vedada. Selleks aga puudus «eridelegatsioonil» raha.⁶⁶

«Eridelegatsiooni» tegevusest detsembri esimesel poolel on suhteliselt vähe andmeid. Skandinaaviamaid interventsioonist osa võtma mõjutama oli ta liialt kergekaaluline. Põhiküsimusi lahendati mujal.

Endiselt oli päevakorral Balti — Skandinaavia liidu idee. 26. novembril 1918 «The Times'is» ilmunud Läänemere probleeme käsitlev artikkel kinnitas, et Balti liit Soome, Rootsi, Taani ja Leedu vahel saab olema üheks abinõuks, mis tagab Läänemere muutumise avatud mereks.⁶⁷ «Päevaleht» kommenteeris seda saksa lehtede järgi. Talle näis võõrastav, et loetus puudusid Läti ja Eesti. Ajaleht arvas, et nähtavasti peetakse loomulikuks, kui esimene Leedu, teine Soomega lähemasse ühendusse astub.⁶⁸ Detsembri algul kõneles «Morning Post» Skandinaavia ja Balti-maade ühtekoondamisest seoses Inglismaa huvidega.⁶⁹ Jaanuaris 1919 tegi «Svensk Tidskrift» inglise ja prantsuse ajakirjanduse alusel järgmised järeldused Inglismaa poliitiliste eesmärkide kohta Läänemere piirkonnas. Rootsi ajakirja arvates võis «ilma suurema riskita» väita, et Inglismaa rahuloluga tervitaks mingit tugevamas või lödvemas vormis ühendust Põhja-Euroopa väike-riikide — Skandinaaviamaade, Soome ja Eesti, Läti ning Leedu vahel. Ei pidanud puuduma ka vihjed, et juhtiv positsioon selles «Põhja-Euroopa konföderatsioonis» saaks osaks Rootsile. Ajakiri

⁶³ ENSV ORKA, f. 66, nim. 18, s.-ü. 39, l. 225.

⁶⁴ F. Kull, Esimesi Eesti diplomaate, lk. 168.

⁶⁵ Sealsamas lk. 173.

⁶⁶ Sealsamas, lk. 173—174.

⁶⁷ K. Moltke, De baltiske folks frihedskamp. Skive, 1949, s. 172.

⁶⁸ «Päevaleht», 8. detsembril 1918.

⁶⁹ «Morning Post», Dec. 14, 1918.

leidis, et sellise projekti teostumine Inglismaa seisukohast oleks peaaegu ideaalne: 1) Inglise laevastik saaks takistamatu sissepääsu ja tegevusvabaduse Läänemerele ning 2) Inglismaal «... kui Põhja-Euroopa riikide konföderatsiooni ristiisal ja hool-dajal oleksid piiramatud võimalused kasutada oma kasuks vältima-tuid ja kindlasti nii sagedasi kui ka kestvaid vastuolusid selle eri-suguste liikmete vahel».⁷⁰

Ikka seostus «Balti liidu» selline kava Rootsi valitsuse liik-mete jaoks «kohustustega» Eestimaal. 11. detsembril märkis E. Palmstierna, et üha enam saab selgeks, kuidas kaks voolu Antandis tahavad omistada Rootsile erilist, tema jaoks ebaloomu-likku «Läänemere rolli». «Vana süsteemi mehed» pidid tahtma üles ehitada Euroopas ühtset «Põhja» eesotsas Rootsiga, mis haa-raks ka Soome ja Baltikumi. Teine, «patsifistlik suund» pidi samuti heameelega nägema nende riikide grupeerumist, et vähen-dada väikeriikide arvu Rahvasteliidus. Erinevus nende suundade vahel polnud ilmselt eriti selge ka mereministrile, sest ta jätkas: «Kuidas ka ei oleks, peavad need plaanid tegema meid veel enam ettevaatlikuks, mis puutub kohustustesse Eesti küsimustes. Agi-tatsioon selleks kestab...»⁷¹

Kuigi novembri lõpul oli Inglise valitsusringkondade poolt heaks kiidetud nn. vabatahtlikest interventsiooniväeosade formeeri-mine Skandinaaviamaades,⁷² peab täpsustama, et detsembri esi-mesel poolel ei vihja veel miski, nagu oleks seda käsitletud juba palgasõdurite värbamisena, nagu hiljem «vabatahtlikkust» raken-dati. Eeskätt oodati Skandinaavia riikidelt ilmselt veel siiski regu-laarvägede saatmist. Norra ajakirjanduses levisid teated: USA president W. Wilson nõudvat, et Norra ja Taani kumbki 25 000 ja Rootsi 75 000 meest sõjakäiguks Vene enamlaste vastu annaks jne.⁷³ Kuuldused kõnelesid, et ka Norra vägede «vahiteenistuse» kohaks pidid saama Baltimaad.⁷⁴

Taktika muutus detsembri keskpaiku. Kui vägede nõudmine Skandinaavia riikidelt polnud seni tagajärjekaks osutunud, otsustati alustada palgasõdurite värbamist. Hiljem, jaanuaris, kinnitas Reuteri agentuur «autoriteetsetele Taani allikatele» vii-dates, et mitmesuguste «vabatahtlike» ekspeditsioonide ettevalmis-tamine Skandinaaviamaades pidi tõestama, et Skandinaavia valitsused ei aruta ühist interventsiooni Baltikumis.⁷⁵ Hetkel, kui alustati palgasõdurite värbamist, ei mõeldud aga ilmselt veel, et

⁷⁰ «Svensk Tidskrift», 1919, nr. 1, s. 60—61.

⁷¹ E. Palmstierna. Orostid II, s. 259.

⁷² Eesti NSV ajalugu III, lk. 134.

⁷³ «Päevaleht», 11. detsembril 1918; vt. ka «Päevaleht», 16. ja 17. detsemb-ri 1918.

⁷⁴ E. Danielsen. Norge-Sovjetunionen. Norges utenrikspolitik overfor Sovjetunionen 1917—1940. Oslo, 1964, s. 55.

⁷⁵ «Evening Standard», Jan. 23, 1919.

see saaks asendada vägede saatmist. Mõnede andmete järgi läbi-rääkimised selle üle, et Skandinaavia valitsused võtaksid endale «valveteenistuse» endistes Venē «Läänemere provintside», keetsid jaanuarini.⁷⁶ Vabatahtlike värbamine, mida alustati, näib olevat pigem ettevalmistus «valveteenistuse» üleandmiseks skeemi järgi, mille jaanuari algul visandus F. Ström.⁷⁷ Raske on öelda, kellelt ja millal tuli konkreetne korraldus palgasõdurite värbamise taktika kasutamiseks. Selle algus Eesti ja Rootsi vahelistes suhetes on aga täpselt dateeritav. Ühtlasi algas sellega palgasõdurite värbamine Skandinaaviast Baltikumi üldse. Juhime tähelepanu asja-olule, et ajaloolises perspektiivis oli tegemist sammuga tagasi — varem oli Skandinaavia riikidelt nõutud regulaarvägesid osalema Nõukogude-vastases interventsioonis. Kartus selle ees, mis ütleb oma maa avalik arvamus ja eeskätt tööliklass, oli nende valit-sustele andnud jõudu vastu seista.

17. detsembril sai «eridelegatsioon» liige F. Kull K. Pätsilt telegrammi «... otsekohe kuni tuhat meest vabatahtlikke angažee-rida». Selle alusel paigutati «Dagens Nyheter'isse» vastav kuulu-tus.⁷⁸ Oma osa püüti varjata «Dagens Nyheter» märkis F. Kullilt kuulnud olevat, et tegemist polevat Eesti valitsuse poolt algatatud ettevõttega, see ei olevat soovi avaldanud rootslastelt sellist abi saada.⁷⁹ Kuigi tosin aastat hiljem tegi F. Kull teatavaks sündmuste tõelise käigu, mida kinnitab ka nende sisemine loogika, püüavad «eraalgatuse» teooriat hiljemgi kaitsta nii E. Laaman kui ka teos «Eesti Vabadussõda».⁸⁰

Värbamise algus näis F. Kullile paljutootav. Ta teatas Tal-linna, et oleks võimalik saada ligikaudu tuhat meest, makstes neile umbes 600 000 krooni kuus Stokholmis ja 100 000 Tallinnas.⁸¹ Sellest informeeris K. Päts 20. detsembril Ajutist Valitsust. Otsus-tati O. Strandman «... ühes Sõjaministeeriumi esitajaga kohe Stokholmi saata vabatahtlike väesalga asjus läbi rääkima».⁸²

⁷⁶ E. D a n i e l s e n. Norge-Sovjetunionen, s. 55.

⁷⁷ 10. jaanuaril 1919 ilmus Rootsi pahempoolsete sotsiaaldemokraatide hää-lekandjas «Folkets Dagblad Politiken» F. Strömi artikkel «Rootsi teel sõtta». Selle mõttekäik oli järgmine. Algul nõudis Antant Rootsilt suhete katkestamist Nõukogude Venemaaga. Siis taheti, et Rootsi oma vägedega osaleks sõjas Nõu-kogudema vastu. Rootsi valitsus vastas, et vägesid ilma Riksdagi nõusolekuta riigi piiride taha saata ei saa, see oma nõusolekut aga ei annaks. Nüüd otsus-tati väed asendada vabatahtlike värbamisega — «... algab kolmas vaatus». Pla-neeritav vabatahtlike üksus satub teisel pool Läänemerd raskustesse. Rootsis alustatakse võimsat agitatsiooni ametliku «abi ekspeditsiooni» lähetamiseks. Siis võib ka Riksdagilt kergemini luba loota, sest on juba vaja päästa meie «vaba-tahtlikku armeed».

⁷⁸ F. K u l l. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 189—190.

⁷⁹ «Päevaleht», 24. detsembril 1918.

⁸⁰ E. L a a m a n. Eesti iseseisvuse sünd, lk. 433; Eesti Vabadussõda 1918—1920 II. Tallinn, 1939, lk. 58.

⁸¹ ENSV ORKA, f. 2315, nim. 1, s.-ü. 22, 1. 8.

⁸² ENSV ORKA, f. 19, nim./2, s.-ü. 157, l. 26; Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a., 20. XII 1918, prot. 40, V.

Samal ajal asus «eridelegatsioon» ka ise juba läbirääkimistesse rootslastest ohvitseridega, kes pidanuksid «meeskonna» koostama. Läbirääkimisi peeti peamiselt kahe isikuga — «krahv Hamiltoni ja major Hageriga».⁸³ A. L. Hamiltoni suunas käimasoleva värbamise juurde 21. detsembril C. G. Mannerheim.⁸⁴ 26. detsembriks jõudsid Tallinna A. L. Hamiltoni ja majori koostatud vabatahtlike palgatingimused. Eeskujuks olevat olnud ligi aasta varem Soomes kehtinud vastavad normid. Kindralstaabi ohvitseriga tulnuks sõlmida «spetsiaalne kontrakt», mis nägi ette kõigepealt aastapalga (12 000 krooni) maksmist Stokholmi panka ja seejärel veel koha-pealset tasu 500 krooni kuus. «Hariliku kontrahi» järgi jagunesid vabatahtlikud nelja klassi. Esimese moodustasid kõrgemad ohvitserid kaptenist alates. Neile oleks tulnud maksta iga kuu Stokholmis arvele 900 krooni ja Eestis pihu peale 450 Soome marka. Teise klassi moodustasid ohvitserid kuni kaptenini, kes pidid saama vastavalt 600 krooni ja 300 marka. Kolmandaks olid alamohvitserid — 300 krooni ja 200 marka, neljandaks alamväelased — 150 krooni ja 150 marka. Kõigile lisandus veel reis, ülalpidamine, korter, ühekordsed kulurahad ja pension järglastele palgasõduri surma puhul, needki vastavalt klassidele suuremad ja vähemad.⁸⁵ F. Kull palkama siiski ei asunud, kuna «eridelegatsioonil» puudus selleks raha.

Otsus saata O. Strandman Stokholmi palgasõdurite värbamist jätkama ilmutab tähtsust, mis küsimusele anti. Põllutööminister O. Strandman oli alates 16. detsembrist 1918 ka välisministri asetäitja.⁸⁷ 21. detsembril volitas valitsus O. Strandmani Stokholmis laenu saamise üle läbirääkimisi pidama.⁸⁸ 23. detsembril käsitles Ajutine Valitsus taas rootsi palgasõdurite küsimust. Sõjaministerium pani ette «otsekohe telegraafi teel» Rootsi 600 000 krooni (mis võrdus 1000 mehe esimese kuu palgaga Stokholmis) saata ja «viibimata nende väljasõitmist nõuda». Otsustati Stokholmi telegrafeerida, et «saatkond krediidiga teel, hiakaku ettevalmistusi tegema».⁸⁹ 27. detsembril teatas K. Päts Maanõukogus: «Rootsist on ettepanek tulnud, et seal võiks umbes tuhande vabatahtliku ümber kokku saada... Ajutine Valitsus võtab selle abi vastu.»⁹⁰

⁸³ F. Kull. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 191.

⁸⁴ H. Hamilton. Dagböcker 1917—1919. Stockholm, 1956, s. 353.

⁸⁵ ENSV ORKA, f. 2315, nim. 1, s.-ü. 23, l. 96.

⁸⁶ Sealsamas.

⁸⁷ Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 16. XII 1918, prot. 36, I, 3 ja III, 1.

⁸⁸ Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 21. XII 1918, prot. 41, VII.

⁸⁹ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 157, l. 29; Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 23. XII 1918, prot. 42, IV, 1.

⁹⁰ Maanõukogu protokollid 1917—1919. Tallinn, 1935, lk. 343.

O. Strandman, kaasas rootsi rahvusminister H. Pöhl ning ohvitser V. Mutt, jõudis Stokholmi kas 24. või 25. detsembril.⁹¹ F. Kulli sõnade järgi teinud O. Strandman jõulu viimasel pühal koos tema ja H. Pöhliga visiidi Rootsi välisministrile. Neid võetud küll vastu sõbralikult, kuid teatatud, et Rootsi valitsus ei või «... anda ei sõjaväge ega riiklikku varustust».⁹² 26. detsembril teatas «The Times» Rootsi välisministri eitavast vastusest Eesti valitsuse «eriagendi» palvele saata väeüksus. Välisminister põhjendas keeldumist vajadusega saada selleks parlamendi luba, see aga pidi kokku tulema jaanuari keskel ja keelduks siis tõenäoliselt sanktsiooni andmast.⁹³ Siin kuskil on nüüd ajahetk, kus palgasõdurite värbamine saab tähtsamaks regulaarvägede hankimise soovist. Mõned päevad hiljem võime Rootsi teise valitsusliikme kirjutises kohata seisukohta, mis põhimõtteliselt langeb ühte välisministri omaga, omades aga samas nihkeid suunas, mida hiljem püüti teostada. Oma päeviku veergudel oli E. Palmstierna 30. detsembril heameelega valmis lubama «vabatahtlike» minemist Baltikumi, kuid arvas, et Rootsi väeüksusi sinna saata ei saa: «See tähendaks vaid alustada uut Läänemerepoliitikat, mille kandmiseks meil pole küllalt selgroogu.»⁹⁴

O. Strandmani üle nädala veninud viibimine Stokholmis oligi seotud palgasõdurite üksuse värbamise ettevalmistamisega. Kohutumised A. L. Hamiltoniga algasid 1918. aasta sees (26. või 27. detsembril) ja toimusid peaaegu päevast päeva.⁹⁵ A. Piip kirjutab O. Strandmani läbirääkimistest Stokholmis, et need toimunud «peamiselt sõjaliste ringkondadega» ja arutatud Rootsi «abivägede» formeerimist.⁹⁶ O. Strandman kohtus ka Rootsi sõjaministriga, kellele ta olevat tutvustanud olukorda Eestis. Sõjaminister soovitanud palgasõdurite organiseerijaks H. O. Hjalmarsoni. Tollega kohtus O. Strandman 2. jaanuaril.⁹⁷ Samal päeval teatati «The Times'ile» Stokholmist, et H. O. Hjalmarson on valitud Eestisse mineva palgasõdurite üksuse juhiks. Kõne all oli «vähemalt» kolm tuhat meest.⁹⁸

Rootsi sõites oli O. Strandmani käsutada 3 miljonit marka. Seda summat aga vähendati järk-järgult ja lõpuks jäi järele mõnikümmend tuhat.⁹⁹ Ilmselt oli õigus F. Kullil, et seda põhjustas rahavajadus Soomes,¹⁰⁰ kust palgasõdurite saamine just samal

⁹¹ F. Kull. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 191; A. Piip. Tormine aasta, lk. 360.

⁹² F. Kull. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 199.

⁹³ «The Times», Dec. 27, 1919.

⁹⁴ E. Palmstierna. Orostid II, s. 268.

⁹⁵ H. Hamilton. Dagböcker 1917—1919, s. 355, 356, 360.

⁹⁶ A. Piip. Tormine aasta, lk. 360.

⁹⁷ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 6.

⁹⁸ «The Times», Jan. 3, 1919.

⁹⁹ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 6.

¹⁰⁰ F. Kull. Esimesi Eesti diplomaate, lk. 191—192.

ajal reaalsemaks osutus. See ei tähenda aga, et Tallinnas Rootsi «abist» loobunud oleks. Vana-aastaõhtul saatis O. Strandmanni Tallinna telegrammi, nõudes enam raha ja teatades, et «meeskond» siis «saadav». Telegramm jõudis Helsingi kaudu sihtkohta 2. jaanuaril.¹⁰¹ Samal päeval kohustas Ajutine Valitsus välissaatkonda Londonis saatma linade müügist saadud rahast miljon krooni Rootsi.¹⁰² 4. jaanuaril soovis sõjaminister Eestisse tuleva Soome kindralina näha M. Wetzert, kuna see pidi olema vastu võetav ka rootslastele.¹⁰³

O. Strandmanni visiidi puhul ilmnes ka otseselt kodanliku Eesti poliitikute osa Antandi käsilastena Rootsi kaasatõmbamisele aktsioonidesse teisel pool Läänemerd. O. Strandmann saatis F. Kulli ja J. Goldarbeiteri laenu saamise asjus Antandi esindajate juurde. Inglise küsinud kohe, millise tagatise kodanliku Eesti valitsus annab ja palunud memorandumit sisse anda. «Seadsime viimase kokku, kirjeldasime kõik, ka Rootsi aktsiooni. Siis oldi palju lahkem. Konsul olla kolm kuud Rootsit Balti aktsiooni jaoks õhutanud, aga asjata. Kui Rootsi nüüd välja astub, saame inglasele raha,» teatas O. Strandmann Ajutise Valitsuse koosolekul 7. jaanuaril 1919.¹⁰⁴ Ka näib toodud fakt kinnitavat juba varem väidetut: «läbirääkimised» Skandinaaviamaade osavõtuks «valveteenistusest» Baltimail veel kestid.

Ka astus O. Strandmann kontaktidesse sõjavarustuse hankimiseks. Kõne all olid relvad mauseritest kahe lennukini ja laske-moon.¹⁰⁵ Läbirääkimised H. O. Hjalmarsoni ja A. L. Hamiltoniga lõppesid 5. jaanuaril kokkuleppega, et mõlemad rootslased sõidavad Tallinna koha peal tingimusi uurima.¹⁰⁶ O. Strandmann jõudis Tallinna tagasi 7. jaanuaril.¹⁰⁷ Samal päeval andis ta oma sõidust aru valitsuse koosolekul. Mingeid lepinguid ta sõlminud ei olnud. Küll oli aga pandud liikuma palgasõdurite värbamise kampaania, mis selle organiseerijate arvates pidi asendama Skandinaaviamaade regulaarvägede osavõttu Nõukogude-vastasest interventsioonist.

O. Strandmanni visiidi edukust pidi suurendama rootsi rahvusministri kaasasolek. Sellesse ametisse oli Ajutise Valitsuse poolt 11. detsembril 1918 kinnitatud H. Pöhl.¹⁰⁸ Viimase esimeseks teadaolevaks ministriülesandeks oli siis propageerida Rootsis kodanlikku Eestit. Rahvusministeerium kui selline alustas tööd alles

¹⁰¹ ENSV ORKA, f. 20, nim. 1, s.-ü. 72, l. 13, 14.

¹⁰² Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 2. I 1919, prot. 48, II, 2.

¹⁰³ ENSV ORKA, f. 2315, nim. 1, s.-ü. 22, l. 11.

¹⁰⁴ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 6.

¹⁰⁵ ENSV ORKA, f. 1599, nim. 1, s.-ü. 15, l. 35.

¹⁰⁶ H. Hamilton. Dagböcker 1917—1919, lk. 360.

¹⁰⁷ «Vaba Maa», 8. jaanuaril 1919.

¹⁰⁸ Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 11. XII 1918, prot. 33, II.

1. veebruaril 1919.¹⁰⁹ «Dagens Nyheter'is» ilmunud intervjuus kinnitas Pöhl aga, et oma ametis olevat tal kõige parem kaitsta Eesti rootslaste huve. Loomulikult hirmutas ta ka bolševikega.¹¹⁰ O. Strandman kinnitas: «Rootsis suur huvi meie vastu... Ajalehed löid lärmi... See tuleb H. Pöhli arvele panna.»¹¹¹ H. Pöhl jõudis Tallinna tagasi 13. jaanuaril 1919.¹¹²

Algavat palgasõdurite värbamist ruttasid jõudumööda toetama ka sotsiaalreformistid. Paar päeva pärast O. Strandmani jõudis Läänemere idarannalt Rootsi Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei nimel A. Rei läkitus H. Brantingile palvega toetada kodanlikku Eesti valitsust Nõukogude-vastases sõjas.¹¹³ Täpselt iseloomustas läkituse funktsiooni V. Kingissepp: «... Rootsi töörahvale oli tarvis puru silma puistata, et töörahvas seal «oma valitsuste peale ei mõjuks», nii ei mõjuks, et lihunikud saatmata jäävad.»¹¹⁴ Inglise lehtede veergudelgi käsitleti kõrvuti A. Rei ja H. Brantingi kirjavahetust ning palgasõdurite värbamist Rootsist Eesti jaoks.¹¹⁵ Analoogiline otstarve oli A. Rei läkitusel ka Taanis, kus oportunistlik «Social-Demokraten» selle avaldas 3. jaanuaril.¹¹⁶ Rootsi SDTP liidri H. Brandingi, kes oli «... üle läinud «oma» kodanluse poole ja reetnud kõigi maade tööliste revolutsioonilise liidu»¹¹⁷, sümpaatiad kuulusid Eesti kodanlusele. 29. novembril 1918 hoiatas ta Antanti, et see ei kasutaks «eesti ja läti demokraatide ja sotsialistide» asemel «baltisaksa paruneid», kes pärast Saksamaa kokkugarisemist lootvat leida toetust inglasele, lubades ise luua barjääri bolševistliku Venemaa vastu.¹¹⁸ See tõttu saabus RSDTP-lt vastus tervitustelegrammina, mis kandis H. Brantingi ja G. Mölleri allkirju.¹¹⁹

Neil asjaoludel olid Eesti kodanluse lootused palgasõdurite saamiseks Rootsist üsnagi roosilised. 1919. aasta algul tõi Lääne ajakirjandus ja seda kordav Eesti kodanlik press pidevalt optimistlikke teateid tuhandeid «vabatahtlikest» Rootsist, kes pidid vaid ootama, millal Eestisse pääseda. Konkreetsete arvude nimetamist

¹⁰⁹ Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 2. I 1919; seal-samas, 27. I 1919, prot. 65, II; ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 2.; ENSV ORKA, f. 66, nim. 1, s.-ü. 108, l. 3.

¹¹⁰ «Sotsiaaldemokraat», 3. jaanuaril 1919.

¹¹¹ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 6.

¹¹² «Vaba Maa», 15. jaanuaril 1919.

¹¹³ H.-A. Lebbin. Sotsiaaldemokratismi pankrot Eestis. Tallinn, 1970, lk. 80.

¹¹⁴ V. Kingissepp. Iseseisvuse ikke all. Tallinn, 1953, lk. 39.

¹¹⁵ "The Times", Jan. 3, 1919; "Observer", Jan. 5, 1919.

¹¹⁶ K. Moltke. Pengemakt og Ruslandspolitik, D. 1. København, 1953, s. 221—222.

¹¹⁷ V. I. Lenin. VSDT(b)P seitsmes ülevenemaaline (aprilli) konverents 24.—29. aprillil (7.—12. mail) 1917. — Teosed. 24. kd., lk. 225.

¹¹⁸ Hj. Branting. Tal och skrifter. VI. Världskriget, revolutionerna och freden. Stockholm, 1928, s. 235.

¹¹⁹ «Sotsiaaldemokraat», 31. jaanuaril 1919.

alustati 3. jaanuaril kolmest tuhandest.¹²⁰ Nädal hiljem oli see kümme tuhat.¹²¹

7. jaanuari õhtul lahkusid H. O. Hjalmarson ja A. L. Hamilton Rootsist, et siirduda üle Soome Tallinna. Sõidu eesmärgiks oli järele uurida tingimusi ja kontrollida, kas on eeldusi «... Eestimaa kaitsmiseks bolševike vastu Rootsi toetusega». Selle kohta pidid nad andma raporti Rootsi valitsusele. Valitsus nõudis sellist uurimist, enne kui lubada värbamist Rootsi territooriumil. Valitsuse valmisolek võimalust mööda toetada sellist aktsiooni oli tingitud tugevast survest Antandi poolt, nagu teatas H. O. Hjalmarson A. L. Halmiltonile.¹²² Rootsi sõjaminister ütles H. O. Hjalmarsoni reisi eesmärgist, et enne kui tema, minister, võib lubada Rootsi ohvitseridele Eestisse ja Lätisse teenistusse astumiseks puhkust perspektiiviga jätkata pärast tagasipöördumist teenimist oma endistel kohtadel, peab tal olema tagatis, et seal, kuhu need teenima lähevad, võetakse tarvitusele abinõud kõigi rootslastest üksuste varustamiseks relvade, laskemoona ja omaenda varustusametiga.¹²³ H. O. Hjalmarson jõudis Tallinna 12. jaanuaril 1919.¹²⁴

Siinkohal mõni sõna H. O. Hjalmarsoni isikust. H. O. Hjalmarson polnud tavaline Soome kodusõjast osavõtnud rootslasest ohvitser. Teistest taolistest erines ta millegagi, mis tegi ta eriti sobivaks Eesti kodanlusele. Oma osa mängivad Soome ja Eesti erinevused aastail 1918 ja 1919. Tsaariaegses Soomes puudusid sõjavägi ja reeglina ka oma ohvitserkond. Soome kodanlus vajas 1918. aastal eeskätt ohvitseri, keda leitigi Rootsist Soome valgetele appirutanud kontrrevolutsionäride hulgast. Eestis oli aasta hiljem olukord teistsugune — siin oli arvukalt tagurlikult meelestatud ohvitseri, kellel oligi otsustav osa kodanliku sõjaväe loomisel.¹²⁵ Vajati eeskätt reakoosseisu. Soomes olid riigirootslastest sõdurid ja allohvitserid olnud koondatud omaette üksusesse, nn. Rootsi brigaadi, mis sooritatud kuritegude järgi sai hüüdnimeks «Must brigaad».¹²⁶ Seda brigaadi oli juhtinud H. O. Hjalmarson. Tema populaarsus palgasõdurite seas oli suur.¹²⁷ Seetõttu ilmselt eeldati, et tema osavõtt palgasõdurite organiseerimisest tagab rootslaste võimalikult arvuka osavõtu klassisõjast Eestis.

Vägede saatmise probleemi oli arutatud diplomaatilisi kanaleid kaudu, sellest oli täpselt informeeritud küllaltki kitsas ring

¹²⁰ "The Times", Jan. 3, 1919; "Sotsiaaldemokraat", 4. jaanuaril 1919.

¹²¹ "Morning Post", Jan. 9, 1919; "Maaliit", 10. jaanuaril 1919.

¹²² H. Hamilton. Dagböcker 1917—1919, s. 360.

¹²³ "The Times", Jan. 10, 1919.

¹²⁴ «Päevaleht», 13. jaanuaril 1919.

¹²⁵ И. Типнер. В огне революции. Таллин, 1964, стр. 76.

¹²⁶ В. И. Холодковский. Революция в Финляндии и Германская интервенция. М., 1967, стр. 197.

¹²⁷ C. Carlsson. Okänd svensk soldat. Stockholm, 1937, s. 76.

isikuid. Kartus, mida ütles oma maa töölisklass ja avalik arvamus, andis Skandinaavia riikide valitsustele jõudu vastu seista Antandi nõudmistele. 13. detsembril 1918 toimus Kristianias (Oslos) suur miiting, mis protesteeris suhete katkestamise vastu Nõukogude Venemaaga. Siin oli esimest korda avalikkuse eeskõne all ka küsimus Norra võimalikust osalemisest Nõukogudevastases interventsisoonis. Miiting demonstreeris Norra valitsusele, et vaenulik hoiak Nõukogude riigi suhtes tooks kaasa sisepoliitilisi raskusi. «Selle taustal peab muuhulgas vaatlema valitsuse ettevaatlikku suhtumist interventsiioniplaanidesse ja blokaadi,» nendib norra ajaloolane.¹²⁸ Kõneldes Rootsi «abist» Soomele ja Eestile, kurtis inglise ajaleht, et Rootsi valitsus kardab «omi bolševikke».¹²⁹ Vägede saatmise probleem konkreetse üritusena Skandinaavia töölisklassi ette ei jõudnudki. Siinse töölisklassi ette jõudis konkreetse probleemina palgasõdurite värbamine. Rootsi oli esimene riik, kus see algas. Rootsi töölisklass oli ka esimene, kes sellele Nõukogudevastase võitluse vormile Skandinaavias vastu astus. Rootsi töölisklassi võitlus palgasõdurite värbamise vastu kulmineerus 1919. aasta jaanuari keskpaiku.¹³⁰

20. jaanuariks oli selge, et ulatuslikuma värbamiskampaania üritamine teravdaks poliitilist olukorda Rootsis. On iseloomulik, et 18. jaanuariks Tallinnast lahkunud H. O. Hjalmarson¹³¹ esines seisukohaga, mis värbamishoogu maha võttis. Ta teatas, et enne kui saata «Rootsi ekspeditsioon», tuleb ära oodata kodanliku Eesti läbirääkimised laenu üle.¹³² Aruandes Rootsi sõjaministeeriumile kinnitanud ta, et materiaalsed tingimused «ekspeditsiooni» saatmiseks on head, sest toitu on küllaldaselt. Kuid riigi rahanduslik olukord pidi olema väga halb.¹³³ 20. jaanuaril võis täheldada meele muutust värbamise suhtes tõrjuvamale hoiakule oportunistliku «Socialdemokraten'i» veergudel.¹³⁴ 26. jaanuaril, konstateerinud pahempoolsete sotsialistide ägedat agitatsiooni palgasõdurite värbamise vastu — üleskutseid, koosolekuid, demonstratsioone —, tõestas E. Palmstierna endale oma päeviku veergudel punkt-punktilt, miks tuleb tõrjuvalt suhtuda Rootsi sekkumisse Eestisse. Kuigi enamus põhjendusi on päevakajalisi, oli tegu viis ise juba sümbolne.¹³⁵ 27. jaanuaril võis «Folkets Dagblad Politiken» värbamisevastase võitluse kohta konstateerida: «Liikumine hakkab juba mõjuma.»¹³⁶

¹²⁸ E. Danielsen. Norge-Sovjetunionen, s. 69; vt. ka sealsamas lk. 55.

¹²⁹ "Liverpool Daily Post", Jan. 2, 1919.

¹³⁰ Vt. K. Jaanson. Töölisklassi solidaarsuse leheküljed. — «Eesti Kommunist», 1974, nr. 7, lk. 31—36.

¹³¹ H. Hamilton. Dagböcker 1917—1919, s. 363. "The Times", Jan. 20, 1919.

¹³² "Daily Telegraph", Jan. 21, 1919.

¹³³ "Morning Post", Jan. 27, 1919.

¹³⁴ Vt. «Folkets Dagblad Politiken», 21. jan. 1919.

¹³⁵ E. Palmstierna. Orostid II, s. 278.

¹³⁶ «Folkets Dagblad Politiken», 27. jan. 1919

Kui ilmnes, et tuhandete palgasõdurite kokkuajamine Rootsis on võimatu, oli küsimus otsustatud ka kogu Skandinaavia suhtes. Mingit suuremat «vabatahtlikku» aktsiooni, mis oleks asendanud nende riikide otsest osavõttu interventsioonist, ei õnnestunud ellu kutsuda. Järgnevad värbamised olid siiski vaid kahvatu vari esialgsetest plaanidest. Skandinaavia riikide Baltikumi-ühisaktsiooni, mida palgasõdurite värbamine ilmselt pidi ette valmistama, läbikukkumine andis tugeva löögi ka Läänemeremaade liidu ideele. Nüüd kaovad ajakirjandusest eelmise aasta lõpul heietatud Balti — Skandinaavia liidu kavad. Siinkohal peab rõhutama, et selline kava leidis Rootsis üldse vähe poolehoidu. Nagu nägime, suhtus E. Palmstierna sellesse algusest peale tõrjuvalt. Jaanuaris 1919 lükkas sellise mõtte tagasi parempoolne ajakiri «Svensk Tidskrift». Liiga palju teenis see ainult Inglise imperialismi huve.¹³⁷ Rootsi töölised protesteerisid värbamisvastase võitluse käigus ka otseselt nn. «Balti liidu» vastu, nähes värbamises ja väikerahvaste vabadusvõitluse mahasurumises teisel pool merd selle liidu alust¹³⁸

Jaanuari teiseks pooleks oli selge, et Rootsist ei saa tuge Nõukogude-vastases interventsioonis. Selle äratundmisest sõltus kodanliku Eesti esinduse küsimus Rootsis. Detsembri algul (1918) teatas J. Poska, et esindus Stokholmis on palju tähtsam kui Kopenhaagenis. Viimane tuleb laiali saata ja määrata Stokholmi esindaja, kelleks ta pani ette O. Kallase.¹³⁹ Nii asuski too tööle, kuid esialgu Helsingis. J. Poska arvamus, et Stokholmi on esindajat vaja, jagasid jaanuari algul F. Kull¹⁴⁰ ja O. Strandman. Viimane formuleeris aga Stokholmi esindaja ülesandena juba: «Tähtis oleks prantslaste, inglaste ja ameeriklastega läbikäimine.»¹⁴¹ Edasi tekkis küsimuse ümber väike konflikt. 7. jaanuaril otsustas Ajutine Valitsus küsida J. Poskalt ja K. Menningult nõusolekut viimase üleviimiseks Kopenhaagenist Stokholmi. 8. ja 11. jaanuaril nõuti seda juba kategooriliselt.¹⁴² Kuid jaanuari keskel astub K. Menningu Stokholmi siirdumise vastu välja J. Poska.¹⁴³ Meelemuutus oli tingitud asjaolust, et 1919. aastal sai Kopenhaagen ja mitte Stokholm kohaks, mille kaudu Antant suunas võitlust Nõukogude Venemaa vastu Läänemere piirkonnas. Välismaal viibivaile J. Poskale ja K. Menningule sai see selgeks varem. Seepärast nõustuti jaanuari teisel poolel juba rahulikult, kui J. Goldarbeiter nimetas konsuliks Rootsi tähtsusetu A. Posti. Viimase täita jäid

¹³⁷ «Svensk Tidskrift», 1919, nr. 1, s. 61—62.

¹³⁸ «Folkets Dagblad Politiken», 21. jan. 1919.

¹³⁹ ENSV ORKA, f. 20, nim. 1, s.-ü. 72, l. 7.

¹⁴⁰ ENSV ORKA, f. 1599, nim. 1, s.-ü. 6, l. 1.

¹⁴¹ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 6.

¹⁴² Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid 1918/1919. a. 7. I 1919, prot. 51, IX, 2; 8. I 1919, prot. 52, III ja 11. I 1919, prot. 54, VIII; ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 8 ja 10.

¹⁴³ ENSV ORKA, f. 19, nim. 2, s.-ü. 176, l. 10.

ka *chargé d'affaires'i* kohused.¹⁴⁴ Kuigi tema volitused polnud täielikud¹⁴⁵ ja varsti ei tunnistanud neid ka kodanliku Eesti valitsus ise, jäi A. Posti ometi tema ainsaks alaliseks esindajaks Stokholmis 1919. aasta esimesel poolel.

«Me alustasime sõjariistus võitlust ja see leidis elavat vastukaja ka Rootsi, Norra, Taani proletariaadi hulgas...» märkis V. Kingissepp. «See oli ühtlasi ka Eesti töörahva vastuhakkamise võit rahvusvahelises mastaabis.»¹⁴⁶ Rootsi jäi kõrvale Nõukogudevastasest interventsioonist, vaatamata Eesti kodanluse jõupingutustele. Neutraalse hoiaku säilitasid ka teised Skandinaaviamaad.

О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ БУРЖУАЗНОЙ ЭСТОНИЕЙ И ШВЕДИЕЙ В КОНЦЕ 1918 — В НАЧАЛЕ 1919 гг.

К. Яансон

Резюме

С сентября 1918 г. по январь 1919 г. Антанта и эстонская буржуазия прилагали все силы, чтобы втянуть Швецию в интервенцию против страны Советов. В начале рассматриваемого периода (сентябрь — ноябрь 1918 г.) выдвигалось требование, по которому Швеция (а также и другие скандинавские страны) должны были бы отправить в прибалтийские страны свои воинские подразделения. Ту же цель имели и визиты представителей эстонской буржуазии в Швецию в конце 1918 г. и организация движения «добровольных». Шведский пролетариат и народ в целом осудили интервенцию против Советской России, поэтому правительство Швеции сохранило нейтралитет.

ÜBER DIE BEZIEHUNGEN DES BÜRGERLICHEN ESTLANDS UND SCHWEDENS UM DIE JAHRESWENDE 1918—1919

К. Jaanson

Zusammenfassung

Die vorliegende Schrift befasst sich mit den Bemühungen der Entente und der estnischen Bourgeoisie zwecks der Miteinziehung Schwedens in die antisowjetische Intervention (von September 1918 bis Januar 1919). Dies setzte ein mit dem Streben,

¹⁴⁴ ENSV ORKA, f. 1599, nim. 1, s.-ü. 6, l. 23.

¹⁴⁵ ENSV ORKA, f. 1599, nim. 1, s.-ü. 3, l. 4.

¹⁴⁶ V. Kingissepp. Iseseisvuse ikke all, lk. 20.

Schweden (und andere skandinavische Länder) sollte seine Truppenteile nach dem Baltikum schicken (vom September bis November 1918), womit zugleich auch ein Entwurf des baltisch-skandinavischen Bundes verbunden war. Dasselbe Ziel setzten sich gleichfalls die vielen Besuche der Vertreter der estnischen Bourgeoisie nach Schweden am Ende des Jahres 1918 und das Organisieren der sogenannten Freiwilligenbewegung. Jedoch, die Regierung Schwedens bewahrte die Neutralität. Die Hauptursache dazu waren die schwedische Arbeiterklasse und das ablehnende Verhalten des Volkes gegen jegliche antisowjetische Intervention.

SISUKORD

H. Piirimäe. Rootsi riigi ja Eestimaa finantssuhted XVII sajandi teisel poolel	3
X. Пийримяэ. Финансовые отношения между Швецией и Эстляндией во второй половине XVII века. (Резюме)	29
H. Piirimäe. Financial relations between Sweden and its province of Estonia in the second half of the 17th Century (Summary)	31
J. Linnus. Vabade käsitöölise etniline päritolu Eestis XVIII sajandil	34
Ю. Линнус. Об экономическом происхождении вольных сельских кустарей-ремесленников в Эстонии в XVIII веке (Резюме)	69
J. Linnus. Die ethnische Herkunft der freien Landhandwerke Estlands in XVIII Jh. (Zusammenfassung)	70
J. Konks. Maavaldusest Eestimaal aastail 1900—1917	73
Я. Конкс. О земельной собственности в Эстляндии в конце XIX и в начале XX века (Резюме)	95
J. Konks. Von dem Grundeigentum in Estland am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts (Zusammenfassung)	95
K. Jaanson. Kodanliku Eesti ja Rootsi suhted 1918. a. lõpul — 1919. a. algul	97
K. Яансон. О взаимоотношениях между буржуазной Эстонией и Швецией в конце 1918 — начале 1919 гг. (Резюме)	118
K. Jaanson. Über die Beziehungen des Bürgerlichen Estlands und Schwedens um die Jahreswende 1918—1919 (Zusammenfassung)	118

Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 454. Проблемы социально-экономического развития в XVII—XX веках. Исследования по истории стран балтики III. На эстонском языке. Резюме на русском, английском и немецком языках. Тартуский государственный университет. ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18.

Vastutav toimetaja H. Ligi. Korrektorid V. Lang, V. Loginova, K. Reppo, R. Ligi. Ladumisele antud 23. XII 1976. Trükkimisele antud 15. 10. 1979. Trükipaber nr. 1 60×90^{1/16}. Trüki-
poognaid 7,5. Arvestuspoognaid 8,5. Trükiarv 500. MB-07373. Tell. nr. 6669. Hans Hans Heide-
manni nim. Trükkikoda, ENSV, Tartu, Ülikooli tn. 17/19. I.

Hind 1 rbl. 30 kop.